

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТИЧИНА ІРИНА ВІКТОРІВНА

УДК 37.018:355.231(477)(09)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ
ФАХІВЦІВ В УКРАЇНІ У 1920-1940 РР.**

01 Освіта/Педагогіка

011 Освітні, педагогічні науки/Науки про освіту

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. В. Тичина

Науковий керівник:

Сейко Наталія Андріївна,
доктор педагогічних наук, професор

Житомир – 2021

АНОТАЦІЯ

Тичина І. В. Організаційно-педагогічні засади підготовки військових фахівців в Україні в 1920-1940 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 «Науки про освіту». – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2021.

У дисертації здійснено науково-теоретичний аналіз джерел і публікацій, у яких висвітлено проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр., та класифіковано їх за двома основними критеріями: хронологічним – джерела досліджуваного періоду, джерела повоєнного періоду, пострадянські джерела; формально-функціональним – архівні фонди, наукові монографії різних років, словниково-довідникова література, наукові статті та публікації, дисертації українських і зарубіжних науковців.

Окреслено особливу значущість архівних матеріалів, аналіз яких уможливив виокремлення соціально-політичних передумов формування і дозволив визначити хронологію становлення та реформування підготовки військових фахівців досліджуваного періоду.

Виявлено, що дослідження й публікації радянських часів з проблем військової освіти міжвоєнного періоду мали політизований та ідеологізований характер, що унеможливлювало проведення критичних наукових розвідок. Окреслено значущість у цьому контексті праць зарубіжних авторів, які досліджували дії радянського уряду під час національно-визвольної боротьби і періоду іноземної інтервенції на території СРСР (Дж. Бредлі, П. Кенез і Р. Абрамович, Д. Футман, Е. Ледерей, Дж. Фішер, М. Макінтош та ін.) та здійснили спробу проаналізувати логіку мислення більшовиків і заходів партії щодо створення армії та її кадрового забезпечення.

До найбільш виважених наукових позицій у межах проблеми дослідження віднесено сучасні вітчизняні (М. Балабай, О. Бондарь, І. Криленко, М. Нещадим, В. Ягупов та ін.) і зарубіжні (Г. Аннен, Дж. Тоскаліо та ін.) дисертації, у яких

автори характеризують форми, методи, процес організації підготовки військових фахівців.

Науково обґрунтовано періодизацію і виявлено основні тенденції становлення процесу підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. Виокремлено періоди та надано їх сутнісну характеристику, що уможливило системний аналіз розвитку досліджуваного феномена в умовах впливу суспільно-політичних, економічних чинників і реформ у РСЧА. Показано, що перший період (1920-1923 роки) характеризувався становленням підготовки військових фахівців на теренах України, що мала визначатися відповідністю революційному змісту і класовому характеру нової армії; другий період (1923-1937 роки) можна охарактеризувати як коренізацію і розвиток підготовки військових фахівців; головною рисою третього періоду (1937-1941 роки) була реорганізація військових шкіл у військові училища.

Зазначено, що становлення військових навчальних закладів у рамках першого періоду відбувалося в умовах реалізації Декрету про будівництво Червоної армії, в якому підкреслювалися революційність і класовий характер нової армії, що мала комплектуватися на добровільних засадах з представників робітників і селян. Зазначені зміни зумовлено необхідністю вирішення поточних проблем (відсутність уніфікованої програми навчання, низький рівень знань і недостатня підготовка випускників короткострокових курсів; різноманіття типів навчальних закладів – від командирських курсів і шкіл до армійських, дивізійних курсів та ін.) та призвело до створення значної кількості військових навчальних закладів на території України у 1920-1921 рр.

Визначено провідну тенденцію другого періоду – запровадження багатоступеневої системи військової освіти (військові школи нормального типу, курси вдосконалення, військові академії). Установлено факт створення на території підрадянської України Військово-господарської академії РСЧА на базі військово-господарського факультету Військової академії ім. М. В. Фрунзе у місті Харкові. Простежено тенденцію щодо організації освітньої системи на вимогу тодішньої військової, політичної, економічної ситуації, що дало поштовх до

динамічних пошуків найбільш прийнятних форм і методів навчання для підготовки і виховання курсантів поряд із усталеними формами управління армією та її організацією.

Проаналізовано зміни у змістовому компоненті, формах і методах підготовки військових фахівців досліджуваного періоду (відбудова після національно-визвольної війни, військова реформа, період «українізації», нова економічна політика, індустріалізація тощо, що відбувалися в роки мирного соціалістичного будівництва) та з'ясовано, що посилення ідеологізації військово-педагогічної теорії негативно позначилося на практиці навчання і виховання у різного типу військових навчальних закладах. У цей же період в країні була створена мережа військових навчальних закладів, за час навчання в яких курсанти й слухачі здобували загальноосвітню, політичну і військову підготовку.

З'ясовано, що необхідність переоснащення Збройних Сил новою технікою, вдосконалення їх організаційної структури, якісна зміна в особистому складі вимагали швидкого вирішення проблеми підвищення ефективності навчально-виховної роботи у військових навчальних закладах, що спричинило переорієнтацію навчальних планів і програм на оволодіння новою бойовою технікою і прийомами використання її в бою, організацією взаємодії різних родів військ.

Висвітлено пріоритетне завдання навчальної діяльності у міжвоєнний період – запровадження нових форм і методів, що призвело до впровадження лабораторного методу навчання у процес підготовки військових фахівців, розвитку самостійної роботи курсантів, формування навичок критичного мислення. Провідними методами професійного навчання майбутніх командирів досліджуваного періоду стали активно-трудоий (спрямований на розвиток самодіяльності курсантів, що реалізувався шляхом проведення військової гри, створення предметних класів, гуртків тощо) та активно-руховий (з використанням прикладів, аналогій і вправ) методи навчання. Зазначене вимагало наявності у військових навчальних закладах відповідно обладнаних класів. Нові форми навчання (дискусія і бесіда) мотивували курсантів до активного засвоєння і

використання знань під час обговорення тем. Простежено еволюцію застосування провідних методів навчання у військових навчальних закладах досліджуваного періоду (лекційний метод навчання, «запитання-відповіді» – перша половина 20-х років ХХ ст.; лабораторний метод навчання (бесіди, доповіді, практичні заняття, репетиції, військова гра) – друга половина 20-х – перша половина 30-х років; повернення до лекційного методу навчання в поєднанні з практичними заняттями, консультаціями, самостійною роботою курсантів – друга половина 30-х років ХХ ст.).

Доведено, що нові форми і методи навчання, запроваджені у військових навчальних закладах, відповідали загальному розвитку освіти в союзних республіках СРСР та Україні зокрема, а деякі українські військові навчальні заклади (Харківська школа ЧС, Одеська артилерійська школа) перебували в авангарді освоєння і застосування на практиці загальносоюзних освітніх нововведень та наукових розробок і підтвердили на практиці свою ефективність у процесі розвитку системи військової освіти.

Визначено можливості запровадження деяких прогресивних освітніх аспектів військово-педагогічного досвіду професійної підготовки військових фахівців України досліджуваного періоду в теорію та практику розбудови сучасної системи військової освіти України.

Здійснено порівняння історико-педагогічного досвіду підготовки військових фахівців у 20-х-40-х роках ХХ ст. із сучасним періодом та висвітлено спільні риси, детерміновані станом організації Збройних Сил України в періоди свого становлення та розвитку: «міліційна» система організації військових формувань (1920-1935 рр.) та військова служба за призовом (1990-2000-і рр.); запровадження сучасної контрактної системи та інтенсивний перехід на кадрову систему комплектування армії, що супроводжувався якісно новим рівнем підготовки фахівців у військових навчальних закладах у зв'язку із залученням армії до локальних збройних конфліктів тощо.

У результаті узагальнення та аналізу історико-педагогічного досвіду виховання військових фахівців у військових навчальних закладах досліджуваного

періоду окреслено можливості його використання на кількох рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому та інституційному.

Ключові слова: військовий фахівець, військовий навчальний заклад, військова підготовка, військова реформа, РСЧА, Збройні Сили.

Tychyna I. V. **Organizational and pedagogical conditions of military specialists training in Ukraine in 1920-1940.** – Qualifying scientific research on the rights of manuscript.

Thesis for the Doctor of Philosophy of Pedagogical Sciences Degree in specialty 011 – Science of Education. – Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, 2020.

The thesis has dealt with the theoretical analysis of sources and publications, which highlight the problems of military specialists training in Ukraine in 1920-1940. These publications have been classified according to two main criteria: chronological – sources of the period under study, sources of the postwar period, post-soviet sources; formal functional – archival funds, scientific monographs of different years of publications, dictionaries and reference literature, scientific articles and publications, theses of the Ukrainian and foreign scientists.

It has been outlined the peculiar importance of archival materials, which has made it possible to identify the socio-political preconditions for the formation and development of military educational establishments on the territory of Ukraine and to determine the chronology of formation and reformation of the military specialists training of the period under study.

It has been noted that all the studies and publications of the Soviet era connected with military education in the interwar period had been politicized and ideologized, which have made it impossible to conduct critical scientific research. In this context, the high level of significance acquired foreign authors who had examined the actions of the Soviet government during the national liberation struggle and the period of foreign intervention in the USSR (J. Bradley, P. Kenez and R. Abramovich, D. Footman, E. Lederrey, J. Fisher, M. Mackintosh, and others) and had attempted to analyze the

Bolsheviks' logic thinking and the party's conducts as for the army establishment and its personnel.

It has been defined that the most prominent scientific works within the problem of research were revealed by the domestic (M. Balabai, O. Bondar, I. Krylenko, M. Neschadym, V. Yarypov, etc.) and foreign (G. Annen, J. Tuscalo, etc.) theses in which the authors have characterized the forms, methods and the organizational process of military specialists training.

The periodization has been scientifically substantiated and the main tendencies of military specialists training formation process in Ukraine in 1920-1940 have been revealed. Distinct periods and their essential characteristics were defined that made it possible to analyze systematically the development of the phenomenon under influence of socio-political, economic factors and reforms in the Red Army. The first period (1920-1923) has been characterized by the formation of the military specialists training system on the territory of Ukraine, which had to be determined based on the revolutionary content and class character of the new army; II (1923-1937) – Ukrainization and development of the system of military specialists training; III (1937-1941) – a period of rationalization in military specialists training.

It has been noted that the formation of military educational institutions had occurred in the conditions of implementation of the Decree of the Red Army Formation, which had emphasized the revolutionary and class character of the new army, which had to be completed on a voluntary basis by representatives of workers and peasants. It had been required to solve problems (lack of a unified educational program, low level of knowledge and insufficient level of training at short-term courses; the variety of educational institutions (command courses and schools, the army and division courses, etc.)). The issues mentioned above had led to the creation of a large number of military educational establishments on the territory of Ukraine in 1920-1921 as a consequence of military and political necessity.

The leading tendency of the second period has been determined the introduction of a multi-stage system of military education (normal military schools, advanced training courses, military academies). The fact of the Military Economic Academy of

the Red Army foundation in Kharkiv on the basis of the military economic faculty of the Military Academy named after M. Frunze has been highlighted. According to military, political and economic request there had been activated the necessity of the most appropriate educational forms and methods of cadets' training search along with the established forms of management of the army and its organization.

It has been analyzed the changes in the content component, forms and methods of military specialists training during the period under study (reconstruction after the national liberation war, military reform, the «Ukrainization» period, new economic policy, industrialization etc.). Moreover, it has been found out that the strengthening of military-pedagogical theory ideologization had had a negative impact on the practical education and training in military educational establishments. During the same period, a network of military educational institutions had been established in the country, where the cadets received political, military and general education training.

It has been revealed the need to re-equip the Armed Forces with new equipment and their organizational structure improvement. Furthermore, a qualitative change in a personnel had required a quick problem solution (increase of the efficiency of all educational processes in military educational institutions). Consequently, that led to the reorientation of training plans and programs and everything had been based on the acquisition of skills (knowledge how to operate new military equipment, how to use that equipment in a battle and interaction of different kinds of troops).

The priority task of education in the interwar period has been highlighted, the introduction of new forms and methods, which resulted in the introduction of the laboratory method in the process of military specialists training, the development of independent cadets' work, the formation of critical thinking skills. The leading methods of professional training of future commanders had been the active-labour training method (aimed to develop self-study cadets' skills, which was realized through military games, the organization of subject classes, clubs, etc.) and the active-motor method (based on using examples, analogies and exercises). Mentioned above had required the availability of adequately equipped classes in military educational establishments (implementing the slogan «subject classes – future laboratories»). New forms of

education (discussion and conversation) had motivated cadets to master knowledge and be able to use them in a discussion. The evolution of leading teaching methods use in the military educational institutions during the second half of the 20's – the first half of the 30's (lecture method, «questions and answers» (the first half of the 20-ies of the twentieth century); laboratory method (conversations, reports, practical classes, rehearsals, war games) has been traced. Eventually, the return to the lecture method of teaching in combination with practical classes, consultations, independent work of cadets during the second half of the 30's of the twentieth century.

It has been proved that the new forms and methods of training introduced in military educational establishments had corresponded to the general development of education in the USSR and Ukraine in particular. Some Ukrainian educational institutions (Kharkiv Red Commanders School, Odessa Artillery School) had been at the forefront of the development and application of educational innovations and scientific developments. Moreover, these educational institutions had confirmed their effectiveness in the development of the military education system in practice.

It has been determined the possibilities of historical military-pedagogical experience of military specialists training in Ukraine introduction into the theory and practice of the modern military educational system development of Ukraine.

A comparison of the historical pedagogical experience of military specialists training in the 20's-40's of the twentieth century with the modern period has been demonstrated and the common features has been determined by the state of organization of the Ukrainian Armed Forces in the period of its formation and development (the «militia» system of military formations organization (1920-1935) and military service by conscription (1990-2000); introduction of a modern contract system and an intensive transition to the personnel system of the army) which was accompanied by a qualitatively new level of training of specialists in military educational establishments in connection with the involvement of the army in local armed conflicts, etc.

As a result of generalization and analysis of the historical and pedagogical experience of military specialists training in military educational institutions of the

period under study, the possibility of its application at several levels has been defined: national, regional, industrial and institutional.

Keywords: military specialists, military educational establishment, military training, military reform, Workers' and Peasants' Red Army, the Armed Forces.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких відображені основні наукові результати дисертації:

1. Тичина, І. В., 2014. Історіографічний аналіз проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ сторіччя. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. 5 (77), с. 124–130.

2. Тичина, І. В., 2015. Радянські командирські курси на території України в роки Громадянської війни 1919-1921 рр.: історія створення та діяльності. *Педагогічний дискурс*, вип. 18, с. 223–228.

3. Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців в Україні у ХІХ – на початку ХХ сторіччя. *Історико-педагогічний альманах*, вип. 1(20), с. 65–69.

4. Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців червоної армії УСРР в роки громадянської війни, як головна передумова до створення системи військової освіти в Україні у 20-х рр. ХХ сторіччя. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 6, с. 359–370.

5. Tychna, I. V., 2015. The Training of military specialists in Ukraine during the period of National Liberation Struggle in 1917-1921. *Paradigmata poznani*, № 4, pp. 147–150.

6. Тичина, І. В., 2016. Основні етапи розвитку системи підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. № 2 (84), с. 122–128.

7. Тичина, І. В., 2017. Організація навчального процесу у військово-господарській академії РСЧА у 1936-1941 рр. *Гірська школа Українських Карпат*, вип. 16, с. 156–159.

8. Тичина, І. В., 2018. Методологічні підходи та принципи до вивчення проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. *Педагогічні науки*, вип. 82, т. 3, с. 47–51.

9. Тичина, І. В., 2018. Технології та зміст підготовки військових фахівців України у 1920-1940 рр. В: Н. Сейко, ред. *Сучасні соціальні технології в освіті: монографія*. Житомир : вид. О. О. Євенок, с. 51–92.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Tychyna, I. V., 2015. The importance of the Workers' and Peasants' Red Army military reform of 1923-1928 years for education of military specialists. *Science and Education – Our Future: International Scientific and Practical Conference «World Science»*. Ajman, UAE, 4(4), vol. 3, pp. 6–8.

11. Тичина, І. В., 2016. Зміст підготовки фахівців у військових навчальних закладах на території України у 1920-1940-х роках. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, вип. 4 (73), с. 175–183.

12. Тичина, І. В., 2016. Організація навчально-виховного процесу в Українській кінній школі імені т. Будьонного (1920-1933 рр.). *Зимові наукові читання: Міжнародна науково-практична конференція*. Київ, Україна, 22.02.16, ч. 2. Київ: Центр наукових публікацій, с. 80–84.

13. Тичина, І. В., 2016. Підготовка військових фахівців РСЧА на території України наприкінці 1930-х років. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: 13-та міжнародна конференція*. Київ, Україна, 01.03.2016 р. Київ: НДЦ Слов'янський Світ, с. 88–92.

14. Тичина, І. В., 2016. Підготовка військових фахівців України 1920-х років ХХ століття як складова системи безпеки. *Виклики політики безпеки: історія та сучасність: міжнародна наукова конференція Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів, Україна, 16-18 червня 2016 року. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, с. 179–180.

15. Тичина, І. В., 2016. Військово-патріотична підготовка як складова системи національного виховання в Україні у 1920-1940 роках. *Проблеми*

створення, розвитку та застосування високотехнологічних систем спеціального призначення з урахуванням досвіду антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях України: XXI Всеукраїнська науково-практична конференція. Житомир, Україна, 21.04.2016. Житомир: Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, с. 198–199.

16. Тичина, І. В., 2017. Організаційно-педагогічні умови підготовки військових фахівців в Україні (1920-1940 рр.). *Формування професійної майстерності майбутніх фахівців в умовах освітньо-виховного середовища вищого навчального закладу: XV Міжнародна науково-практична конференція*. Житомир, Україна, 17-18.10.16, вип. 1. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, с. 122–126.

17. Тичина, І. В., 2017. Впровадження лабораторного методу навчання у військові навчальні заклади України у 1920-х роках. *Педагогіка в системі гуманітарного знання: III міжнародна науково-практична конференція*. Одеса, Україна, 8-9 вересня 2017 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», с. 21–24.

18. Тичина, І. В., 2017. Розвиток педології та її роль у організації підготовки військових фахівців в Україні (1920-ті роки). *Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції*. Чернівці, Україна, 26–28 жовтня 2017 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, с. 217–220.

19. Тичина, І. В., 2018. Концептуальні аспекти підготовки військових фахівців в Україні на сучасному етапі. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи: матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції*. Конін – Ужгород – Дрогобич, Україна, 15 червня 2018. Конін – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, с. 242–243.

20. Тичина, І. В., 2018. Вплив періоду індустріалізації на підготовку військових фахівців в Україні у міжвоєнний період. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference*. Wolomin, Republic of Poland, 19-20 October, 2018,

volume 5. Wolomin: Z. Wolomin International and Regional Cooperation University, pp. 43–44.

21. Tychyna, I. V., 2019. Institutional approach to the periodization of the military specialists training on the territory of Ukraine in the interwar period. *Modernisation of the Educational System: World Trends and National Peculiarities: International Scientific Conference*. Kaunas, Lithuania, February 22th, 2019. Kaunas: Vytautas Magnus University, pp. 298–299.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ У 1920- 1940 РР.	27
1.1. Методологічні основи дослідження проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.....	27
1.2. Обґрунтування основних періодів розвитку системи підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ століття.....	54
1.3. Провідні чинники становлення системи підготовки фахівців у військових навчальних закладах в Україні у 20-40 роках ХХ століття.....	79
Висновки до розділу 1.....	97
РОЗДІЛ 2. ОБґРУНТУВАННЯ ЗМІСТОВИХ ЗАСАД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ В 20-40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	100
2.1. Зміст професійної підготовки фахівців у військових навчальних закладах України у 1920-1940 роках.....	100
2.2. Форми і методи професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920- 1940 рр.....	127
2.3. Особливості підготовки українських військових фахівців у навчальних закладах у період політики «українізації».....	146
Висновки до розділу 2.....	163
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ В 20-40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	167
3.1. Організація навчально-виховного процесу у військових навчальних закладах України у 1920-1940 рр.....	167

3.2. Наукове та кадрове забезпечення військових навчальних закладів України у 1920-1940 рр.....	183
3.3. Використання історико-педагогічного досвіду для розробки концептуальних шляхів удосконалення системи підготовки військових фахівців для Збройних Сил України.....	200
Висновки до розділу 3.....	215
ВИСНОВКИ.....	218
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222
ДОДАТКИ.....	258

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія
РСЧФ – Робітничо-селянський Червоний флот
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ЦК – Центральний комітет
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
ГУВНЗ – Головне управління військових навчальних закладів
РВР – Революційна військова рада
Губком – Губернська комісія
Політбюро – Політичне бюро
Оргбюро – Організаційне бюро
РНК – Рада народних комісарів
НКО – Народний комісаріат оборони
ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
УВО – Український військовий округ
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
УВНЗ – Управління військових начальних закладів
УНР – Українська Народна Республіка
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
ВМФ – Військово-морський флот
ВПС – Військово-повітряні сили
ЄКТС – Європейська система трансферу оцінок
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Наркомос – Народний комісаріат освіти

н.р. – навчальний рік

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ПУР – Політичне управління Революційної військової ради

МНР – Монгольська Народна Республіка

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка

ВНО – Військово-наукова організація

МОУ – Міністерство оборони України

ВВНЗ – Вищий військовий навчальний заклад

ЄС – Європейський Союз

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

АТО – Антитерористична операція

НАН – Національна академія наук

АР – Автономна Республіка

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ГДА МОУ – Галузевий державний архів Міністерства оборони України

ДАХО – Державний архів Харківської області

ЗС – Збройні Сили

ЧС – Червоні старшини

РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасних соціальних, економічних, військово-політичних трансформацій українського суспільства, яке перебуває у стані бойових дій на Сході України та анексії Криму, які є невід'ємною політичною й територіальною складовою нашої країни, важливим визнається врахування військово-педагогічної спадщини минулого, про що йдеться в Законі України «Про вищу освіту» (2014), Воєнній доктрині України (2015), наказах МОУ (Міністерство оборони України) від 27.05.2015 р. № 240 «Про затвердження Положення про вищі військові навчальні заклади», від 20.07.2015 р. № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України» та інших нормативних документах.

Мета і завдання військової професійної освіти України безпосередньо залежать від геополітичного становища держави, участі її військовослужбовців у локальних збройних конфліктах, а сучасні події ставлять низку нових вимог до військово-професійної підготовки офіцерів Збройних Сил. Зазначене зумовлене необхідністю врахування особливостей становлення, розвитку, реформування військової освіти на території України у міжвоєнний період з огляду на те, що наша держава має досвід подібних військово-політичних перетворень, які стають передумовами для реорганізації системи підготовки військових фахівців та пошуку нових підходів щодо її вдосконалення.

Використання надбань минулого дасть можливість військовій освіті й науці підвищити інноваційний потенціал, інтегруватися в європейський і світовий військово-освітній і правовий простір, підвищити компетентність, кваліфікацію і професіоналізм військових фахівців, забезпечити інтелектуальний розвиток, загальну й військово-професійну культуру, здатність з високою ефективністю виконувати поставлені завдання щодо національної безпеки й оборони Вітчизни, створити умови для неперервного підвищення рівня знань, практичних навичок військових фахівців, їх творчого розвитку та самореалізації.

Вивчення історико-педагогічного досвіду України у визначеному напрямі дозволяє не лише виявити й обґрунтувати провідні тенденції, а й визначити адекватні сучасним реаліям перспективи розвитку системи професійної підготовки курсантів у військових навчальних закладах України, що сприяє підвищенню ефективності реформування військової освіти загалом. Подальше всебічне дослідження проблематики має важливе наукове значення, оскільки з'ясовує чинники й передумови формування і розбудови системи підготовки військових фахівців РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії) у 1920-х рр., що підтверджує самобутність українських військових й освітніх традицій, сприяє всебічному вивченню історії військової освіти в Україні, спростовує усталені стереотипи в історичній науці щодо оцінки досліджуваних процесів.

Проблему військової освіти передвоєнних десятиліть досліджували: українські військові історики, роботи яких присвячені аналізу розбудови військових формувань України (О. Бондарь, В. В'ятрович, Л. Гриневич, В. Гриневич, Я. Тинченко та ін.); зарубіжні науковці, які аналізували розвиток системи військової освіти в навчальних закладах Робітничо-селянської Червоної армії та органів ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління) – НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) СРСР (Союзу Радянських Соціалістичних Республік) (А. Каменєв, І. Бондаренко, Д. Шумов, А. Лушніков та ін.); вітчизняні педагоги-історики, що розглядали проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні та СРСР (М. Нещадим, В. Ягупов, Ю. Приходько, К. Пронтенко та ін.).

Розглядаючи проблеми національного військового будівництва України, дослідники (О. Бондарь, В. В'ятрович, Л. Гриневич, В. Гриневич, Я. Тинченко, Я. Дашкевич, Д. Архірейський, І. Богінська, С. Головань) частково висвітлювали питання формування військових навчальних закладів та професійної підготовки військових фахівців окресленого періоду. Проте до сьогодні дослідження організаційно-педагогічних засад підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. не було предметом окремого наукового розгляду вітчизняними науковцями.

Таким чином, теоретична і практична значущість проблеми, її недостатня розробленість в історико-педагогічній науці зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Організаційно-педагогічні засади підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112). Тема дисертації затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 29.12.2019 р.).

Мета дослідження – обґрунтувати організаційно-педагогічні засади, періодизацію й тенденції професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр., та можливості застосування історико-педагогічного досвіду в діяльності вищих військових навчальних закладів.

Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Здійснити науково-теоретичний аналіз історико-педагогічних джерел і публікацій щодо проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.
2. Науково обґрунтувати періодизацію професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. та виявити їх основні тенденції.
3. Охарактеризувати змістові засади професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.
4. Визначити можливості запровадження історичного військово-педагогічного досвіду професійної підготовки військових фахівців України досліджуваного періоду в теорію та практику розбудови сучасної системи військової освіти України.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.

Предмет дослідження – організація, зміст, форми, методи й тенденції професійної підготовки військових фахівців в Україні досліджуваного періоду.

Теоретичну основу дослідження становлять:

– сучасні історичні напрацювання з проблем становлення і розвитку військових формувань в УРСР (Українській Радянській Соціалістичній Республіці) у 20-40-х роках ХХ століття (Л. Гриневич, В. Гриневич, Я. Дашкевич, Я. Тинченко, О. Бондарь);

– публікації сучасних істориків, присвячені висвітленню процесу розбудови українських військових навчальних закладів в УРСР (Л. Гриневич, В. В'ятрович);

– ідеї та положення сучасних учених-педагогів щодо розвитку дидактики вищої школи і педагогічної думки в Україні (О. Сухомлинська, О. Любар, Л. Ваховський, Л. Зеленська та ін.);

– наукові праці вітчизняних військових педагогів, присвячені історії становлення системи освіти, Робітничо-селянської Червоної армії та ОДПУ-НКВС СРСР (О. Барабанщиков, І. Єленський, О. Махров та ін.);

– сучасні праці зарубіжних учених, присвячені історії військового навчання в спеціалізованих навчальних закладах СРСР і РРФСР (Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки) (І. Бондаренко, Д. Шумов, А. Лушніков та ін.);

– роботи педагогів-істориків, які вивчали проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні та СРСР загалом (М. Нещадим, В. Ягупов, К. Пронтенко, Ю. Приходько, М. Балабай та ін.).

Джерельну базу дослідження становлять: директиви, документи та матеріали з'їздів РКП(б) (Російської комуністичної партії (більшовиків)), партійних конференцій, пленумів ЦК (Центрального комітету); постанови та листи; документи і матеріали Політбюро (Політичного бюро) та Оргбюро (Організаційного бюро) ЦК РКП(б); декрети радянської влади; нормативно-правові акти РНР (Ради народних комісарів), НКО (Народного комісаріату оборони) у військових та морських справах, Революційної військової ради (РВР)

Республіки та Головного управління військових навчальних закладів (ГУВНЗ); урядові постанови і закони України про освіту (2015-2017); Воєнна доктрина України (2015); програми для військових шкіл досліджуваного періоду; фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Житомирської області, Галузевого державного архіву Міністерства оборони України, Державного архіву Харківської області; матеріали Центральної наукової бібліотеки НАН (Національної академії наук) України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Житомирської обласної наукової бібліотеки ім. О. Ольжича, Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Івасюка, бібліотеки Житомирського військового інституту. Джерелом дослідження стали також публікації в періодиці досліджуваного періоду (1921-1924, 1927, 1936, 1940), мемуари викладачів, курсантів навчальних закладів та військовослужбовців; педагогічна спадщина українських освітніх діячів досліджуваного періоду; праці післявоєнних і сучасних українських та зарубіжних учених, які досліджували особливості розвитку військової освіти й розвитку збройних формувань в історико-педагогічному контексті; статті науково-методичного і публіцистичного характеру; післявоєнні й сучасні монографічні та дисертаційні роботи.

Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні принципів історизму, об'єктивності, системності з використанням міждисциплінарного підходу та сукупності методів, які дають змогу всебічно дослідити особливості професійної підготовки військових фахівців у підрадянській Україні у 1920-1940 рр. Для досягнення поставленої у дослідженні мети використано низку підходів на таких рівнях:

1. *філософському* (цивілізаційний підхід уможливив усвідомлення тих чи інших перетворень і змін, що впливали на становлення й розвиток військової освіти досліджуваного періоду через призму розвитку цивілізації);

2. *загальнонауковому* (системний підхід відображає загальний зв'язок та взаємозумовленість явищ і процесів, що відбувалися в період становлення й розвитку військової освіти у міжвоєнний період; герменевтичний підхід застосовувався для опрацювання наукових джерел, публікацій, праць видатних педагогів та архівних джерел; інституційний підхід, дозволяє розглянути армію досліджуваного періоду як соціальний інститут у процесі її функціонування);

3. *конкретно-науковому* (історико-ретроспективний підхід використовувався для здійснення аналізу історико-педагогічної, історичної, публіцистичної та архівної джерельної бази щодо проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні у міжвоєнний період; історико-хронологічний – з метою виокремлення основних періодів становлення і розвитку системи підготовки військових фахівців на території України у 1920-1940 роках).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1920 року по 1940 рік.

Нижня межа – 1920 р. – час ухвалення постанови № 176 РВР Південно-Західного фронту РРФСР про відкриття школи Червоних старшин у м. Харкові для україномовних військових фахівців, а також початку освітніх реформ на території УСРР.

Верхня межа – 1940 р. – визначена у контексті подій і змін суспільно-політичного, адміністративного устрою України у зв'язку з розгортанням у Європі фронтів Другої світової війни та в контексті докорінних трансформацій системи військової педагогіки за результатами радянсько-фінської війни. Ця межа узгоджена з датою ухвалення наказу Народного комісаріату оборони СРСР № 0195 від 24 серпня 1940 р. «Про перепідпорядкування військових академій, училищ та шкіл Головним управлінням НКО (Народний комісаріат оборони) СРСР та розформування Управління вищих навчальних закладів Червоної армії».

Територіальні межі дослідження охоплюють адміністративну територію Української Соціалістичної Радянської Республіки станом на 1920-1940 рр. (без

урахування територій областей Західної України, які входили до складу Польщі, частин Чернівецької та Одеської областей, що перебували в складі Королівства Румунії й території АР (Автономна Республіка) Крим, яка адміністративно входила до складу РРФСР).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше на підставі наукового аналізу значної джерельної бази (класифікованої за хронологічним і формально-функціональним критеріями) здійснено комплексний, цілісний аналіз військової освіти та професійної підготовки військових фахівців у 20-40-х рр. ХХ століття; обґрунтовано періодизацію професійної підготовки військових фахівців у спеціалізованих навчальних закладах України у 1920-1940 рр. та виявлено їх основні тенденції, доведено їх вплив на загальні закономірності професійної підготовки фахівців для тогочасної військової сфери; досліджено зміст, форми та специфіку підготовки військових фахівців у період політики «українізації» у 1924-1938 рр.; реконструйовано процес навчання кадрового складу збройних сил в окреслений дослідженням період як суспільно детермінований, що визначає нове педагогічне знання про соціально-інституційні, політичні та економічні його детермінанти; обґрунтовано особливості функціонування Військово-господарської академії РСЧА в м. Харкові як єдиного вищого військового навчального закладу на території тогочасної України (1935-1941, у 1941 евакуйовано в м. Ташкент); до наукового обігу введено нові та маловідомі історичні джерела (76 архівних документів);

удосконалено історико-педагогічні знання щодо характеристики організації та змісту професійної підготовки військових фахівців в Україні у міжвоєнний період.

подальшого розвитку набули уявлення про чинники становлення, історичні тенденції та перспективні напрями професійної підготовки українських військових фахівців у вищих військових навчальних закладах, що знайшло своє відображення в класифікації, систематизації, визначенні суттєвих ознак

професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. XX століття.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що обґрунтовані в ньому положення можуть бути використані у процесі написання монографій і статей, узагальнюючих наукових праць з історії педагогіки, військової історії України. Окрім того, висновки й джерельна база проведеного дослідження можуть бути використані науковцями у процесі здійснення історико-педагогічних розвідок, викладачами закладів вищої освіти під час написання підручників, розробки лекційних курсів і спецкурсів, військовими фахівцями – для розробки програм військових освітніх реформ і нормативних документів, що регламентують професійне навчання і виховання офіцерського складу Збройних Сил України.

Особистий внесок здобувача. У колективній монографії «Сучасні соціальні технології в освіті» (співавтори – Н. Андрійчук, Н. Барбелко, Г. Біляченко, О. Михайлова, Н. Павлик, І. Савельчук, Н. Сейко, С. Ситняківська) здобувачеві належить параграф «Технології та зміст підготовки військових фахівців України у 1920-1940 рр.».

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення й основні результати дослідження були оприлюднені на науково-практичних конференціях: *міжнародних*: «The Importance of the Workers' and Peasants' Red Army Military Reform of 1923-1928 Years for Education of Military Specialists» (ІАП, 2015), «Організація навчально-виховного процесу в Українській кінній школі імені т. Будьонного (1920-1933 рр.)» (Київ, 2016), «Підготовка військових фахівців РСЧА на території України наприкінці 1930-х років» (Київ, 2016), «Організація підготовки військових фахівців на території України 1920-1940-х рр. XX століття» (Львів, 2016), «Підготовка військових фахівців України 1920-х років XX століття як складова системи безпеки» (Львів, 2016), «Організаційно-педагогічні умови підготовки військових фахівців в Україні (1920-1940 рр.)» (Житомир, 2016), «Впровадження лабораторного методу навчання у військові навчальні заклади України у 1920-х роках» (Одеса, 2017), «Розвиток педології та її роль у

організації підготовки військових фахівців в Україні (1920-ті роки)» (Чернівці, 2017), Концептуальні аспекти підготовки військових фахівців в Україні на сучасному етапі (Конін – Ужгород – Дрогобич, 2018); «Вплив періоду індустріалізації на підготовку військових фахівців в Україні у міжвоєнний період» (Воломін, Польща, 2018), «Institutional Approach to the Periodization of the Military Specialists Training on the Territory of Ukraine in the Interwar Period II» (Литва, 2019); *всеукраїнських*: «Військово-патріотична підготовка як складова системи національного виховання в Україні у 1920-1940 роках» (Житомир, 2016), «Вплив політики українізації на підготовку військових фахівців в Україні (1924-1938 рр.)» (Житомир, 2017); *науково-методологічних семінарах* кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (2014-2020 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 21 публікації (20 одноосібних), з яких 7 статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – в зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 монографія (колективна), 12 статей і доповідей на наукових конференціях, у збірниках наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (437 позицій, з яких – 21 іноземними мовами, 76 – архівні джерела), додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 301 сторінок, основний зміст викладено на 221 сторінках. Робота містить 8 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ У 1920-1940 РР.

1.1. Методологічні основи дослідження проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.

Дослідження дисертаційної проблеми вимагає концептуального підходу на основі певної методології та застосування спеціальних методів. Метод у найзагальнішому значенні – це певний спосіб дослідження проблеми чи завдання, тобто метод являє собою систему правил, принципів і прийомів підходу до вивчення явищ та закономірностей розвитку природи, суспільства, мислення або практично перетворюючої діяльності людини¹. Правильний вибір методів пізнання та вміння їх застосовувати сприяють результативності процесу дослідження, досягненню мети та вирішенню поставлених завдань.

Поняття методу ввели в науковий обіг стародавні греки, інтерпретуючи його як шлях дослідження, теорію, вчення, спосіб досягнення мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Термін «методологія» – означає вчення про метод або теорію методу. В широкому контексті методологія трактується як сукупність загальних, насамперед світоглядних принципів, а також як вчення про методи пізнання, що обґрунтовує вихідні принципи й способи їхнього конкретного використання в пізнавальній і практичній діяльності; у вузькому розумінні – як учення про методи наукового дослідження².

У структурі методологічного знання на сьогодні відомі різні класифікації методів наукового дослідження. Так Н. Сейко виокремлює такі рівні:

¹ Конверський, А. Є. ред., 2010. *Основи методології та організації наукових досліджень: навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів*. Київ: Центр учбової літератури.

² Бенера, В. Е., 2010. Методологічні засади розвитку теорії та практики самостійної роботи студентів у навчальному процесі вищих закладів освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогіка*, № 3, с. 23–30.

філософський або загальнонауковий, конкретно-науковий і технологічний (прикладний)³. В. Бенера, в свою чергу, виділяє чотирирівневу структуру методів дослідження, зокрема: фундаментальні, загальнонаукові, конкретно-наукові, конкретні методи, що використовуються для вирішення спеціальних завдань дослідження⁴. Говорячи про систему методологічних підходів в історико-педагогічному дослідженні, С. Бобришов виділяє три групи: базові загальнонаукові підходи, які забезпечують необхідну якість аналізу історико-педагогічного процесу; парадигмальні, які базуються на визнаних концепціях і теоріях, що розкривають різні аспекти детермінації розвитку людського суспільства і забезпечують розуміння історико-педагогічного процесу як багатозначних феноменів; інструментальні (технологічні), в основі яких алгоритми розв'язання дослідження історико-педагогічного процесу⁵.

У дослідженні організаційно-педагогічних засад підготовки військових фахівців структура методологічного знання буде відповідати трьом концептам: філософський, загальнонауковий і конкретно-науковий. Окрім того, у представленій дисертації застосовано комплекс загальнонаукових підходів та методів, що забезпечили вивчення та аналіз досліджуваної проблеми в усіх її структурних складових. Для нашого дослідження особливої уваги заслуговує розкриття змісту і значення методологічної функції теорії науки⁶, оскільки, зокрема у дисертації, йдеться про формування поняттєвого апарату педагогічної, історичної, статистичної та інших галузей наук, що супроводжують багатоаспектний процес організаційно-педагогічних засад підготовки військових фахівців в Україні у досліджуваний період. Дослідницькі методи можна поділити також – на емпіричні (спроби виявлення і систематизації інформації про форми і

³ Сейко, Н. А., 2011. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, № 21, ч. 1, с. 203–213.

⁴ Бенера, В. Е., 2010. Методологічні засади розвитку теорії та практики самостійної роботи студентів у навчальному процесі вищих закладів освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогіка*, № 3, с. 23–30.

⁵ Бобришов, С. В., 2006. *Історико-педагогічне дослідження розвитку педагогічного знання: методологія і теорія: монографія*. Ставрополь: СКСИ.

⁶ Стрільчук Л.В., 2016. Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції та сучасний зміст *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, № 16, с. 121–126.

явища⁷ (у параграфах 2.2, 2.3, 3.1, 3.2 і ін.) та загальнотеоретичні (пояснення зібраних даних про джерела дослідження, наприклад у параграфі 1.1).

Окрім того, вивченню проблеми підготовки військових фахівців 20-40-х рр. ХХ ст. сприяло застосування *цивілізаційного підходу*, адже через призму розвитку цивілізації можливе усвідомлення тих чи інших перетворень, що впливали на становлення і розвиток військової освіти досліджуваного періоду. Окрім того, застосовуючи цивілізаційний підхід в аналізі історичних джерел та публікацій, забезпечується цілісне сприйняття відображеної в них дійсності.

Загальнонаукові підходи є визначальними засадами певного кола наукових галузей, одним з яких є *системний підхід*, який вимагає досліджувати будь-яке історико-педагогічне явище як системне утворення, виділяючи ознаки системи: наявність сукупних елементів, кожен з яких є мінімальною одиницею, що має межу подільності в рамках цієї системи; наявність певних зв'язків і відношень між елементами системи; функціонування системи та її властивості зумовлені її структурною специфікою; наявність спільної структури, яка об'єднує всі елементи системи й забезпечує повноту названих елементів та узгодженість усіх їхніх функцій; наявність зв'язків з іншими системами; цілеспрямованість системи на вирішення певної проблеми⁸.

Застосування системного підходу щодо аналізу організаційно-педагогічних засад підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940-х рр., передбачає безперервний перехід від загального до часткового, дозволяє розглядати педагогічний процес з погляду його структури, змісту, функцій, сукупності методів та засобів, системних зв'язків⁹. Ще одним загальнонауковим підходом у даному дослідженні є *герменевтичний*, застосований для опрацювання наукових джерел, публікацій, праць видатних педагогів та архівних джерел¹⁰.

⁷ Стрільчук Л. В., 2013. *Україна-Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)*: монографія. Л.: Волинські старожитності.

⁸ Коваленко, С. І., 2012. Методологічна функція історії педагогіки у становленні майбутнього педагога. *Наукові записки. Сер.: Психолого-педагогічні науки*. Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя, № 4, с. 27-34.

⁹ Зязюн, І. А. ред., 2000. *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: кол. моногр.* К.: Вид-во «Віпол».

¹⁰ Лелеко, В. В., 2011. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя : Психолого-педагогічні науки*, № 10, с. 142–145.

Для виділення основних періодів становлення та розвитку військових навчальних закладів на тогочасної України у 20-40-х роках ХХ ст. був застосований *інституційний підхід*. Інститут – (від латинського Institutum – устрій, організація, установа) – форма організації суспільних відносин і діяльності людини з властивими цій формі метою, функціями та засобами впливу на життя суспільства, або окремих його частин; найзагальніший елемент соціальної структури¹¹. Л. Стрільчук визначає «інститут» як, по-перше, комплекс організацій, установ, індивідів, що володіють певними засобами, ресурсами і виконують конкретні правові, соціальні, політичні функції; по-друге, – це спосіб організації політичної, економічної, соціальної, правової та іншої діяльності людей через чіткий поділ функцій¹². Оскільки, армія досліджуваного періоду – це соціальний інститут зі стійкою моделлю організації, сформованою ідеологією, правилами, нормами та принципами, то інституційний підхід дозволяє розглянути армію у процесі її функціонування.

До третього методологічного концепту педагогіки – рівня конкретної наукової методології – належать інтернаукові знання всього комплексу наук про людину. Конкретно-наукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів певної науки, які є базою для вирішення конкретної дослідної проблеми; це наукові концепції, на які спирається певний дослідник. Рівень конкретно-наукової методології передбачає звернення до загальноновизнаних концепцій провідних учених, визнаних у даній галузі науки¹³.

Окрім того, з метою розкриття теми дисертації нами були застосовані *історико-хронологічний* та *історико-ретроспективний* методи. Зокрема, історико-хронологічний метод полягає в тому, що події та явища історичного процесу у всій їх конкретності та різноманітності відображаються у хронологічній послідовності¹⁴. Історико-ретроспективний підхід дозволив розкрити сутність явищ і значення минулого з певної історичної дистанції, коли вже в тій чи іншій

¹¹ Воронкова В. Г., 1999. Інститут. *Юридична енциклопедія в 6-ти томах*. Т.2. К:Укр.енциклопедія, с. 696.

¹² Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В., 2013. *Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва: монографія*. Л.: Волинські старожитності, с. 8–9.

¹³ Чмиленко, Ф. О., 2014. *Методологія та організація наукових досліджень : посібник*. Д.: РВВ ДНУ.

¹⁴ Гюль, Алі, 2017. *Становлення та розвиток університетської освіти Туреччини у ХІХ – на початку ХХІ століття*. Кандидат наук. Житомирський державний університет ім. І. Франка.

мірі виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому. Історико-ретроспективний підхід, також, використовується для здійснення аналізу історико-педагогічної, історичної, архівної джерельної бази проблеми підготовки військових фахівців в Україні в міжвоєнний період.

Невід'ємною частиною методології представленої дисертації є наукові принципи: науковість, історизм, об'єктивність, детермінізм. О. Адаменко виділяє наступні методологічні принципи історико-педагогічного дослідження: принцип об'єктивності; принцип можливості відтворення; принцип поєднання цілісного та аспектного; принцип руху від опису до пояснення; принцип історико-часової корекції; принцип науково-дослідницької ексклюзивності; принцип голографічності дослідження¹⁵.

Враховуючи, що представлене наукове дослідження містить в собі історичний компонент, його методологічна основа базується на принципі *історизму*, головним у якому є усвідомлення, що кожен пізнавальний предмет (дійсності) розвивається, «саморухається», змінюється в часі¹⁶. Принцип історизму передбачає розгляд суспільних явища та процесів у відповідності до конкретно-історичних умов, аналізуючи їх в процесі розвитку та змін.

Невід'ємним принципом дослідження є принцип *об'єктивності*, що тлумачиться, як зміст знання, яке відповідає об'єкту, об'єктивній дійсності, неупередженість, об'єктивність. У ході історико-педагогічного дослідження встановленню об'єктивності перешкоджає низка факторів: людський фактор; спроба встановлення факту без спроб довести його існування; інформація, що має безсумнівний характер, але вимагає значних витрат часу на її перевірку. Загалом, об'єктивність дослідника передбачає неупереджене ставлення до фактів (подій) і їх інтерпретації, між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Застосування принципу *історико-часової корекції* передбачає обов'язкове врахування тих історичних обставин, в яких розвивався освітній процес. Для об'єктивного відображення підготовки військових фахівців у досліджуваний

¹⁵ Касьян, В. І., 2008. *Філософія: навчальний посібник*. К.: Знання.

¹⁶ Гегель, Г. 2004. *Феноменологія духу*. К.: Основи.

період, застосовано, згаданий принцип. Використаний нами принцип *науковості* передбачає достовірний аналіз, розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій, безпосередньо пов'язаних з організацією підготовки військових фахівців досліджуваного періоду.

Підсумовуючи висвітлені методологічні підходи та принципи до вивчення підготовки військових фахівців, зазначимо, що вони мають полідисциплінарний характер, оскільки кожний із підходів (цивілізаційний, системний, герменевтичний, історико-хронологічний, історико-ретроспективний) та принципів (історизму, об'єктивності, науковості, історико-часової корекції) не виключають дії один одного, а взаємодоповнюються один з одним.

Невід'ємною складовою будь-якого дослідження є його понятійний апарат. Для представленої роботи поняття «військова освіта», «військові фахівці» та «підготовка військових фахівців» є основними, адже саме цими поняттями ми оперуємо найчастіше, вкладаючи у їх суть головний категоріальний предмет дослідження. Будучи цілком свідомими того факту, що по своїй суті дані поняття не є новими, швидше, навпаки, часто і широко вживаними, усе ж вважаємо за доцільне подати своє авторське тлумачення даних понять і обґрунтування суті, яку наше дослідження під них підводить.

Отож, поняття «військова освіта» є складовою частиною державної системи освіти, що спрямована на отримання знань, умінь та навичок (а також процес їх вдосконалення) пов'язаних із засвоєнням основ тактики та практики ведення війни, користування видами озброєння (залежно від роду військ), політичної грамотності та фізичної підготовки. Основою військової освіти є доступність, неперервність та наступність ступеневого навчання військових фахівців з урахуванням специфіки їх військової служби.

«Військові фахівці» – це військовослужбовці (офіцери), які мають уміння та навички роботи з особовим складом, здатні виконувати функції керівників (на різних щаблях армії) в умовах війни та мирного стану, володіють тактичними знаннями та практичним бойовим досвідом і здатні допомогти в опануванні особовим складом військової техніки та озброєння, забезпечують підтримання

бойової готовності військ тощо. Військові фахівці здобувають рівень своїх знань та навичок через спеціальну підготовку у військових навчальних закладах та через практичний досвід бойових дій.

«Підготовка військових фахівців» – це комплекс заходів, що здійснюється державою задля отримання необхідної кількості добре освічених та високопрофесійних військових, здатних за будь-яких умов швидко та ефективно реагувати на зовнішні та внутрішні загрози. Підготовка військових фахівців здійснюється у відповідності до потреб та модернізації армії і передбачає: освітню, тактичну, політичну і фізичну складові.

Для забезпечення достовірності наукового дослідження нами було здійснено ретельне вивчення та аналіз джерельної бази. Детальний аналіз наявних досліджень поставив нас перед необхідністю здійснення їх класифікації відповідно до загальних ознак, обґрунтування відповідної періодизації, визначення основних рис й особливостей кожної з виділених груп джерел. При цьому варто взяти до уваги, що саме «український період» у межах теми дослідження бере свій початок з 1991 р., адже до цього часу в історіографії історико-педагогічні факти й події розглядалися в загальному масштабі СРСР та в контексті відповідної ідеології.

Отже, для класифікації джерел дослідження, визначення організаційно-педагогічних засад підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 роках нами було взято за основу два кваліфікаційні критерії: *хронологічний*, що передбачає розгляд історико-педагогічних фактів і подій за темпоральною ознакою, та *формально-функціональний*, який ґрунтується на визначенні основних напрямів діяльності військових навчальних закладів того часу, їх призначення у змінних соціально-політичних умовах тощо.

Відповідно до хронологічного критерію виділимо наступні групи джерел:

- 1) *джерела досліджуваного періоду;*
- 2) *джерела повоєнного періоду;*
- 3) *пострадянські джерела.*

Перша група джерел співвідноситься з появою досліджень в період 20-х-40-х років ХХ ст. і містить: всі архівні документи; нормативно-правові акти

Революційної військової ради республіки, Головного управління військових навчальних закладів, що регулювали підготовку військових фахівців; документи, накази, положення та постанови радянського уряду, що окреслювали напрями розбудови ЗС; матеріали з'їздів, конференцій військових навчальних закладів; статті, промови, доповіді, виступи державних і військових діячів; інструкції, програми, підручники; документи, журнали військових навчальних закладів; військово-педагогічні періодичні видання.

Архівна джерельна база проаналізована шляхом опрацювання архівних матеріалів та документів: фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Перші радянські київські військово-господарські курси, м. Київ; Управління військово-навчальними закладами України, м. Харків), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991)); колекція спогадів учасників революційних подій, Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва (кінець ХІХ ст. – середина ХХ ст.); Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України (Молодь за демократичний соціалізм) (ЦК ЛКСМУ (МДС)), м. Київ (1919-1991)), Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (Київський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селян і червоноармійських депутатів (1923-1930 рр.)), Державного архіву Житомирської області, Галузевого державного архіву Міністерства оборони України (Кафедра військової підготовки Сумського державного університету, Одеське вище артилерійське командне училище ім. М. В. Фрунзе), Державного архіву Харківської області (Харківський губернський виконавчий комітет рад робочих, селян та червоноармійських депутатів; Харківський окружний виконавчий комітет рад робочих, селян та червоноармійських депутатів; Харківський губернський відділ праці; Харківський окружний військовий комісаріат; Ізюмський повітовий виконавчий комітет рад робочих, селян та червоноармійських депутатів, Валковський повітовий військовий комісаріат). Більшість документів, опрацьованих в архівах, представлені наказами та виписками з наказів ГУВНЗ, доповідями, положеннями

про курси, протоколами Губкому, постановами, листами секретаріату ЦК. Серед матеріалів також зустрічаються спогади викладачів військових шкіл; інструкції щодо вербування молоді до військових навчальних закладів; списки військових навчальних закладів, які проводили набір курсантів; відомості на виплату штатним і позаштатним викладачам військових шкіл; польові виходи, екзамени; відомості щодо проведення заходів з ліквідації безграмотності серед червоноармійців; анкети для вступу до військових шкіл; направлення викладачів до військових академій або Вищих військово-педагогічних курсів; історичний формуляр Одеського вищого артилерійського командного ордену Леніна училища ім. М. В. Фрунзе та багато інших матеріалів, які пов'язані з організацією підготовки у військових навчальних закладах України міжвоєнного періоду.

Аналіз архівних матеріалів дав змогу виокремити соціально-політичні передумови становлення та розвитку військових навчальних закладів на території України (командирські курси різного профілю, військові школи нормального типу, спеціальні військові школи, курси вдосконалення кваліфікації командного складу, військові училища, військова академія) та охарактеризувати хронологію становлення та реформування підготовки військових фахівців досліджуваного періоду. Аналіз архівних джерел засвідчує, що в міжвоєнний період підготовка військових фахівців на інституційному рівні характеризувалася тільки позитивно та майже виключала об'єктивну критику. Важливим джерелом були документи ГУВНЗ, матеріали з'їздів і конференцій військових навчальних закладів СРСР 1920-х років¹⁷, що в досить лаконічній формі характеризують шляхи комплектування військовими фахівцями РСЧА, методики професійної підготовки, теорію й практику навчання і виховання військовослужбовців, а також відомості про результати проведеної реформи й перспективи запланованої реорганізації

¹⁷ Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. *Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений*. М.: УВУЗ ГУ РККА; I Всероссийский съезд представителей Советских командных курсов, 1918. *Красный офицер*. М., № 1, с. 1–6; I-й Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования, 1925. М.: Упр-ние военно-учебными заведениями РККА; *Первая конференция высших военных школ*, 1923. М.: Выс. военный ред. совет; Съезд преподавателей тактики, 1925. *I-й сборник материалов 1-го съезда представителей тактики*. Москва, 7-10 февраля 1925 г. Москва; *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду ВУЗ РККА*, 1925. Москва, 8-12 апреля 1925 г. Москва; Каряев, Т. Ф., Елисеев, Н. Е., Клочков, В. Ф., и др., 1984. *Всеармейские совещания политработников 1918-1940. Резолюции*. М.: Наука; *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

військової освіти. Критичної оцінки підготовки військових фахівців даного періоду нами не виявлено; вважаємо, що загальна система військової освіти формувалася виключно під впливом ідеї комуністичного будівництва.

Окрім того, великий масив нормативних урядових документів з досліджуваної проблеми міститься у періодичних виданнях того часу, де висвітлювалися директиви більшовицького уряду щодо діяльності місцевих органів, які безпосередньо опікувалися організацією РСЧА¹⁸. До переліку періодичних видань військового спрямування можна віднести такі, як «Червоний офіцер», «Військові знання», «Червона Армія та школа», «Військова справа», «Військовий вісник» тощо (додаток Б). У них публікувалися результати наукових розвідок, а також статті щодо організації підготовки фахівців у військових навчальних закладах і методики їх навчання¹⁹. На увагу заслуговують роботи В. Леніна, про зміст навчання та виховання особового складу РСЧА.

До науково-методичної групи джерел досліджуваного періоду можна віднести: конспекти програм військових курсів та шкіл для підготовки військових фахівців різних родів військ; збірки програм для підготовки молодшого, середнього та старшого командного складу; навчальні плани та програми проведення політзанять із червоноармійцями²⁰, підручники з підготовки та самопідготовки для вступників до військових шкіл, видані російською та українською мовами²¹.

Вагомими для дослідження є роботи К. Умнова, Л. Парамонова та О. Суворова, у яких висвітлено проблеми використання лабораторного методу в організації підготовки військових фахівців та основних напрямів військової

¹⁸ *Известия ЦК ВКП(б)*, 1927. Москва, № 39.

¹⁹ *Красное знамя*, 1940. Москва, № 241 (833); Александер, М., 1923. Об учебных планах и программах для ВУЗ. *Военное знание*. Москва, вип. 11, с. 6–12; Гире, Г. Ф., 1920. Методы преподавания военного дела. *К новой армии*. Москва, № 3, с. 7; Каврайский, Б., 1923. Методы организации полевых тактических занятий в ВУЗе. *Военное знание*. Москва, № 11, с. 39–45; Меезит, А., 1926. Метод проектов в военной школе. *Красная Армия и школа*. Москва, № 8, с. 48–51.

²⁰ *Сборник программ для школ подготовки младшего командного состава стрелковых дивизий РККА*, 1923. М.: ВВРС; *Конспекты программ школ и курсов Одесского дома Красной армии и флота 1927-1928 гг.*, 1927. Одесса; *Программа по артиллерии для артиллерийских школ РККА*, 1928. М.: Изд. главного управления РККА; *Двухлетняя программа политзанятий с красноармейцами: сборник приказов и циркуляров политического управления РККА СССР*, 1928. М.: Изд. политуправления РККА.

²¹ Александров, А., Земский, А., Крючков, С., Назаров, М., Орлов, Е., Сычев, И. и др., 1927. *Учебник для поступающих в военные школы и для самообразования*. Москва: Военный вестник; *Направа до навчання з командним складом Робітничче-селянської Червоної Армії*, 1921. Всеукраїнське державне видавництво.

підготовки, які реалізовувалися у військових навчальних закладах досліджуваного періоду²². Автори критично оцінюють роботу педагогів та командирів через недостатнє володіння методами роботи у військовій та навчальній підготовці.

Функціонування «українізованих» військових навчальних закладів, серед традиційно більшовицьких, висвітлюється в брошурах та ювілейних збірках²³. Зазначені джерела містять відомості щодо: організації навчальної роботи; методів та форм, які використовувалися в україномовних військових навчальних закладах; складу викладачів; інформацію про загальноосвітній рівень курсантів, їх класову та партійну приналежності. До джерел досліджуваного періоду, опублікованих українською мовою, належить низка інструктивних видань про перелік військових шкіл та напрями підготовки в них, перелік вступних іспитів тощо²⁴. Саме ці праці можна вважати першими «суто національними» публікаціями з досліджуваної тематики.

До інструктивних матеріалів, опублікованих російською мовою, належать праці Є. Орлова, І. Сичова, Н. Кузьміна та П. Зубченка, в яких йдеться про правила, програми та поради щодо вступних іспитів до всіх військових шкіл РСЧА, зокрема й національних²⁵, що готували військових фахівців на території тогочасної УСРР (додаток А).

Слід виокремити працю Д. Петровського (додаток В), що є одним із перших історичних нарисів становлення і розвитку військової школи, у якому детально охарактеризовано всі проблеми та досягнення. Посилаючись на документальні

²² Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во; Суворов, А. Н., 1923. *Основы преподавания военных предметов*. Москва: Военный вестник; Парамонов, Л. И., 1925. *Практика лабораторного плана*. Ленинград: Гос. издание.

²³ Кривенцов, М., 1933. *Наші досягнення: досвід стрілецької підготовки Каменівців*. Харків: «На варті»; *К десятиліттю Київської пехотної школи ім. Робочих Червоного Замоскворечья*, 1928. *Краткий очерк истории школы 1918-1928*. Киев; *Червоний юнак*, 1925. *Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК*. Харків; *Червоний юнак*, 1931. *Збірка до 10-річчя школи Червоних старшин ім. ВУЦВК*. Харків; Бернацкий, В. А. ред., 1924. *13-я Одесская командная школа 1919-1924 гг. Исторический очерк*. О.: 13-я Одесская командная школа; *15 лет Одесской пехотной школе им. т. Якира*, 1934. *Исторический очерк*. Одесса: 13-я Одесская командная школа; *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

²⁴ Потьомкін, А., 1929. *Трудяща молодь - до військових шкіл*. Харків: «Радянське село»; Богомолец, І., 1931. *Приєм до військових шкіл РСЧА 1931 року*. К., Х.: На Варті; Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії: довідник для вступу до військових шкіл*. О.: Держ. вид-во України.

²⁵ Зубченко, П., 1925. *Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА*. Москва: Государственное военное изд-во; Орлов, Е., Сычев, И., 1927. *Как рабочему и крестьянину стать командиром: правила для поступающих*. М.: Военный вестник; Кузьмин, Н., 1929. *Рабочая молодежь - в военные школы!* М.: Гос. изд-во.

матеріали, автор аналізує функціонування військових навчальних закладів, кількість курсантів у 1918-1924 рр., їх класову приналежність²⁶.

Важливим джерелом для проведеного дослідження стали праці державних та військових очільників СРСР: М. Фрунзе²⁷, К. Ворошилова²⁸, М. Калініна²⁹, М. Тухачевського³⁰ (додаток В). Заслужують на увагу офіційні виступи перших керівників держави та ЗС СРСР: Й. Сталіна³¹ та К. Ворошилова, які публікувалися великими накладками та фактично мали характер рекомендацій, обов'язкових до виконання. На початку 1940-х років з'являється незначна кількість публіцистичних статей та брошур з питань військового будівництва, у яких актуалізується проблема підготовки фахівців командного складу. Наприклад, праця С. Глуховського³², де викладено основні завдання залучення абітурієнтів до військових навчальних закладів та пропаганди військової служби.

Отже, історичні джерела досліджуваного періоду мають ряд особливостей: *порівняльний характер та ідеологічне спрямування*. На нашу думку, дослідження та публікації військової освітньої галузі міжвоєнного періоду знаходилися під впливом політики та ідеології, що в свою чергу позначилося на характері викладу та висвітленні матеріалу і відсутності критичного погляду.

Наступну групу джерел визначено як *джерела повоєнного періоду*, що охоплює досить великий проміжок часу, з середини 1940-х до початку 1990-х рр. На нашу думку, доцільно поділити цей період на *два історичних етапи*, кожен із

²⁶ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

²⁷ Фрунзе, М. В., 1941. *На фронтах гражданской войны: сборник документов*. М.: Воениздат; Фрунзе, М. В., 1984. *Избранные произведения*. М.: Воениздат; Фрунзе, М. В., 1984. *Военная школа и политическая деятельность*. М.: Воениздат.

²⁸ Ворошилов, К. Е., 1934. *Статьи и речи*. Минск : Издание Белорусского военного округа; Ворошилов, К. Е., 1935. *За мощное стахановское движение в стране и Красной Армии*. Москва; Ворошилов, К. Е., 1937. *Оборона СССР*. Москва.

²⁹ Калинин, М. И., 1934. *О революционной законности*. Москва; Калинин, М. И., 1934. *Под руководством Сталина по ленинскому пути*. Москва; Калинин, М. И., 1934. *Под руководством Сталина по ленинскому пути*. Москва.

³⁰ Тухачевский, М. Н., 1927. *Тактика и обучение: Пехота*. Москва; Тухачевский, М. Н., 1936. *Задачи обороны СССР*. Москва.

³¹ Сталин, И. В., 1934. О некоторых вопросах истории большевизма. (Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция»). *Вопросы ленинизма*. Изд. 10-е. М.; Сталин, И. В., 1937. *Речь в Кремлевском дворце на выпуске академиков Красной армии 4 мая 1935 года*. М.: Партиздат ЦК ВКП (б); Сталин, И. В., 1935. *Кадры решают все. Речь в Кремлевском дворце на выпуске академиков Красной Армии 4 мая 1935 г.* Хабаровск; Сталин, И. В., 1939. О трех особенностях Красной Армии. *Речь на торжественном пленуме Московского совета, посвящ. 10-й годовщине Красной Армии*. Москва.

³² Глуховский, С. О., 1941. *Роль и задачи массовых оборонных организаций в укреплении обороноспособности Советского Союза*. Ростов-на-Дону: Издательство Осоавиахим.

яких має свої особливості. Окреслюючи *перший етап* (середина 40-х – середина 50-х рр. ХХ ст.) загальними рисами, необхідно зазначити, що післявоєнний стан характеризується мінімальною кількістю публікацій і це переважно офіційні документи, промови, агітаційні та пропагандистські матеріали, авторами яких були військові та політичні діячі. Автори, аналізуючи хід Другої світової війни та хиби в організації військ, публікують роботи, спрямовані на визначення недоліків воєнного періоду та удосконалення підготовки військових фахівців.

Як свідчить здійснений нами аналіз історичних джерел, перші дослідження історико-педагогічного характеру, що висвітлюють діяльність державних та військових органів, які опікувалися підготовкою військових фахівців, з'являються лише наприкінці 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Така хронологічна прогалина пояснюється, в першу чергу, демографічними втратами, що понесли українці у Другій світовій війні, по-друге, матеріальні труднощі, знищення архівних документів зумовили брак фахових публікацій, а тому кількість виданих у 1941-1945 рр. документів, є незначною і не має наукової цінності для нашого дослідження. Основним джерелом для дослідників у цей час є періодична преса, де буквально з перших днів війни почали публікувати офіційні партійні та державні документи, вивчалася роль більшовицької партії, її ідейно-політична та пропагандистська діяльність³³. Головною темою публікацій воєнного часу зображення бійців і командирів РСЧА, їх ініціативу, кмітливість, дисципліну у виконанні наказів, їх вміння володіти технікою та тактикою бою тощо³⁴. На сторінках газет журналів публікувалися виступи військових начальників та політичних працівників РСЧА³⁵. До цієї групи джерел відносимо 375 наказів Верховного головнокомандувача Й. Сталіна, у яких аналізувався хід війни в період із січня 1943 по вересень 1945 року.

³³ Третяк, В. Л., 2014-2015. Військова преса СРСР періоду другої світової війни: проблеми історіографії. *Гуржійівські історичні читання*, вип. 8-9, с. 28–31.

³⁴ Третяк, В. Л., 2015. Особливості видання часописів 1-го Українського фронту (1943-1945 рр.). *Архіви України. Науково-практичний журнал. Спеціальний випуск. До 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Європі*, вип. 3 (297), с. 187–200.

³⁵ Большевик, 1941-1945. *Двухнедельный теоретический и политический журнал ЦК ВКП(б)*. Москва; Партийное строительство, 1941-1945. *Журнал ЦК ВКП(б)*. Москва; Пропагандист, 1941-1945. *Журнал ЦК, МК и МГК ВКП(б)*. Москва; Коммунистический Интернационал, 1941-1943. *Орган исполкома Коммунистического Интернационала*. Москва; *Агитатор и пропагандист Красной Армии*, 1941-1943. Москва.

Роботи таких авторів, як А. Болотін³⁶, М. Кіряєв³⁷, Н. Каширін³⁸, І. Мінц³⁹ та О. Ковалевський⁴⁰, визначали основні напрями державної політики щодо комплектування РСЧА командирськими кадрами. Значну увагу автори приділяли проблемі технічного переоснащення РСЧА, ідеалізуючи заслуги більшовицької партії в цьому напрямі.

З кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст. з'являються перші дисертаційні роботи з історії⁴¹, у яких акцентується увага на історичних аспектах організації, становлення та розвитку підготовки військових фахівців для РСЧА, особливо в період національно-визвольних змагань та іноземної інтервенції. Важливою для нас є одна з перших дисертацій з педагогіки за авторством Т. Колосова, присвячена аналізу військово-педагогічних поглядів М. Фрунзе⁴².

Огляд історичних джерел даного етапу дає можливість зробити висновки, що для більшості робіт характерна проста фіксація основних рішень та дій партійних та військових органів у сфері підготовки військових фахівців, при відсутності аналізу та критичної оцінки. Усім роботам і публікаціям цього періоду притаманна одна спільна риса – ідеалізація рішень та діяльності політичних та військових керівників, зокрема, щодо організації РСЧА.

Розкриваючи сутність *другого* етапу (середина 1950-х рр. – 1991 р.), зауважимо, що він характеризується значно ширшою різноманітністю історичних джерел. З середини 1950-х рр. активізуються дослідження як історичного, так й педагогічного характеру підготовки військових фахівців, що, в свою чергу, зумовило збільшення публікацій державних, політичних діячів та військових теоретиків. Значно збільшується кількість фундаментальних науково-дослідних

³⁶Болотин, А. И., 1950. *Борьба партии большевиков за укрепление экономической и военной мощи СССР накануне Великой Отечественной Войны (1938-1941 гг.)*. Москва.

³⁷Киряев, Н. К., 1951. *Партия большевиков в борьбе за укрепление Советской Армии в годы мирного социалистического строительства (1921-1940 гг.)*. Москва.

³⁸Каширин, Н. П., 1942. *История советского военного искусства 1917-1940*. Москва.

³⁹Минц, И. И., 1948. *Очерки по истории Советской Армии. Пропагандист и агитатор*. Москва, № 1-4.

⁴⁰Ковалевский, А. В., 1949. *Боевой путь Советской Армии*. Москва.

⁴¹Колотилов, И. П., 1949. *Большевистская партия в борьбе за создание офицерских кадров Красной Армии в годы гражданской войны (1918-1920 гг.)*. Кандидат наук. Москва; Левочкин, А. И., 1951. *Московские большевики в борьбе за реализацию решений партии по созданию офицерских кадров Советской Армии в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.)*. Кандидат наук. Москва; Антишин, А. П., 1951. *Военная реформа 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.

⁴²Колосов, Т. О., 1951. *Военно-педагогические взгляды М.В. Фрунзе*. Кандидат наук. Москва.

робіт представлених кандидатськими та докторськими дисертаціями не лише радянських, а й зарубіжних вчених.

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. активізуються історичні дослідження кадрового забезпечення військ, розбудови військової освіти в 1920-ті рр., реформування підготовки фахівців у 1930-ті рр., створенню регулярної кадрової армії, відображенню ролі В. Леніна та військової політики ВКП(б).

Вагомими є праці вчених опубліковані та перевидані в останні роки, в яких проаналізовано: вплив Першої світової війни та національно-визвольних змагань на будівництво нової армії. Це роботи Д. Волкогонова⁴³, Н. Какуріна⁴⁴ та А. Кавтарадзе⁴⁵, які містять відомості щодо історичних процесів, котрі слугували передумовою формування РСЧА.

Серед зарубіжних дослідників слід відзначити угорських учених Л. Беладі та Т. Крауса, що досліджували радянську державу періоду Й. Сталіна⁴⁶; британського історика Дж. Еріксона, який критично проаналізував заходи партії та уряду, спрямовані на становлення та розвиток РСЧА⁴⁷. Окрема група зарубіжних авторів досліджувала діяльність радянського уряду під час національно-визвольної боротьби та іноземної інтервенції на території СРСР, зокрема, Дж. Бредлі⁴⁸, П. Кенез⁴⁹, Р. Пайпз⁵⁰ та Р. Абрамович⁵¹ більше уваги звертали на заходи та рішення, які приймали політичні та військові діячі в ході війни, та військові події, що відбувалися у цей період.

Наступним об'єктом уваги зарубіжних дослідників були роки зародження РСЧА (Д. Футман⁵², Дж. Брінклі⁵³, Е. Ледерей⁵⁴, Дж. Фішер⁵⁵ та М. Макінтош⁵⁶). У

⁴³Волкогонов, Д. А., 1989. *Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина*. Москва, в 2 кн.; Волкогонов, Д. А., Миловидов, А. С., Тюшкевич, С.А., 1977. *Война и армия. Философско-социологический очерк*. М.: Воениздат.

⁴⁴Какурин, Е. Е., 1990. *Как сражалась революция*. Москва.

⁴⁵Кавтарадзе, А. Г. 1988. *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917-1920 гг.* Москва.

⁴⁶Беладі, Л., Краус, Т., 1989. *Сталин*. Москва.

⁴⁷Erickson, J., 1962. *The Soviet High Command. A Military-Political History, 1918-1941*. London.

⁴⁸Bradley, J., 1968. *Allied Intervention in Russia*. London.

⁴⁹Kenez, P., 1971. *Civil War in Soviet Russia, 1918. The First Year of Volunteer Army*. Los Angeles – London.

⁵⁰Pipes, R., 1990. *The Russian Revolution*. New York, Vintage Books.

⁵¹Abramovich, R., 1962. *The Soviet Revolution, 1917-1939*. New York.

⁵²Footman, D., 1961. *Civil War in Russia*. London.

⁵³Brinkley, J., 1966. *The Volunteer Army and Allied Intervention in Soviet Russia. 1917-1921*. Notre-Dame.

⁵⁴Lederrey, E., 1956. *The Red Army during the Civil War 1917-1920*. London: «The Soviet Army».

⁵⁵Fisher, J., 1960. *The True Book about the Russian Revolution*. London.

цих роботах здійснено спробу проаналізувати логіку мислення більшовиків та заходів партії, що визначалися, на їх думку, нагальною потребою нового уряду в збройних формуваннях. На нашу думку, згадані зарубіжні наукові розвідки не тільки висвітлюють історичні, політичні та військові події, які відбувалися на території СРСР, а й дають відносно об'єктивну оцінку подіям цього періоду. Разом з тим, міркування зарубіжних авторів є політично заангажованими, адже перебуваючи за межами епіцентру історичних подій, аналіз матеріалу щодо згаданих явищ може розглядатися під впливом зовнішньо-політичних факторів.

Окремою групою джерел є законодавчі акти та інші нормативні документи означеного хронологічного етапу, які становлять одну з основних складових дослідження, оскільки позиція державних партійних лідерів (В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна та ін.) з питань сутності й змісту виховання особового складу РСЧА та РСЧФ в роки війни та міжвоєнний період знайшла своє правове закріплення в законодавчих та нормативних актах радянської влади⁵⁷. Так, на увагу заслуговує статистичний збірник Головного управління кадрів Міністерства оборони СРСР, де наведено відомості щодо керівного складу РСЧА в 1930-ті рр.⁵⁸. На їх основі можна зробити висновки про значну недоукомплектованість військовими командирами різного рівня радянських Збройних Сил на початку Другої світової війни.

Основу дослідження склали низка публіцистичних праць військових та цивільних науковців і педагогів О. Барабанщикова та Н. Феденко⁵⁹, І. Біочинського⁶⁰, Р. Вендровської⁶¹, О. Каменєва⁶², О. Сєдова⁶³, Д. Воропаєва та

⁵⁶ Mackintosh Juggernaut, M., 1967. *A history of the Soviet Armed Forces*. London.

⁵⁷ *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1980 гг.)*, 1970-1981. Москва; *КПСС о Вооруженных силах Советского Союза. Документы*, 1981. Москва; *Партийно-политическая работа в Красной Армии (1918- февраль 1919 гг.)*. Документы, 1964. Москва; *Декреты советской власти*, 1959. Москва, т. 2; *Декреты советской власти*, 1968. Москва, т. 4.

⁵⁸ *Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945: Справочно-статистические материалы*, 1963. Москва.

⁵⁹ Барабанщиков, А. В., Феденко, Н. Ф., 1983. *История советской военной психологии*. Москва.

⁶⁰ Биочинский, И. В., 1991. *Педагогика подготовки офицеров сухопутных войск*. Казань.

⁶¹ Вендровская, Р. Б., 1982. *Очерки истории советской дидактики*. Москва.

⁶² Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР*. Новосибирск.

⁶³ Седов, А. М., 1981. *Развитие системы подготовки педагогических кадров для военно-учебных заведений Вооруженных Сил СССР (1918-1980)*. Москва.

А. Іовлєва⁶⁴, які розкривають сутність військових перетворень у міжвоєнний період, дають обґрунтовану оцінку передумов реформ. Згодом А. Іовлєв на рівні докторської дисертації здійснив ґрунтовне дослідження⁶⁵, у якому провів системний аналіз діяльності державних органів щодо створення та реформування системи підготовки керівного складу РСЧА.

Серед захищених дисертацій, що вирізняються виваженою позицією можемо віднести дисертації О. Барабанщикова⁶⁶, В. Вдовюка⁶⁷, А. Дударя⁶⁸, І. Єленського⁶⁹, Н. Кіряшова⁷⁰, Т. Колосова⁷¹, О. Комара⁷², К. Кравчуна⁷³, А. Кулікова⁷⁴ та ін. Окремо слід акцентувати увагу на дисертації Д. Піхи, що відображає особливості військового будівництва в Українському військовому окрузі в 1921-1928 роках, зокрема організацію та становлення військових навчальних закладів РСЧА, що здійснювали підготовку військових фахівців на території УСРР⁷⁵. Тоді ж з'являється монографія І. Берхіна⁷⁶, у якій розкрито історію підготовки та проведення військової «міліційної» реформи, її зміст у тому числі і для функціонування військових навчальних закладів. Монографія М. Волковинського⁷⁷, що вийшла у 1990 р., присвячена розгляду діяльності місцевого населення підрадянської України, спрямованої на зміцнення Червоної армії в міжвоєнні роки.

⁶⁴ Іовлєв, А. М., Воропаєв, Д. А., 1960. *Борьба Коммунистической партии за создание военных кадров*, 2-е изд. Москва.

⁶⁵ Іовлєв, А. М., 1968. *Борьба Коммунистической партии за создание и укрепление военных кадров в период строительства социализма (1918-1936)*. Доктор наук. Москва.

⁶⁶ Барабаншиков, А. В., 1983. *Педагогические основы обучения советских воинов*. Кандидат наук. Москва.

⁶⁷ Вдовюк, В. И., 1983. *Военно-педагогическая этика и совершенствование профессионально-этической подготовки советских офицеров*. Автореферат д-ра. пед. наук. Москва.

⁶⁸ Дударь, А. П., 1988. *Возникновение и развитие теории и практики обучения и воспитания советских воинов в годы военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.)*. Кандидат наук. Москва.

⁶⁹ Еленский, И. О., 1968. *Развитие теории и практики воспитания и обучения советских воинов в период 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.

⁷⁰ Кіряшов, Н. И., 1981. *Социально-педагогические проблемы теории и практики комплексного подхода к воспитанию советских воинов*. Кандидат наук. Москва.

⁷¹ Колосов, Т. О., 1951. *Военно-педагогические взгляды М.В. Фрунзе*. Кандидат наук. Москва.

⁷² Комар, А. В., 1985. *Развитие теории и практики обучения курсантов военных училищ в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)*. Кандидат наук. Москва.

⁷³ Кравчун, К. С., 1973. *Развитие теории и практики воспитания советских воинов*. Кандидат наук. Москва.

⁷⁴ Куликов, А. А., 1955. *Средние военно-учебные заведения Советской Армии в период военной реформы 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.

⁷⁵ Піха, Д. Д., 1964. *Борьба Коммунистической партии за укрепление советских вооруженных сил в 1921-1928 гг. (на материалах Украинского военного округа и парторганизации Украины)*. Кандидат наук. Киев.

⁷⁶ Берхин, И. Б., 1958. *Военная реформа в СССР (1924-1925 гг.): монография*. Москва: Военное изд-во Министерства Обороны Союза ССР.

⁷⁷ Волковинський, В. М., 1990. *Армія і народ: 20-30-ті роки (Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії)*. Київ.

У роботах М. Кузьміна⁷⁸, М. Ложкова⁷⁹, В. Котоховського⁸⁰ основну увагу приділено реформуванню системи управління військами, зумовленого зміною загальної доктрини ведення війни, що відображено в навчальних програмах військових навчальних закладів. Автори висвітлюють значущість військово-технічних розробок та необхідність впровадження у військах нового озброєння.

Середина 1960-х рр. характеризується появою нової категорії досліджень, представлених історичними нарисами, які дотично розглядають дисертаційну проблему. В них аналізується становлення та розвиток окремих військових навчальних закладів РСЧА, роль окремих військових освітніх установ у підготовці кадрів у 1930-ті роки та ін.⁸¹.

Із другої половини 80-х рр. ХХ ст. настає новий період дослідження проблеми, пов'язаний зі зміною підходу до аналізу державної політики в галузі військової освіти. Серед робіт, опублікованих у 1980-ті рр., найбільш значущими для нашого дослідження є наукові праці А. Крушельницького та М. Молодцигіна⁸², у яких досліджено систему військових навчальних закладів СРСР у передвоєнні роки, у тому числі й в УСРР. Водночас варто зауважити, що педагогічний аспект підготовки військових фахівців не знайшов свого широкого відображення. Визначальною характеристикою *другої групи джерел* є проблематика міжвоєнного реформування військової освіти, характерною рисою якої є публікації відставних військових, випускників, які мали доступ до внутрішніх архівів військових навчальних закладів.

Отже, історіографія повоєнного періоду (середині 1940-х – початку 1990-х рр.) є найбільш об'ємною за кількістю та обсягом опублікованих матеріалів, але все ж таки недостатньо об'єктивно відображає військову освіту в Україні з огляду на їх ідеологізований зміст. До науковців, які вивчали педагогічний компонент

⁷⁸Кузьмин, Н. Ф., 1959. *На страже мирного труда (1921–1940 гг.)*. Москва.

⁷⁹Ложков, М. П., 1959. *КПСС и строительство Вооруженных сил СССР: 1918-1941 гг.* Москва.

⁸⁰Котоховский, В. М., 1959. *Борьба Коммунистической партии за укрепление Красной Армии в годы мирного строительства (1921–1941гг.)*. Москва.

⁸¹*15 лет Одесской пехотной школе им. т. Якира*, 1934. *Исторический очерк*. Одесса: 13-я Одесская командная школа; *Одесское Краснознаменное*, 1960. *Краткий исторический очерк*. Одесса: Полит. упр. ОДВО; *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988*, 1988. *Краткий исторический очерк*. Сумы.

⁸²Крушельницкий, А. В., Молодцыгин, М. А., 1982. *Становление РККА как армии дружбы и братства народов. Боевое содружество советских республик 1919-1922 гг.* Москва.

підготовки військових фахівців, можна віднести таких, як О. Барабаншиков⁸³, В. Вдовюк⁸⁴, І. Єленський⁸⁵, А. Дударь⁸⁶ та ін.

Пострадянські джерела, опубліковані з 1991 р. і дотепер, представлені працями сучасних українських та зарубіжних учених, предметом наукового розгляду яких стали зміст, форми, методи та умови підготовки військових фахівців в Україні в досліджуваний період. Серед таких праць слід виділити монографію М. Нецадим «Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика», у якій автор обґрунтував теоретико-методологічні засади становлення та розвитку військової освіти України з початку 1917 до 1991 року⁸⁷. М. Нецадим вперше, за часів незалежної України, запропонував аналіз структури освіти загалом і військової зокрема, а також дослідив потенціал військової освітньої галузі. Проте, у праці мало уваги приділено сутності процесу підготовки військових фахівців у міжвоєнний період.

У спільній праці «Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми»⁸⁸ та дисертаціях М. Темка⁸⁹ та М. Томчука⁹⁰ висвітлено суспільно-історичні проблеми становлення військового виховання молоді в Україні. Цікавою є, також, робота Л. Колісника⁹¹, що дозволяє глибше зрозуміти різні аспекти досліджуваної нами проблеми.

Сучасний період історіографії проблеми нашого дослідження представлений дисертацією Л. Гриневич⁹² та участю її у колективній праці

⁸³ Барабаншиков, А. В., 1983. *Педагогические основы обучения советских воинов*. Кандидат наук. Москва.

⁸⁴ Вдовюк, В. И., 1983. *Военно-педагогическая этика и совершенствование профессионально-этической подготовки советских офицеров*. Автореферат д-ра. пед. наук. Москва.

⁸⁵ Еленский, И. О., 1968. *Развитие теории и практики воспитания и обучения советских воинов в период 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.

⁸⁶ Дударь, А. П., 1988. *Возникновение и развитие теории и практики обучения и воспитания советских воинов в годы военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.)*. Кандидат наук. Москва.

⁸⁷ Нецадим, М. І., 2003. *Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика: монографія*. К.: ВПЦ «Київський університет».

⁸⁸ Темко, Г. Д., Томчук, М. І., 1997. *Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми: монографія*. К.: Варта.

⁸⁹ Темко, Г. Д., 1997. *Формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз)*. Дис. д-ра філос. наук. К.: Київський військовий гуманітарний ін-т МОУ.

⁹⁰ Томчук, М. І., 1996. *Соціально-психологічні проблеми готовності учнів до служби в Збройних Силах України*. Дис. д-ра психолог. наук. К.: Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

⁹¹ Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках*. Автореф. кандидата наук. Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна.

⁹² Гриневич, Л. В., 1996. *Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.)*. *Історія українського війська*. Л.: Видавництво «Світ».

«Історія українського війська» (1996), де подано критичний аналіз системи підготовки військових фахівців в Україні у міжвоєнні роки. Особливий інтерес викликає детальне дослідження Л. Гриневич становлення та функціонування військового навчального закладу УСРР – Харківської школи ЧС та особливостей діяльності цієї «національної» військової навчальної установи⁹³. Інформативними є дисертаційні роботи І. Нещадима, О. Бондаря⁹⁴, І. Криленка⁹⁵, М. Балабая⁹⁶ та ін.; в яких вчені розглядають різні аспекти проблеми підготовки військових фахівців у 1920-40-ті рр. Хоча автори зазначених робіт ввели до наукового обігу чимало невідомих раніше документів, проте обмеженість джерельної бази не дозволила здійснити комплексне дослідження та відтворити цілісну картину стану військової освіти й підготовки військових фахівців РСЧА в тогочасній Україні.

Незважаючи на появу в останні роки значної кількості наукових періодичних видань педагогічного та військово-історичного спрямування, дослідження проблеми підготовки військових фахівців у 1920-1940 рр. зустрічаються вкрай рідко. Найбільш актуальними в сучасній історії педагогіки залишаються проблеми підготовки військових фахівців⁹⁷. Вартим уваги є колективний історичний нарис В. Бережанського, В. Бринцева, В. Горелова та В. Гриневича, О. Уткіна та О. Кузьмука⁹⁸, та наукова праця М. Кравчука⁹⁹.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. функціонування та розвиток військових навчальних закладів та системи військової освіти СРСР, зокрема й УРСР, були предметом дослідження російських учених (А. Лушніков¹⁰⁰, І. Бондаренко¹⁰¹,

⁹³ Гриневич, Л. В., 2003. До питання про характер модернізаційних процесів у радянських Збройних Силах 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України НАН України, вип. 8, с. 303-311.

⁹⁴ Бондарь, О. М., 1996. *Українізація та національні формування у військах УВО у 1922-1935 роках*. Кандидат наук. Одеса.

⁹⁵ Криленко, І. М., 2007. *Підготовка офіцерських кадрів для танкових військ під впливом динаміки розвитку танкобудування (20–80-ті рр. ХХ ст.)*. Кандидат наук. Харківський університет Повітряних Сил імені І. Кожедуба.

⁹⁶ Балабай, М. О., 2013. *Розвиток начальних-виховних закладів військового профілю в Україні (середина ХІХ – початок ХХІ століття)*. Кандидат наук. Кримський гуманітарний університет.

⁹⁷ Криленко, І. М., 2006. Система військової освіти України: історико-методологічні аспекти. *Дослідження з історії техніки : зб. наук. праць*. К. : НТУУ «КПІ», вип. 9, с. 128-136; Гриневич, Л. В., 2003. До питання про характер модернізаційних процесів у радянських Збройних силах 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України НАН України, вип. 8, с. 303–311.

⁹⁸ Кузьмук, О. І. ред., 2001. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. К. : Видавничий дім «Ін ЮРЕ».

⁹⁹ Кравчук, М., 1998. *Військове будівництво УСРР*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

¹⁰⁰ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. : Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова.

Д. Шумов¹⁰² та В. Доронічев¹⁰³). Зазначені роботи досліджують радянську систему військового управління, визначають основні засади функціонування середніх військових навчальних закладів, що готували командирів напередодні і в роки Другої світової війни. Проблему соціального складу радянських військових навчальних закладів у міжвоєнний період детально розглянув А. Лушніков¹⁰⁴, робота якого містить ґрунтовний, фактологічний матеріал.

На початку 2000-х рр. набули поширення віртуальні публікації, що використані у дисертації; це сайти найбільших бібліотек України, а також російські сайти, де опубліковано мемуари учасників досліджуваних подій. До групи віртуальних джерел також входять підручники та публікації російських дослідників, педагогів, військових діячів та вчених (В. Жарков¹⁰⁵, Ю. Єгоров¹⁰⁶, В. Самусь, С. Савик¹⁰⁷, І. Цимбалов¹⁰⁸ та ін.), які висвітлюють проблеми підготовки червоних командирів, а також збірка документів за 1923-1928 рр., основу якої складають матеріали діяльності НКВС із питань реформування, реорганізації військового апарату, впровадження нової системи комплектування та вдосконалення підготовки військових фахівців¹⁰⁹.

Віртуальну групу доповнюють зарубіжні видання, що розглядають історичні та педагогічні аспекти підготовки військових фахівців, як, наприклад,

¹⁰¹ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный ун-т Мин-ва Обороны Российской Федерации.

¹⁰² Шумов, Д. К., 2013. *Подготовка кадров РККА в системе средних военно-учебных заведений (1929- июнь 1941 гг.)*. Автореферат канд. наук. Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.

¹⁰³ Дороничев, В. О., 2009. *Формирование института единоначалия в советских вооруженных силах в период военной реформы 1920-х годов*. Кандидат наук. Калининград: Российский государственный университет им. Иммануила Канта.

¹⁰⁴ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова.

¹⁰⁵ Жарков, В. В., 2005. Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы XX века. *Ярославский педагогический вестник*. Я.: ЯГПУ им. Н.Д. Ушинского, вип. 3; Жарков, В. В., 2009. Реформирование Красной армии в 1920-е гг. *Ярославский педагогический вестник*. Я.: ЯГПУ им. Н. Д. Ушинского, вип.2, с. 192–202.

¹⁰⁶ Егоров, Ю. В., 2008. Подготовка военных кадров начальствующего состава советского государства в предвоенные годы (1929-1941). *Армия и общество*, вип. 2.

¹⁰⁷ Самусь, В. Н., Савик, С. А., 2011. Подготовка офицерских кадров для Красной Армии в годы Гражданской войны и в межвоенный период (январь 1918 г. – июнь 1941 г.). *Идеологические аспекты военной безопасности : научно-практическое приложение к журналу «Армия»*. Мин-во Обороны Республики Беларусь, № 1, с. 55–59.

¹⁰⁸ Цымбалов, И. В., 2009. Подготовка военных кадров запаса Сухопутных войск РККА (1921 – июнь 1941 г.). *Вестник Военного университета «Армия и общество»*, № 4, с. 151–157.

¹⁰⁹ *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы. 1923-1928 гг.* М.; СПб.: Летний сад, в 2 кн.

роботи Роджера Різа¹¹⁰, які є джерелом аналітичної оцінки та аналізу історичних, політичних та військових документів періоду з 1918 до 1991 р. Сюди ж ми зарахували збірку документів, промов, та листування Л. Троцького, видану в Лондоні та переведену у формат електронної книги 2013 року¹¹¹.

Цікавим є сучасні праці В. Герасимова¹¹², Ю. Зуєва¹¹³, С. Кандибовича, І. Альохіна¹¹⁴, О. Анашкіна, які здійснили наукові дослідження 1920-1930-х рр. крізь призму військової психології та педагогіки. Зарубіжні джерела можуть бути доповнені працями Губерта Аннена¹¹⁵ та Джармо Тоскаліо¹¹⁶, у яких автори характеризують форми, методи, процес організації підготовки військових фахівців, що надає їм педагогічного значення.

Після здобуття нашою державою незалежності дослідники можуть послуговуватися більш широким полем інформації, об'єктивно обґрунтовуючи свої наукові доробки в галузі історії нашої держави. Цей факт об'єктивності є значущим для нашого дослідження, адже в його контексті існує реальна можливість порівняти, проаналізувати, узагальнити різні, часто протилежні, погляди на суперечливі й малодосліджені факти підготовки військових фахівців у складні періоди розвитку держави. Роботи, що сформувавши уявлення про педагогічний компонент змісту підготовки військових фахівців, представлені працями М. Балабая¹¹⁷, М. Нецадима¹¹⁸ та російського вченого І. Бондаренка¹¹⁹.

До наукових праць, у яких досліджено особливості змісту освіти у військових навчальних закладах, а саме впровадження лабораторної форми навчання військових фахівців, належать історико-педагогічні розвідки:

¹¹⁰ Roger, R. Reese, 2005. *Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918-1991*. Lawrence: University Press of Kansas.

¹¹¹ How the Revolution Armed, 1921-1923. *The Military Writings and Speeches of Leon Trotsky*. London: New Park Publications, volume IV.

¹¹² Герасимов, В. Н., 2008. *Педагогика высшей военной школы*. Москва.

¹¹³ Зуев, Ю. Ф., 2010. *Военная педагогика*. Москва.

¹¹⁴ Алёхин, И. А., 2008. *Военная педагогика*. Москва.

¹¹⁵ Annen, Hubert, 2000. *Military Pedagogy*. MA: Simon & Schuster Custom Publishing Education Group;

¹¹⁶ Toiskallio, Jarmo, 2000. *Mapping Military Pedagogy in Europe*. Helsinki; Finish National Defence College, Department of Education.

¹¹⁷ Балабай, М. О., 2013. *Розвиток начальнo-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття)*. Кандидат наук. Кримський гуманітарний університет.

¹¹⁸ Нецадим, М. І., 2003. *Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика: монографія*. К.: ВПЦ «Київський університет».

¹¹⁹ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный ун-т Мин-ва Обороны Российской Федерации.

Д. Петровського¹²⁰, О. Перцова¹²¹, Л. Парамонова¹²². Водночас публікації А. Потьомкіна¹²³, І. Богомолець¹²⁴, В. Соколова¹²⁵, Є. Орлова та І. Сичова¹²⁶, Н. Кузьміна¹²⁷, П. Зубченка¹²⁸ формують уявлення про зміст та програми навчання. Аналіз використання навчальних планів та програм відображені в роботі М. Александера¹²⁹. Фактологічний матеріал щодо програм навчання військових фахівців був проаналізований завдяки вивченню опублікованих тез всесоюзних з'їздів¹³⁰, а також програм для різних родів військ та підготовки командирського складу (молодшого, середнього, старшого)¹³¹ і в історичних нарисах військових шкіл¹³².

Значний науковий доробок, що присвячений історії та сучасному стану державно-патріотичного виховання військовослужбовців належить В. Рижикову¹³³, який чималу увагу у своїх працях зосереджує на аналізі значення

¹²⁰ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

¹²¹ Перцов, А. В., 2015. Особенности использования лабораторной формы организации обучения в Украинской конной школе имени т. Буденного (1921-1932 гг.). *Достижения вузовской науки*. Новосибирск, № 18.

¹²² Парамонов, Л. И., 1925. *Практика лабораторного плана*. Ленинград: Гос. издание.

¹²³ Потьомкін, А., 1929. *Трудяца молодежь - до військових шкіл!* Харків: «Радянське село».

¹²⁴ Богомолець, І., 1931. *Прийом до військових шкіл РСЧА 1931 року*. К., Х.: На Варті.

¹²⁵ Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії : довідник для вступу до військових шкіл*. О.: Держ. вид-во України.

¹²⁶ Орлов, Е., Сычев, И., 1927. *Как рабочему и крестьянину стать командиром : правила для поступающих*. М.: Военный вестник.

¹²⁷ Кузьмин, Н., 1929. *Рабочая молодежь - в военные школы!* М.: Гос. изд-во.

¹²⁸ Зубченко, П., 1925. *Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА*. Москва: Государственное военное изд-во.

¹²⁹ Александер, М., 1923. Об учебных планах и программах для ВУЗ. *Военное знание*. М., вип. 11, с.6-12.

¹³⁰ Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. *Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений*. М.: УВУЗ ГУ РККА; *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

¹³¹ *Программа по артиллерии для артиллерийских школ РККА*, 1928. М.: издание Главного управления РККА; *Сборник программ для школ подготовки младшего командного состава стрелковых дивизий РККА*, 1923. М.: ВВРС; *Конспекты программ школ и курсов Одесского дома Красной армии и флота 1927-1928 гг.*, 1927. Одесса; *Программа по артиллерии для артиллерийских школ РККА*, 1928. М.: Изд. главного управления РККА; *Двухлетняя программа политзанятий с красноармейцами*, 1928. *Сборник приказов и циркуляров политического управления РККА СССР*. М.: Изд. политуправления РККА.

¹³² *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988*, 1988. *Краткий исторический очерк*. Сумы; *Одесское Краснознаменное*, 1960. *Краткий исторический очерк*. Одесса; Кривенцов, М., 1933. *Наши достижения. Досвід стрілецької підготовки Каменівців*. Харків: «На варті»; *К десятилетию Киевской пехотной школы им. Рабочих Красного Замоскворечья*, 1928. *Краткий очерк истории школы 1918-1928*. Киев; *Червоний юнак*, 1925. *Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК*. Харків; *Червоний юнак*, 1931. *Збірка до 10-річчя школи Червоних старшин ім. ВУЦВК*. Харків; Бернацкий, В. А. ред., 1924. *13-я Одесская командная школа 1919-1924 гг. Исторический очерк*. О.: 13-я Одесская командная школа; *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи; *15 лет Одесской пехотной школе им. т. Якира*, 1934. *Исторический очерк*. Одесса: 13-я Одесская командная школа.

¹³³ Miroshnichenko, V., Bloschynskyi, I., Kuz, Yu., Stavtyskyi, O., Prontenko, K., Mysechko, O., Shchegoleva, T., Vakoliuk, T., 2019. Verification of the pedagogical conditions efficiency of future border guard officers' military-patriotic education. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: 1, Artículo no.:17, Período: 1 de Septiembre al 31 de Diciembre, 2019; Рижиков В., 2019. Патріотичне виховання як невід'ємний

професійних якостей в цільовій моделі навчально-виховного процесу підготовки військових фахівців.

Вивченням дорадянської системи виховання у військових навчальних закладах та дослідженням виховних процесів у вищих військових навчальних закладах України, технологією професійної підготовки майбутніх офіцерів до організації виховного процесу в армії займався вітчизняний науковець Ю. Корнійчук¹³⁴. Застосування методів та засобів навчання в підготовці військових фахівців висвітлено в роботах К. Умнова¹³⁵, О. Суворова¹³⁶, Г. Гире¹³⁷, Б. Каврайського¹³⁸, А. Меєзіта¹³⁹, В. Луцкова¹⁴⁰, А. Каменєва¹⁴¹.

У межах нашого дослідження особливу увагу приділено значенню архівних документів, що сформували наші уявлення про зміст, методи, засоби та особливості підготовки військових фахівців в умовах трансформації військової освіти окресленого періоду. Наприклад, такі: «Протокол засідання комісії з прийому до військових навчальних закладів»¹⁴²; «Інструкція про порядок відбору добровольців для комплектування військових та військово-політичних шкіл»¹⁴³; доповідь щодо прийому до військових шкіл¹⁴⁴; перелік військових навчальних

складник формування готовності майбутнього офіцера – захисника Української держави. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*, вип. № 16 т.1. с.120–124; Рижиков В., 2017. Значення професійних якостей в цільовій моделі навчально-виховного процесу підготовки військових. *Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка: соціальна робота*. К № 2, с. 61–64.

¹³⁴ Корнійчук Ю., 2007. Дорадянська система виховання у військових навчальних закладах як історико-педагогічна проблема. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип. 35. с. 181-184.; Корнійчук Ю., 2007. Моделювання виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі. *Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи: матеріали міжрегіональної наук.-практ. конф. молодих дослідників*. с.128-130; Корнійчук Ю., 2010. Технологія професійної підготовки майбутніх офіцерів до організації виховного процесу у середовищі військовослужбовців строкової служби. *Актуальні проблеми сучасної науки: матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конференція*, с.43–45

¹³⁵ Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во.

¹³⁶ Суворов, А. Н., 1923. *Основы преподавания военных предметов*. Москва: Военный вестник..

¹³⁷ Гире, Г. Ф., 1920. Методы преподавания военного дела. *К новой армии*. М., № 3, с. 7.

¹³⁸ Каврайский, Б., 1923. Методы организации полевых тактических занятий в ВУЗе. *Военные знания*. М., № 11, с. 39–45.

¹³⁹ Меєзіт, А., 1926. Метод проектов в военной школе. *Красная Армия и школа*. М., № 8, с. 48–51.

¹⁴⁰ Луцков, В.Н., 1970. Методы обучения советских воинов. *Военно-педагогические очерки*. М.: Воениздат.

¹⁴¹ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

¹⁴² *Протокол № 1 засідання комісії з прийому до військових вузів військового відомства від 30.03.26 р.*, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

¹⁴³ *Приложение к циркуляру УВУЗ № 22 450. Инструкция о порядке отбора добровольцев для укомплектования военных и военно-политических школ в 1926 году*, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

¹⁴⁴ *Тезисы докладчика о приеме в военные школы РККА в 1928 году*, 1928. Управление военно-учебных заведений ГУР РККА. ЦДАГОУ, ф. 7.

зкладах, що проводили набір на території України в 1926 році¹⁴⁵; відомості щодо кількості осіб, які прибули для вступу у військові школи¹⁴⁶; висновки комплектування військових шкіл у 1929 році¹⁴⁷ та ін.

Подальша логіка дослідження вимагає більш детального звернення до другого провідного в межах вивчення окресленої проблеми критерія класифікації історіографії, а саме *формально-функціонального*, за яким джерела розподіляються на такі групи: 1) архівні фонди (національні архівні фонди архівних установ України); 2) наукові монографії різних років (українських, радянських та зарубіжних дослідників); 3) словниково-довідникова література; 4) наукові статті та публікації; 5) дисертації (українських та зарубіжних вчених).

Окремо слід виділити словниково-довідникову літературу, до якої віднесено: *енциклопедії, довідники та словники*. Її використання в контексті окресленої проблеми вимагає чіткої диференціації за повнотою необхідної інформації, різноманітністю її форм, хронологією, обсягом, тематикою тощо. У нашому випадку аналіз довідкових видань сприяє поглибленню й удосконаленню знання з досліджуваної проблеми. Наприклад, енциклопедії, у нашому дослідженні представлені двома категоріями: *універсальними та галузевими*. До універсальних енциклопедій, що використовувалися в ході роботи, віднесено такі: «Українська радянська енциклопедія»¹⁴⁸, «Енциклопедія сучасної України»¹⁴⁹, «Українська загальна енциклопедія»¹⁵⁰ та «Велика радянська енциклопедія»¹⁵¹. Значущими в межах даного дослідження є галузеві енциклопедії, а саме *історичні, військові та педагогічні*. Військові енциклопедії містять систематизовану сукупність знань військової галузі, а також відомості з інших галузей наук, що мають як пряме, так і опосередковане значення для військової

¹⁴⁵ Список военно-учебных заведений в которых открыт прием в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

¹⁴⁶ Прибыло для поступления в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

¹⁴⁷ Итоги комплектования военных учебных заведений в 1929 году, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.

¹⁴⁸ Бажан, М. ред., 1978. *Українська Радянська Енциклопедія*. У 12-ти томах. Київ.

¹⁴⁹ Романів, О. М. ред., 2005. *Енциклопедія Сучасної України*. [online] Українська загальна енциклопедія (1930-1935). Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_zahalna

¹⁵⁰ Раковський, І. ред., 1930-1933. *Українська загальна енциклопедія*. В 3-х томах. Львів: Рідна школа.

¹⁵¹ Прохоров, А. М. ред., 1971. *Большая Советская Энциклопедия*. В 30-ти томах. Москва.

науки й практики («Радянська військова енциклопедія» різних років видання)¹⁵². Педагогічні енциклопедії представлено «Педагогічною енциклопедією» в 4 т.¹⁵³, історичні енциклопедії – «Радянською Енциклопедією Історії України» (1969)¹⁵⁴ і «Енциклопедією Історії України» (2003)¹⁵⁵.

Серед опрацьованих словників необхідно виділити такі, як *енциклопедичні та термінологічні*. Зокрема, енциклопедичні словники використовувалися для пояснення понять, явищ, історичних подій та представлені такими виданнями: «Радянський енциклопедичний словник»¹⁵⁶ та «Український радянський енциклопедичний словник»¹⁵⁷. Галузеві словники, це – *військові та педагогічні*. До військового типу енциклопедичних словників, ми відносимо «Військовий енциклопедичний словник»¹⁵⁸ та «Військово-політичний енциклопедичний словник»¹⁵⁹. Галузеві педагогічні словники сприяли засвоєнню узагальненого в стислій формі матеріалу щодо теорії, практики навчання та виховання в цілому або окремих їх галузей зокрема¹⁶⁰. Сюди належать лінгвістичні термінологічні словники військової науки, що допомогли в розумінні певних понять, які безпосередньо стосуються військової галузі¹⁶¹.

Проведений аналіз історіографії проблеми підготовки військових фахівців в Україні в 1920-40 рр. у період її становлення й модернізації, а також огляд досліджень та наукових публікацій із зазначеної проблематики дозволяє зробити ряд висновків.

По-перше, на сьогодні практично відсутні комплексні дослідження проблем військової освіти та підготовки військових фахівців РСЧА на території України з

¹⁵² Гречко, А. А. ред., 1976. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. М.: Воениздат; Очарков, Н. В. ред., 1980. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. Инс-т воен. Истории. М.: Воениздат; Моисеев, М. А., 1990. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. Москва: Воениздат.

¹⁵³ Каиров, И. А., Петров, Ф. Н. ред., 1964. *Педагогическая энциклопедия*. В 4-х томах. М.: Советская энциклопедия.

¹⁵⁴ Скаба, А. Д. ред., 1969. *Радянська Енциклопедія Історії України*. У 4-х томах. К.: Гол. ред. Укр. Рад. Енци.

¹⁵⁵ Смолій, В. А. ред., 2003. *Енциклопедія Історії України*. У 10-ти томах. К.: Наукова думка.

¹⁵⁶ Прохоров, А. М. ред., 1981. *Советский Энциклопедический Словарь*. М.: Советская Энциклопедия.

¹⁵⁷ Кудрицький, А. В. ред., 1987. *Український Радянський Енциклопедичний Словник*. В 3-х т. К.: Голов. ред. УРЕ.

¹⁵⁸ Горкин, А. П., Золотарев, В. А. ред., 2002. *Военный энциклопедический словарь* : Свыше 7000 статей. М.: Большая Российская Энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК».

¹⁵⁹ Гришук, А.В., 2008. *Військово-політичний енциклопедичний словник*. У 2-х томах. К.: Вид. дім «Румб».

¹⁶⁰ *Педагогический словарь*. В 2-х томах, 1960. М.: Академия пед. наук; Гончаренко, С. У. ред., 1997. *Український педагогічний словник*. К.: Либідь; Савенков, Л. О. ред., 2008. *Словник педагогічних термінів*. К.: Київський Національний економічний уні-т.

¹⁶¹ Плехов, А. М. ред., 1988. *Словарь военных терминов*. М.: Воениздат.

1920 по 1940 рр., що включають низку питань, до розгляду яких дослідники зверталися з різним ступенем інтенсивності. Впродовж розглянутих періодів історіографії авторами досліджень порушувалися лише окремі їх аспекти.

По-друге, у центрі уваги переважної більшості опублікованих у радянський період досліджень знаходиться діяльність центральних радянських державних органів, а не тих структур, які безпосередньо керували процесом організації та реформування системи підготовки керівних кадрів РСЧА; всі без виключення дослідження залишають поза увагою специфіку українських військових навчальних закладів, обмежуючись масштабами СРСР.

По-третє, питання, пов'язані з підготовкою військових фахівців РСЧА на території України 1920-40-х рр., не знайшли належного відображення у військовій історіографії. А тим часом, розуміння і осмислення цього історико-педагогічного матеріалу значною мірою дозволили б більш об'єктивно оцінити професійний рівень військових фахівців РСЧА на початку Другої світової війни і визначити особливості діяльності «національних» військових навчальних закладів на території УСРР у період «українізації» з 1921 по 1938 роки.

Аналіз наукової літератури, історичних та історико-педагогічних джерел вказує на необхідність подальшого вивчення окресленої проблеми та визначення шляхів її вирішення. Зазначене вимагає представлення періодизації розвитку підготовки військових фахівців в окреслений період.

1.2. Обґрунтування основних періодів розвитку системи підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ століття

Формування наукових уявлень про досліджуваний феномен вимагає обґрунтування авторської періодизації, виокремлення основних періодів розвитку досліджуваного явища та їх сутнісної характеристики, що уможливить їх системний аналіз. Так, О. Школа зазначає, що періодизація – це поділ всього процесу розвитку науки на відрізки часу, які відрізняються один від одного специфічними особливостями, встановленими на основі об'єктивних критеріїв та

принципів. Цей поділ може мати загальний характер, відношення до цілої науки або її частини, що зумовлюють більш детальне виділення часових рамок¹⁶². На думку О. Сухомлинської, одна з найголовніших наукових проблем, особливо в гуманітарній сфері¹⁶³. А тому, виокремлення відповідних періодів має бути зумовлено не лиш процесом становлення військових навчальних закладів у їх хронологічному розвитку, але й продукуванням і втіленням ідеологічних концепцій, притаманних часу та соціокультурним, соціально-економічним, соціально-політичним та військовим реформам в СРСР.

Обґрунтовуючи основні періоди підготовки військових фахівців в Україні у 20-40-х рр. ХХ ст. визначальним вважаємо поєднання й врахування впливу всіх означених чинників, що вимагає детального вивчення основних наукових підходів до здійснення історико-педагогічної періодизації досліджуваного феномену. У цьому контексті ми проаналізували підходи до періодизації Н. Гупана¹⁶⁴, Л. Березівської¹⁶⁵, О. Петренко¹⁶⁶, Т. Литнєвої¹⁶⁷, Я. Бурлака, Ю. Руденка¹⁶⁸, що засвідчило різноманітність розуміння періодизації.

Так О. Петренко досліджує проблему періодизації на основі гендерного підходу, розглядаючи шляхи його реалізації в історії розвитку освіти. Періодизація дослідниці ґрунтується також на проблемному й культурологічному підходах, завдяки чому аналіз становлення гендерної освіти й виховання в Україні здійснено в хронологічному полі ХХ століття¹⁶⁹. Я. Бурлака та Ю. Руденко у своїй статті обґрунтували періодизацію історії

¹⁶² Школа, О. В., 2001. *Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні*[online]. Доступно: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php>.

¹⁶³ Сухомлинська, О. В., 2003. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К.: А.П.Н.

¹⁶⁴ Гупан, Н. М., 2002. *Українська історіографія історії педагогіки*. К.: А.П.Н.

¹⁶⁵ Березівська, Л., 2011. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919-1991). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 44–48.

¹⁶⁶ Петренко, О., 2011. Проблема періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання у радянський період (1917-1991 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 16–20.

¹⁶⁷ Литнєва, Т., 2010. Періодизація історії розвитку загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 2, с. 68–72.

¹⁶⁸ Бурлак, Я., Руденко, Ю., 1992. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми. *Рідна школа*. Київ, №1, с. 7–13.

¹⁶⁹ Петренко, О., 2011. Проблема періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання у радянський період (1917-1991 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 16–20.

української школи та педагогіки¹⁷⁰. Український учений Н. Гупан звертає особливу увагу на проблематику, зміст, методологію, підходи до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки¹⁷¹.

Спираючись на основні віхи генези змісту середньої освіти Т. Литньова виокремлює етапи її розвитку¹⁷². Ураховуючи специфіку та особливості проблеми нашого дослідження, на особливу увагу заслуговує характеристика першого етапу, оскільки зміни, що відбувалися в шкільництві мали певне значення й для військової освіти. Так, етап орієнтації на репродукцію знань учнів (1930-1940-ті) пов'язаний із переходом від проголошеної в 1920-х роках «трудої школи» до нової парадигми «школи навчання», орієнтованої на репродукцію готових, здобутих у ході попереднього розвитку науки, знань.

Викликані зазначеними партійними постановами кардинальні зміни шкільної освітньої парадигми зумовили повернення до предметного навчання (замість комплексного), що відбувалося в руслі систематичності та послідовності вивчення основ наук і, як очікувалося, мало сприяти підвищенню рівня засвоєння знань. Постанови ЦК ВКП(б) про школу 1930-х років сформулювали низку положень, які характеризувалися: 1) відповідністю змісту шкільної освіти тогочасним досягненням науки й техніки (природничо-математичний цикл); 2) ідейно-політичною світоглядною спрямованістю шкільних курсів (гуманітарний цикл); 3) зв'язком навчання з виробничою працею (політехнізація школи)¹⁷³.

У науковому доробку Л. Березівської подано системну періодизацію реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби – від встановлення

¹⁷⁰ Бурлак, Я., Руденко, Ю., 1992. З історії вітчизняної педагогіки : завдання, пошуки, проблеми. *Рідна школа*. Київ, № 1, с. 7–13.

¹⁷¹ Гупан, Н. М., 2002. *Українська історіографія історії педагогіки*. К. : А.П.Н.

¹⁷² Литньова, Т., 2010. Періодизація історії розвитку загальної середньої освіти (30-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 2, с. 68–72.

¹⁷³ Там само, с. 68–72.

радянської влади на її теренах і до розпаду СРСР та проголошення незалежної України¹⁷⁴.

Огляд представлених періодизацій та аналіз джерельної бази дослідження засвідчує, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки відсутня періодизація підготовки військових фахівців в Україні у 20-40-х рр. ХХ ст. Враховуючи те, що армія досліджуваного періоду являла собою стійку модель поведінки індивідів та організацій, на основі чітко сформованої ідеології, системи цінностей, правил, норм та принципів, можемо розглядати її як соціальний інститут, із застосуванням *інституційного підходу*.

Як і кожен інститут, армія може бути розглянута за її зовнішньою формальною та внутрішньою змістовною структурами. Так, формально армія являє собою сукупністю осіб (офіцерський, рядовий та сержантський склад), установ (ГУВНЗ, військові формування, військові навчальні заклади), матеріальних засобів; а змістовна структура армії характеризується сукупністю стандартизованих зразків поведінки та відносин осіб, які й забезпечують виконання даної соціальної функції. Як і кожен соціальний інститут, армія має мету своєї діяльності (забезпечення безпеки держави та народу), виконує конкретні функції та застосовує систему санкцій, які контролюють діяльність членів суспільства, врегульовує конфлікти тощо.

На підставі вищевикладеного та враховуючи особливості становлення та розвитку військових навчальних закладів від короткострокових військових курсів до широкої мережі військових навчальних закладів в умовах впливу суспільно-політичних, економічних чинників та реформ в РСЧА, ми виокремили три періоди: перший (1920-1923 рр.) – становлення процесу підготовки військових фахівців України, головними тенденціями якого було формування нового бачення підготовки військових та зростаючі потреби у кваліфікованих військових кадрах в умовах війни; другий (1923-1937 рр.) – реформа у підготовці військових фахівців України, головними тенденціями якого були реорганізація та нововведення у

¹⁷⁴ Березівська, Л., 2011. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919-1991). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 44–48.

військових навчальних закладах, з метою збільшення кількості військових фахівців та підвищення якості їх підготовки; третій (1937-1941) – остаточна реорганізація підготовки військових фахівців із залученням вдосконалених новітніх методик підготовки.

Опрацьована нами джерельна база розкриває суто історичні факти розбудови Червоної армії та визначає ряд проблем і труднощів, з якими зіштовхнувся більшовицький уряд РРСФР. Створення радянських військових навчальних закладів розпочалось одночасно із формуванням збройних підрозділів РРСФР. Так, Декрет про формування Робітничо-селянської Червоної армії прийнято 28 січня 1918 року РНК, відповідно 11 лютого 1918 р. – Робітничо-селянського Червоного флоту. Усі дії щодо організації діяльності військових навчальних закладів відбувалися на території РРФСР. На той час більшовицька Росія вже мала намір об'єднатися з УСРР, для спільної боротьби із «силами світового імперіалізму»¹⁷⁵.

«Військово-політичний союз», який був підписаний у червні 1919 року між УСРР та РРФСР Декрети ВЦВК від 1 червня 1919 р. та ВУЦВК, призвів до того, що український військовий центр та військові формування до осені 1919 р. були фактично ліквідовані або інтегровані у ЗС РРФСР¹⁷⁶. Наказом РВР від 3 грудня 1920 р. командуючим ЗС України та Криму та Уповноваженим РВР було призначено М. Фрунзе (командуючий Українським військовим округом до 11 березня 1924 р.)¹⁷⁷. Отже, всі законодавчі акти, пов'язані з організацією армії та військових навчальних закладів, з літа 1919 р. поширювалися й на Україну.

На думку В. Леніна, найважливішим у будівництві соціалістичної армії повинен був стати класовий принцип¹⁷⁸, що реалізувався в розбудові Радянських

¹⁷⁵ Кузьмук, О. І., 2001. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. К.: Видавничий Дім «Ін Юре».

¹⁷⁶ Кузьмук, О. І., 2001. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2001; Кондуфор, Ю. Ю., 1991. *Україна в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов*. К: Наукова думка.

¹⁷⁷ Кузьмук, О. І., 2001. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2001.

¹⁷⁸ Миловидов, А. С., ред., 1987. *Военно-теоретическое наследие В. И. Ленина и проблемы современной войны*. М.: Воениздат.

ЗС через керівництво Комуністичної партії¹⁷⁹. Становлення військової підготовки ґрунтувалося на засадах будівництва постійного, регулярного, дієздатного війська, що вимагало підготовлених кадрів¹⁸⁰.

Нижня межа (1920 р.) першого періоду визначена з урахуванням фактичної окупації Правобережної та частини Лівобережної України більшовицькими військами та встановлення на її території радянської влади, яка керувалася нормативно-правовими актами, що безпосередньо регулювали діяльність військових навчальних закладів на теренах України, зокрема, це стосувалося підготовки військових фахівців. Так, 12 травня 1920 року РВР РРФСР підпорядкувала ГУВНЗ всі командирські курси, армійські та дивізійні курси Південно-Західного фронту, що перебували на території України. 17 червня цього ж року РВР РРФСР збільшила термін навчання на командирських курсах до 6 місяців, а наказом ГУВНЗ від 27 червня 1920 року всі піхотні, кулеметні та кавалерійські курси мали перейти на новий графік навчання з 1 серпня 1920 року. Однак, з огляду на польсько-радянську війну, що тривала, та антирадянські повстання, на шестимісячний термін навчання сфера військової освіти перейшла фактично з 1 листопада 1920 року¹⁸¹.

Наприкінці 1920 р. визначною подією в побудові нової системи військової освіти стало створення (згідно з наказом РВР РРФСР) Вищої академічної військово-педагогічної ради, яка розробляла нормативні акти, готувала та узагальнювала навчальні програми, координувала реорганізаційну діяльність всіх військових навчальних закладів, зокрема на території України¹⁸².

Водночас, ГУВНЗ наприкінці 1920 р. ухвалило рішення про створення *військових шкіл нормального типу*. Їх основними критеріями стали: 1) відсутність уніфікованої програми навчання у раніше створених військових навчальних

¹⁷⁹ *История военного искусства*, 1986. М.: Воениздат.

¹⁸⁰ Миловидов, А. С., ред., 1987. *Военно-теоретическое наследие В. И. Ленина и проблемы современной войны*. М.: Воениздат.

¹⁸¹ Манохин, И. В., 2014. О создании Главного управления военно-учебных заведений в 1917-1921 гг. *Мир образования – образование в мире : научно-методический журнал*. М.: Ульяновский дом печати, вып. 4 (56), с. 28-32.

¹⁸² Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.): монография*. Новосибирск: Типография НВВПУ.

зкладах; 2) низький рівень знань та недостатня підготовка випускників короткострокових курсів; 3) різноманіття типів військових навчальних закладів.

До того ж безсистемне поповнення регулярних військ на фронті курсантами досягло загрозливих масштабів (додаток Д). Ураховуючи зазначене, 19 січня 1921 р. ГУВНЗ та Всеросійським головою штабу РРФСР було прийнято рішення про часткове реформування військової освіти, що передбачало скорочення загальної кількості курсів, їх злиття та реорганізацію у військові школи нормального типу з трирічним терміном навчання¹⁸³, хоча, як зазначають дослідники, підготовка фахівців для більшовицької армії у системі короткострокових курсів тривала ще до квітня 1924 року¹⁸⁴.

З вересня 1920 по липень 1921 р. чисельність військових навчальних закладів на території України зростає з 9 до 60, хоча рівень недоукомплектування їх курсантами збільшився до 43 %¹⁸⁵. Унаслідок подальших дій влади із забезпечення діяльності військових навчальних закладів РСЧА було запроваджено багатоступеневу систему військової освіти: перший ступінь, або військові школи нормального типу, випускали командирів взводів, які після закінчення отримували звання «командир РСЧА»; другий ступінь – курси вдосконалення – давали поглиблені знання керівному складу та випускали командирів рот і батальйонів; третій ступінь – військові академії – надавали вищу військову освіту й готували військово-наукові кадри. На території підрадянської України військових академії до 1935 р. не існувало. Лиш в 1935 р. було створено Військово-господарську академію РСЧА на базі військово-господарського факультету Військової академії ім. М. В. Фрунзе у Харкові¹⁸⁶ (додаток Е). Командирські курси поступово поступалися військовим школам нормального типу.

Після закінчення національно-визвольної війни чисельність особового складу частин та з'єднань РСЧА, розташованих на території України в цей період,

¹⁸³ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный университет МО РФ.

¹⁸⁴ Лушников, А. М., 1997. *Советская военная школа в 1921–1941 гг. Социально-политические аспекты развития: учебное пособие*. Ярославль: Типография Ярославского ГТУ.

¹⁸⁵ Там само, с. 233.

¹⁸⁶ Відкриття Військово-господарської академії РСЧА, 1936. *Соціалістична Харківщина*. Харків, № 26 (4457).

була доволі значною і становила в 1921 р. близько 1 млн. 200 тис. чоловік. При цьому абсолютна більшість військовослужбовців, що базувалися на території України, були росіянами. За даними, оприлюдненими М. Фрунзе в березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад, 85 % особового складу РСЧА в Україні становили росіяни, 6 % – поляки, білоруси, татари, євреї, німці та інші національності і лише 9 % – українці¹⁸⁷. Ця статистика також спостерігалася і щодо курсантів українських військових навчальних закладів: у 1921 р. росіяни становили 58,5 %, а українці – 28 %¹⁸⁸. Це пояснюється недовірою влади до українців, оскільки вони служили у повстанських підрозділах та армії УНР, які станом на 1921 р. що чинили збройний опір більшовикам. Ураховуючи вищевикладене, на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. було визнано доцільним зберегти та утримувати постійне військо, реорганізувавши його та запровадивши територіальну систему управління РСЧА, цим скоротити витрати на армію¹⁸⁹.

З огляду на складну міжнародну та внутрішню ситуації радянська влада була змушена провести демобілізацію трьома послідовними етапами: I – грудень 1920 – грудень 1921 рр. – звести чисельність всього особового складу до 1,6 млн.; II – травень-жовтень 1922 р. – скорочення до 800 тис. чоловік, III – січень-лютий 1923 р. – чисельність армії доведена до 600 тис. чоловік¹⁹⁰. Вважаємо, що таке різке скорочення всього особового складу ЗС пояснюється відсутністю необхідності в утриманні такої великої армії після закінчення національно-визвольних змагань та іноземної військової інтервенції.

Унаслідок масової демобілізації чисельність ЗС підрадянської України станом на 1 жовтня 1921 р. зменшилася до 423 тис. осіб, упродовж наступного півріччя – ще на 152,5 тис.¹⁹¹. Зазначені процеси супроводжувалися реорганізацією військ: деякі з частин були передислоковані з України на територію РРСФР, інші – розформовувалися або скорочувалися, що не могло не

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф.2.

¹⁸⁸ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

¹⁸⁹ *История войн и военного искусства*, 1970. Учебник для высших военных учебных заведений. М.: Воениздат.

¹⁹⁰ Берхин, И. Б., 1958. *Военная реформа в СССР (1924-1925 гг.) : монография*. Москва: Военное изд-во Министерства Обороны Союза ССР.

¹⁹¹ *Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа. 1919-1968, 1969*. Киев.

вплинути на стан військової освіти, яка зазнала відповідних трансформацій: на базі чисельних курсів створювались військові школи з трирічним терміном навчання, а сама кількість військових навчальних закладів помітно зменшилася.

Вагоме значення у розбудові військової освіти на теренах України мали прагнення прибічників нового напрямку української суспільно-політичної думки – націонал комунізму – розбудувати Українську Червону армію. Відсутність достатньої кількості спеціально підготовлених командирських кадрів зумовило потребу в україномовних молодших командирах РСЧА УСРР. Окрім того, особливої гостроти набуло національне питання, адже населення, в тому числі військовослужбовці Червоної армії, потребували командирів-українців. Саме тому РВР Південно-Західного фронту ще 25 квітня 1920 р. Постановою № 176 приймає рішення про відкриття у м. Харкові першого військового національного навчального закладу для українців – школи ЧС¹⁹², яка фактично була започаткована 1 серпня 1920 р.¹⁹³ (додаток Ж). На її базі видавали навчальну література, перші статuti українською мовою («Польовий статут», «Доповнення до стройового піхотного статуту»)¹⁹⁴ тощо.

Тоді ж розпочала свою роботу 2-га Київська школа червоних старшин з трьома відділеннями: піхотне (за штатом – 500 осіб), інженерне (100 осіб) та військово-господарське (150 осіб)¹⁹⁵. Восени 1920 р. Київська школа червоних старшин випустила 44 червоних командирів піхоти. До цього часу в Харківській школі червоних старшин відбулося вже три випуски: перший – 70 командирів піхоти і 15 командирів кавалерії; другий – 70 командирів піхоти і 25 командирів кавалерії; третій – 25 командирів-артилеристів¹⁹⁶.

Але вже в жовтні 1922 р., внаслідок проведеної реорганізації розташованих на території України курсів та військових навчальних закладів, Харківська та Київська школи ЧС створили Об'єднану школу ЧС з піхотним та кавалерійським

¹⁹² *Постановление № 176 Революционного военного совета юго-западного фронта от 25.04.20г, 1920.* ЦДАГОУ, ф.1.

¹⁹³ *Лист до ЦК КП (б) У від 1.08.1920 р., 1920.* ЦДАГОУ, ф. 1.

¹⁹⁴ Кузьмук, О. І., 2001. *Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети.* К.: Видавничий Дім «Ін Юре».

¹⁹⁵ ЦДАВОУ України, ф.1.

¹⁹⁶ *Армия и революция, 1925.* Харьков, № 4.

відділеннями з дислокацією в м. Харкові. Артилерійське відділення розформовано. У новому навчальному закладі було вирішено запровадити використання двох мов для подання військових команд (російську і українську)¹⁹⁷. З жовтня 1923 р. школа мала назву «5-та Об'єднана школа Червоних старшин», з кінця 1924 р. – «Школа Червоних старшин ім. ВУЦВК». Через гостру потребу в забезпеченні українських військових шкіл і курсів досвідченими викладачами, осередком їх підготовки в Україні у 1921-1922 рр. стала Київська вища військово-педагогічна школа, що здійснила лиш один випуск і в грудні 1922 р. була розформована¹⁹⁸.

Період з 1920 по 1923 рр. характеризувався становленням та переходом на «мирні рейки» ЗС радянської України, що зумовило створення освітньої системи на вимогу тодішньої ситуації та дало поштовх до динамічних пошуків найбільш оптимальних форм виховання курсантів. Часи створення та зміцнення ЗС заслуговують на особливу увагу з огляду на реформаторський, новаторський характер розвитку військової сфери. Саме тоді закладалася основа армії, багато елементів якої або докорінно реформувалися, або усувалися взагалі.

ЗС підрадянської України розвивалися на фоні зростання економіки¹⁹⁹, але мали ті самі соціально-політичні та економічні проблеми, що побутували в СРСР. Це призвело до змін у соціально-політичному та військовому будівництві України та її ЗС, що призвело, зокрема, до політики «коренізації» та військової реформи ЗС СРСР 1923 р., які в межах нашого дослідження чітко окреслили нижню межу *наступного періоду періодизації* – 1923 р. Саме тоді ж відбулося офіційне, закріплене правовим державним актом, узаконення формування територіально-міліційних частин та з'єднань в складі РСЧА.

Другий періоду охоплює досить великий проміжок часу з 1923 по 1937 рр. і визначається впливом кількох чинників: 1) впровадженням з 1923 р. політики «коренізації» та військової «територіально-міліційної» реформи; 2) початком непу

¹⁹⁷ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 червня 1922 р., 1922. ЦДАГОУ, ф. 1.

¹⁹⁸ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный университет МО РФ.

¹⁹⁹ *История войн и военного искусства. Учебник для высших военных учебных заведений*, 1970. М.: Воениздат.

та запровадженням наприкінці 1920-х рр. політики колективізації та індустріалізації; 3) здійсненням у 1930-х рр. політичних репресій.

Зазначене дозволяє логічно розділити другий період на два етапи: 1) (1923-1928 рр.) – реорганізація системи військових навчальних закладів під час військової реформи; 2) (1929-1937 рр.) – розвиток системи підготовки військових фахівців внаслідок проведеної військової реформи.

Політика «українізації» та подальша військова реформа дали поштовх «національній реформі» українських військових навчальних закладів, організації нових національних військових формувань та таких національних військових шкіл, зокрема, як Українська військово-підготовча школа, Українська кавалерійська школа, Київська школа ім. С. С. Каменева.

Військову реформу РСЧА, що було розпочато у 1923 р. на виконання Декрету РНК від 8 серпня 1923 р. «Про організацію територіальних військових частин та проведення військової підготовки трудящих», була спрямована на усталення організації, комплектування «територіально-міліційних» частин, порядок проходження служби в них, що відповідно реорганізувало армію на тлі нових умов внутрішнього та міжнародного становища, і передбачало:

1) реорганізацію штабу РСЧА (виокремлено три органи – штаб, Головне управління та інспекторат, кожен мав свої чіткі завдання;

2) запровадження змішаної системи комплектування, що здійснювалося шляхом поєднання кадрових військових з'єднань (частин та з'єднань, прикордонних округів, технічних військ та ВМФ) з територіальними – «міліційними» формуваннями;

3) розбудову національних формувань (до осені 1925 р. склали 10% чисельності всієї армії);

4) прийняття закону про обов'язкову військову службу (з 1925 р. визначив порядок її проходження та складові військової підготовки);

5) зміну структури з'єднань та частин (з жовтня 1924 р. передбачало встановлення єдиних штатів військових з'єднань);

б) запровадження принципу єдиноначальності в Червоній армії – як найбільш правильної керівної ідеї будівництва армії (з липня 1924 р. рішенням Оргбюро ЦК партії);

7) проведення ряду заходів щодо укріплення політапарату і покращення партійно-політичної роботи у військах.

У 1924 р. на XII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про посилення військової реформи, на підставі чого пленум РВР СРСР у листопаді 1924 р. розробив та прийняв 5-річну програму національного будівництва Червоної армії, що визначала порядок комплектування національних військових формувань з урахуванням оборонних потреб республік, що безпосередньо вплинуло на тогочасну систему підготовки військових фахівців²⁰⁰. Так, Наказом РВР СРСР від 30 листопада 1925 року було введено в дію «Положення про військові школи РСЧА», які розподілялися на піхотні, кавалерійські (загальноосвітній рівень для вступу – 3 класи), артилерійські, військово-інженерні, військово-повітряні, військових сполучень, зв'язку та спеціальні. Об'єднані школи готували командирський склад кількох родів військ²⁰¹ одночасно.

У період 1923-1928 рр. та на тлі політики «коренізації» в Україні були повністю або частково українізовано ряд військових навчальних закладів, до яких на навчання направляли не лише за соціальним, віковим, гендерним та освітнім цензом, але й з урахуванням національного та мовного статусу. Зокрема, повністю українізованими були Харківська школа ЧС, Українська кавалерійська школа ім. т. Будьонного та Об'єднана військова школа ім. С. С. Каменєва. Варто зазначити, що не у всіх українських закладах УВНЗ до абітурієнтів встановлювався національний та мовний ценз. У деяких мовою викладання була російська (Одеська піхотна школа, Київська школа зв'язку та Одеська артилерійська школа)²⁰².

²⁰⁰ Исахаев, У. Б., 2007. Значение национальных воинских формирований в развитии вооруженных сил в 30-е годы XX века. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ : материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 123–127.

²⁰¹ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. : Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

²⁰² *Список школ в 1927 г. Инструкция УВУЗ по вербовке добровольцев в военные школы в 1927 г., 1927. ЦДАГОУ, ф. 7.*

Досліджуючи питання підготовки військових фахівців для РСЧА на території України, необхідно згадати також про функціонування протягом 1924-29 рр. ще одного національного військового навчального закладу – Української військово-підготовчої школи, яка за аналогією з дореволюційними військовими ліцеями та кадетськими корпусами готувала молодь 15-18 років до подальшого навчання у військових школах нормального типу (додаток И)²⁰³. Так, у травні 1924 року на базі 6-ї Харківської піхотної школи та 9-х Сумських піхотних командних курсів, відповідно до наказу РВР, у Харкові розпочалося формування Української військово-підготовчої школи з 3-річним терміном навчання для підготовки майбутніх курсантів військових навчальних закладів. До школи приймалися підлітки 15-18 років за рекомендаціями комсомолу, як правило, вихованці дитячих будинків, діти військовослужбовців та робітників, які були здоровими, вміли писати та читати. Особи, що закінчили військово-підготовчу школу, приймалися в першу чергу одразу на другий курс без складання вступних іспитів. Після завершення військової реформи в РСЧА, у 1929 році, Українська військово-підготовча школа, що здійснила 4 випуски, була реорганізована в Полтавську школу перепідготовки командирів запасу імені М. В. Фрунзе²⁰⁴.

Організаційні зміни в системі військових навчальних закладів тривали протягом всієї військової реформи. Так, у 1927 р., на підставі наказу РВР СРСР № 303/54, було ліквідовано окружні трирічні школи, що готували політичних керівників рот з числа цивільних осіб та червоноармійців. Київська військово-політична школа УВО була реорганізована в однорічні військово-політичні курси при Київській об'єднаній військовій школі ім. С. С. Каменєва²⁰⁵.

Хоча українізація у середині 1920-х років відбувалася форсованими темпами, за висновками військової інспекції в 1926 р. у військових навчальних закладах існували певні труднощі, а саме, незадовільний стан комплектування національним командирським складом з числа осіб, що закінчили їх саме на

²⁰³ Циркуляр секретаря ЦК КП(б)У (август 1924 год) «О вербовке курсантов в украинскую военно-подготовительную школу», 1924. ДАКО, ф. Р-112.

²⁰⁴ Там само, с. 169.

²⁰⁵ Новосельцев, М. С., 2007. Военное обучение и военная подготовка в Красной Армии в межвоенный период. Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ : материалы конференции. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 131–135.

території України. Восени 1926 року «українізовані» школи випустили всього 153 командири, а інші школи Українського військового округу – 247 українців, що задовольняло потребу в командирах взводів українських територіальних дивізій лише на 72%. Це пояснюється не тільки переважним використанням у військових підрозділах РСЧА російської як мови військових команд, але й банальною відсутністю в українських військових навчальних закладах відповідної навчальної літератури та фахового україномовного професорсько-викладацького складу.

Основними результатами військової реформи 1923-28 рр. було зменшення на території України кількості військових навчальних закладів нормального типу з 60 у 1921 р.²⁰⁶ до 11 у 1926 р. (4 піхотні школи, 1 кавалерійська школа, 2 артилерійські школи, 1 військова школа зв'язку, 1 національна об'єднана школа, 1 військово-політична школа та 1 військово-підготовча школа), що складало майже 20% від загальної кількості таких закладів у СРСР (60)²⁰⁷, а також збільшення терміну навчання до 3 років (в деяких школах – до 4 років).

Охарактеризований етап засвідчує про безпосередній зв'язок і вплив військової реформи на становлення, розвиток і діяльність військових навчальних закладів на теренах України. У результаті чого було започатковано систему підготовки військових фахівців (школи нормального типу, курси вдосконалення кваліфікації); збільшено чисельність навчальних закладів відповідно до потреб РСЧА та окремих родів військ; удосконалено методи та засоби навчання; здійснено заходи щодо дотримання дисципліни та виховання курсантів тощо.

Політика українізації мала також неоднозначний характер, оскільки передбачала просування більшовицьких ідей в українському суспільстві, посилення радянської влади, забезпечення контролю над національним рухом²⁰⁸. Основними виявами українізації були: запровадження української мови у всій офіційній документації та діловодстві, видавництві книг та періодичних видань; перехід до широкого її використання у сфері освіти, культури; засвоєння

²⁰⁶ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

²⁰⁷ *Список ВУЗов в который открыт прием в 1926 г. Инструкция о порядке отбора добровольцев для комплектования военных и военно-политических школ в 1926 г.*, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

²⁰⁸ Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках*. Автореф. кандидата наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.

української мови членами партії, комсомолу та службовцями державних установ; просування на відповідальні партійні та державні посади українців, відданих більшовицькому режиму; запровадження у військовій сфері перекладів військових статутів, термінології та вживання військових команд українською мовою, що не заперечувало головної мети виховання курсантів – формування всезагальної відданості Союзу РСР і правлячій партії.

Другий етап II періоду, що розпочався у 1929 р., одразу після закінчення реформування РСЧА, можна охарактеризувати як час «мирного затишшя» та посиленої уваги до професійної підготовки військових фахівців, що передбачало оптимізацію системи військових шкіл, курсів удосконалення кваліфікації для підготовки середнього керівного складу і розвиток технічних та авіаційних навчальних закладів. Так Постановою ЦК ВКП(б) «Про керівний та політичний склад РСЧА» від 25 лютого 1929 р. окреслено нові завдання щодо підготовки та виховання командирів, політичних та інженерно-технічних спеціалістів для Червоної армії та флоту, а саме: підвищення військової кваліфікації керівного складу в поєднанні з умінням швидко орієнтуватися в політичній ситуації та завданнях політичної роботи; зростання боєздатності армії та рівня військово-технічних знань командирів; досконале оволодінні бойовою технікою та складними формами сучасного бою. Велика увага приділялася підвищенню ефективності бойового та політичного навчання у військових навчальних закладах, забезпеченні їх новою військовою технікою, кваліфікованим професорсько-викладацьким складом.

Починаючи з 1929 р., керівництво СРСР вживало заходів щодо оснащення армії та флоту технікою, розпочалась своєрідна «технічна революція», зумовлена необхідністю заміни застарілого обладнання та озброєння. Однак підсумки, підведені більш ніж за дворічний період роботи, були невтішними, що і було відображено в Постанові ЦК ВКП(б) «Про керівний та політичний склад РСЧА» від 5 червня 1931 р., де зазначалося: «Рівень військово-технічної підготовки керівного складу недостатній та не відповідає тим вимогам, які зараз висуваються

керівному складу і будуть висуватися завдяки технічному оснащенню армії»²⁰⁹. Вирішити це завдання можна було шляхом подальшого вдосконалення системи вищої військової освіти. Тому на початку 1930-х рр. РВР СРСР було розпочато реформування системи військової освіти за чотирма основними напрямками: 1) покращення комплектації діючих військових навчальних закладів; 2) відкриття вечірніх та заочних академій; 3) створення нових спеціальних військових академій; 4) зміна структур військових факультетів при цивільних вищих навчальних закладах. Нові завдання з підготовки керівного складу, що постали перед військовими навчальними закладами у зв'язку з технічним переозброєнням армії, вимагали нових шляхів їх вирішення, перегляду навчальних програм і методів навчання. Для підвищення якості навчання курсантів РВР СРСР прагнула до встановлення більш тісного зв'язку нормальних шкіл з військами та практичної реалізації взаємодії родів військ під час польових навчань. У військових навчальних закладах удосконалювалася організація навчально-виховного процесу: теоретичні заняття почали поєднувати з практичним навчанням, особливо при вивченні тактики.

У питаннях комплектування українських військових навчальних закладів протягом 1929-35 рр. радянські військові органи дотримувалися політики абсолютного соціально-класового цензу. Їх змінний склад формувався за рахунок «політично благонадійних» осіб, що забезпечувалося шляхом переважного прийому представників робітничого класу, сільської бідноти та інших вихідців з «пролетаріату». Преференції надавалися молоді з центральних та східних індустриальних регіонів України, що відрізнялися особливою відданістю ідеям «Леніна-Сталіна». Наочний приклад комплектування українських військових навчальних закладів у 1929 р. засвідчують архівні джерела ЦДАГОУ. Зокрема, за підсумками комплектування військових навчальних закладів УВО в 1929 р., що здійснювалися 32 вербувальними комісіями, станом на 1 серпня 1929 р. було подано 16 тис. заяв абітурієнтів (у 1928 р. – 10 тисяч), з них пройшли мандатну

²⁰⁹ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный университет МО РФ, с. 108.

комісію – 5220 кандидатів²¹⁰. У 1929 р. з числа абітурієнтів, прийнятих до українських військових навчальних закладів за соціальним походженням було: з робітників – 51%, наймитів – 9,5%, бідняків – 25%, середняків – 8,5%, інших – 6,3%. При цьому за освітнім цензом серед абітурієнтів з домашньою освітою було 15%, з нижчою освітою – 68%, з середньою освітою – 17%²¹¹.

Відчувалася значна недоукомплектація складу курсантів, адже в 1929 р. в Україні з 5220 осіб, що пройшли мандатну комісію, до навчання прибуло лише 3117 осіб, а доукомплектування військових навчальних закладів було продовжене аж до середини жовтня. При цьому саме до наявних на той час 9 українських закладів підготовки військових фахівців було прийнято лише 1540 осіб, а решта – до інших на території СРСР²¹². Набір курсантів на теренах України, відповідно до існуючих квот, у 1929 р. здійснювали: Сумська артилерійська школа, Одеська артилерійська школа, Київська артилерійська школа, Київська піхотна школа, Одеська піхотна школа, Харківська школа ЧС, Київська школа зв'язку, Українська кавалерійська школа. Підготовка військових фахівців на території України до 1929 р. передбачала реалізацію гендерного принципу – перевага надавалася чоловікам, але у військових навчальних закладах були одинокі випадки навчання жінок. У 1929 р. до Київської школи зв'язку було прийнято на навчання 10 жінок. Протягом 1930-х рр. набір жінок на навчання до українських військових навчальних закладів відбувався лише у школах зв'язку та авіаційних школах²¹³.

Політика колективізації та індустріалізації, запроваджені Й. Сталіним наприкінці 1920-х рр., безпосередньо зумовили зміни в складі курсантів українських військових навчальних закладів. На цьому позначився, також, вплив інших чинників: протистояння сільського населення масовій колективізації, що розпочалася в Україні у 1928 р.; збройні виступи селян проти радянської влади; початок масових репресій україномовної інтелігенції. З огляду на це, командування РСЧА особливо пильно відстежувало соціальний статус курсантів,

²¹⁰ *Итоги комплектования военных учебных заведений в 1929 году*, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.

²¹¹ Там само, с. 22–23.

²¹² Там само, с. 22–23.

²¹³ Там само, с. 22–23.

намагаючись відсіяти вихідців з «буржуазних» прошарків та заможного сільського населення, що вважалися політично неблагонадійними. Це здійснювалось шляхом надання квот на навчання до українських військових навчальних закладів переважно в індустріальні райони України, де радянська влада набула більшої підтримки, або через запровадження класового обмеження для абітурієнтів. У прикордонні регіони України (Правобережна Україна) вказані квоти або не надавалися, або надходили у мінімальному розмірі. Так, у 1928-29 н. р. (навчальний рік) для підготовки військових фахівців в україномовній Харківській школі Червоних старшин було надано лише 70 квот, але виключно для вихідців з індустріальних районів східної та центральної України, а серед 32 квот до Української кавалерійської школи ім. т. Будьонного лише 1 квота була виділена на м. Бердичів, решта – для представників східної України²¹⁴. При цьому щороку УВНЗ вимагало збільшувати кількість представників робітничого класу серед абітурієнтів: на початку 1929 року, згідно директив РСЧА, серед курсантів військових навчальних закладів мало бути не менше 50%, а серед абітурієнтів з індустріальних районів східної України – не менше 80% осіб робітничого походження, при цьому решту абітурієнтів з сільської місцевості мали складати лише бідняки та середняки-колгоспники²¹⁵.

На початку 1930-х рр. соціально-класовий ценз для абітурієнтів став ще жорсткішим, перевага надавалася робітникам, дітям робітників і військовослужбовцям, а РВР СРСР встановив суворі вимоги до партійності прийнятих: не менше 60% членів та кандидатів в члени ВКП(б) і не менше 35% членів ВЛКСМ (Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді), в артилерійських, бронетанкових, технічних та авіаційних школах – відповідно не менше 80% членів та кандидатів в члени ВКП(б) і щонайменше 20% членів ВЛКСМ. З безпартійних приймали виключно робітників, передових колгоспників

²¹⁴ *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные нормальные школы окружным вербовочным комиссиям Украины от 10.05.1928 г., 1928. ЦДАГОУ, ф. 7.*

²¹⁵ *Итоги комплектования военных учебных заведений в 1929 году, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.*

та кращих ударників виробництва, «ретельно перевірених з позитивними рекомендаціями» партійних, комсомольських та профспілкових організацій²¹⁶.

Незважаючи на завершення військової реформи у 1928 р. та поступового згортання політики українізації, національні територіальні частини потребували україномовних командирів. Тому в період з 1929 по 1935 рр. набір курсантів до повністю українізованих військових навчальних закладів (Харківської школи ЧС, Української кавалерійської школи ім. т. Будьонного) все ще здійснювався за національною та мовною ознакою. У вищевказані школи, згідно нарядів на навчання та директив РСЧА, набиралися *виключно* українці, які володіли мовою, а в Київську піхотну та артилерійську школи (що були частково українізовані) набиралися *переважно* українці, що володіли рідною мовою²¹⁷.

Політика геноциду та державних репресій українського народу у 1930-х рр. стала безпосередньою передумовою згортання політики «українізації» та розвитку національних військових навчальних закладів на території України. Так, у своєму листі від 11 серпня 1932 р. до українофоба генерального секретаря ЦК КП(б) України Л. Кагановича Й. Сталін пояснював: «...якщо не будемо зараз виправляти становище на Україні, Україну – втратимо. Мається на увазі, що агентура в Україні набагато швидша, ніж думає Реденс та Косіор. Також майте на увазі, що Українська комуністична партія (500 тис. членів) включає в себе не мало гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців та безпосередніх агентів Пілсудського. Тільки-но справи погіршаться, ці елементи відкриють фронт у партії та проти партії...»²¹⁸.

У 1935 р., на тлі уніфікації військових формувань РСЧА та початку переходу до кадрової системи побудови армії скорочення національних військових навчальних закладів форсувалося. Так, під приводом переведення до м. Пензи РРФСР було розформовано Українську кавалерійську школу

²¹⁶ Смирнов, А. А., 2012. «Социальный расизм» и деинтеллектуализация командного состава Красной армии в 1920-х – первой половине 1930-х гг. *Величие и язвы Российской империи: Международный научный сборник к 50-летию О. Р. Айрапетова*. Москва: Издательский дом «Регнум», с. 605.

²¹⁷ *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные школы кандидатов, отобранных окружными вербовочными комиссиями Украины на март 1930 г.*, 1930. ЦДАГОУ, ф. 1.

²¹⁸ *Письмо И.В. Сталина от 11.08.1932 г. № 248*, 1932. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 81, оп. 3, спр. 99, с. 144–151.

ім. т. Будьонного, а в березні 1936 р. на виконання директиви УВНЗ РСЧА від 21.07.1935 р. та наказу НКО СРСР № 41 було реорганізовано єдину національну об'єднану військову школу – Об'єднану військову школу ім. С. С. Каменєва у 2-у Київську артилерійську школу²¹⁹. У 1935-37 рр. єдиним суто національним військовим навчальним закладом залишалася Харківська школа ЧС, яку було реорганізовано в багатопрофільний навчальний заклад, що готував командирів для піхотних, кавалерійських, артилерійських, танкових та навіть авіаційних частин. У мемуарах випускника Харківської школи ЧС Олексія Кота зазначається, що: «...у 1935 р. в училищі були різні підрозділи: стрілецький батальйон, артилерійський дивізіон, кавалерійський ескадрон, танкова рота, авіа ескадрилья. Ми вивчали військову справу, підвищували загальноосвітній рівень. Все складалося, як мені хотілося. І раптом – реорганізація 1937 р. Згідно з наказом маршала К. Ворошилова, наш навчальний заклад реформувався в піхотне училище. Не стало підрозділів інших родів військ. Довелося розлучитися і з конем, моїм Вороном. Пропала назавжди мрія дитинства – стати кавалеристом...»²²⁰.

Підготовка військових пілотів на базі українських піхотних та артилерійських військових навчальних закладів здійснювалася протягом 1933-35-х рр. у таких навчальних закладах, як Харківська школа ЧС старшин та Одеська артилерійська школа. В зазначених закладах функціонували авіаційні навчальні групи, що готували військових пілотів та штурманів²²¹. При цьому паралельно на території УРСР функціонували три навчальних заклади Військово-повітряних сил РСЧА: з 1929 р. – 8-а Одеська школа льотчиків, з 1930 р. – 9-а Харківська школа льотчиків, з 1930 р. – 11-а Ворошиловоградська (Луганська) школа льотчиків. Лише у вересні 1935 року, на підставі Директиви УВНЗ РСЧА № 272303 СС, навчальні авіаційні групи при військових навчальних закладах нормального типу були направлені до авіаційних навчальних закладів. Так, 71 курсанта-льотчика,

²¹⁹ Киевское высшее общевойсковое командное дважды Краснознаменное училище им. М. В. Фрунзе. 1918-1968, 1968. Киев.

²²⁰ Кот, А. Н., 1989. *Отечества крылатые сыны: Записки штурмана*. Дн.: Промінь, с. 9–10.

²²¹ *Исторический формуляр Одесского высшего артиллерийского командного ордена Ленина училища им. М. В. Фрунзе*, 1919. ГДА МОУ, ф. 4228.

що навчались в Одеській артилерійській школі, було переведено на навчання до 9-ї Харківської школи льотчиків²²².

Поступове зростання РСЧА, відповідне збільшення кількості навчальних закладів, що готували військових фахівців та штату курсантів поставили перед керівництвом РСЧА складне питання: абітурієнтів, що відповідали соціально-класовому цензу, було в рази менше, аніж того потребували штати навчальних закладів. Ураховуючи це, після 1935 р., керівництво СРСР та керівництво РСЧА було вимушене відійти від жорстокої політики «класової цензури». Так, якщо в 1932 р. було прийнято вихідців з робітничого класу – 63,8%, селян – 32,4%, інших – 3,8%, то в 1936 р. склад курсантів за своїм походженням був таким: вихідці з робітничого класу – 22,2%, селяни – 8,8%, інші – 69%²²³.

З 1935 р. характер військового будівництва визначався новими пріоритетами, що зумовлювалося необхідністю ліквідації змішаної територіально-кадрової системи організації армії, за якої червоноармійці на короткострокових зборах не були в змозі освоїти нову техніку, що надходила до військових частин. Окрім цього, у 1935 р. керівництво РСЧА дійшло висновку, що за 10 років існування територіально-міліційної системи побудови Збройних Сил кількість середнього командирського складу, тобто осіб, що закінчили військові школи, була недостатньою. Так, у Харківському військовому окрузі в 1935 р. 75% командирів стрілецьких рот та майже всі командири взводів були вихідцями з молодшого керівного складу надстрокової служби, що не мали профільної військової освіти, ніколи не навчалися у військових школах. У Київському військовому окрузі, яким командував Й. Якір, у 1936 р. понад 40% керівного складу мали освіту п'ять-шість класів, а 48% від загальної кількості командирів взагалі не закінчували військової школи²²⁴. Досить низький освітній рівень офіцерів Червоної армії та застаріла система її організації перестала відповідати вимогам сучасності та забезпечення захисту територій. До того ж відносно

²²² Там само, с. 7.

²²³ Смирнов, А. А., 2012. «Социальный расизм» и деинтеллектуализация командного состава Красной армии в 1920-х – первой половине 1930-х гг. *Величие и язвы Российской империи: Международный научный сборник к 50-летию О. Р. Айрапетова*. Москва: Издательский дом «Регнум», с. 605.

²²⁴ Север, А., 2009. *10 мифов о КГБ.М.* : Эксмо.

стабільна економічна ситуація в СРСР дозволяла утримувати постійну армію. Перехід до кадрової системи значно вплинув на збільшення чисельності РСЧА, у зв'язку з цим постала нагальна потреба у фахових командирах. Поряд із збільшенням чисельності військових навчальних закладів та штатів курсантів, досвідчений сержантський склад, що тимчасово перебував на командирських посадах, з вересня 1937 р. міг проходити підготовку в системі 4-х місячних командирських курсів молодших лейтенантів²²⁵.

Керівництву армії доводилося вдаватися навіть до таких непопулярних заходів, як призов командирів із запасу. Як наслідок, мережа військових навчальних закладів (які з березня 1937 р. були перейменовані з шкіл на училища) на території України була розширена та складала: 3 військово-авіаційних училища (у 1928 – 0), 2 військово-медичних училища (у 1928 – 0), 4 артилерійських училища (у 1928 – 3), 2 піхотних училища (у 1928 – 2), 1 військово-політичне училище (у 1928 – 0), 2 військових училища зв'язку (у 1928 – 1), 1 об'єднане військово-училище (у 1928 – 2). Єдиний український військовий кавалерійський навчальний заклад у 1935 р. був передислокований на територію РРФСР²²⁶. При цьому варто зазначити, що окрім цих закладів на території України в 1937 р. функціонувала ще й мережа курсів удосконалення кваліфікації керівного складу РСЧА.

Третій період становлення та розвитку військових навчальних закладів характеризується остаточною раціоналізацією підготовки військових фахівців, що розпочалася у 1937 р. та тривала до початку Другої світової війни. Восени 1937 р. було прийнято рішення про повну відмову від територіально-міліційних та національних формувань та перехід до єдиної кадрової армії²²⁷. Зазначене призвело до того, що запроваджені в 1930-х рр. у військову педагогічну практику принципи партійності, соціально-класового цензу, непримиренності до інших

²²⁵ Золотарев, В. А. ред., 1994. Приказ о создании курсов для подготовки младшего состава сверхсрочной службы РККА №115 от 7 июля 1937г. *Русский архив: Великая отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 - 21 июня 1941*. М.: ТЕРРА, т. 13 (2-1).

²²⁶ Киян, А. *Межвоенные конфликты. Части и соединения. Персоналии*. [online].Доступно: <https://www.vif2ne.org/rkka/forum/arhprint/39374>

²²⁷ Клевцов, В. Г., 1999. Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов. *Армия и общество 1900-1941 гг: статьи, документы*. М.: Институт российской истории РАН, с. 138–164.

ідеологій, а також скорочення термінів теоретичного навчання зумовили надзвичай низький освітній рівень та недостатньо широкий кругозір майбутніх командирів. Аж до 1936 р. понад 70% курсантів військових шкіл складали особи з нижчою та неповною середньою освітою (зазвичай з 5, іноді з 7 класами)²²⁸. Військове керівництво РСЧА у 1936 р. практично відмовилося від соціального цензу, а на початку 1937 р. керівництвом РСЧА було вирішено підняти освітній рівень та приймати до військових шкіл (які з 16 березня 1937 р. називалися військовими училищами) осіб із загальною освітою не нижче 8 класів, а до деяких артилерійських училищ – виключно із закінченою середньою освітою. Згідно з довідкою, підписаною 25 січня 1938 р. тимчасово виконуючим обов'язки начальника УВНЗ РСЧА, командиром бригади С. Смирновим, це завдання було виконане: 99,2% прийнятих восени 1937 р. в сухопутні військові училища закінчили 8-10 класів (0,8% мали середню освіту – сім класів), причому серед зарахованих до артилерійських училищ 72% абітурієнтів (удвічі більше, ніж в 1936 р.) мали повну загальну середню освіту²²⁹.

Масові репресії 1937 р. та фізичне знищення середнього та вищого керівного складу РСЧА призвели до необхідності поповнення армії молодими випускниками військових училищ. Форсований перехід до кадрової системи побудови армії спричинив поступове розформування територіальних частини в Україні. Єдиний національний військовий навчальний заклад – Харківське училище ЧС 1930-х рр. – Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 березня 1938 р. реорганізовано в Харківське піхотне училище²³⁰. Варто зазначити, що територіальна система побудови армії та політика «коренізації» 1920-30-х рр. залишила у спадок Україні п'ятнадцять військових навчальних закладів на її території, десятки курсів удосконалення кваліфікації керівного складу, а

²²⁸ Смирнов, А. А., 2012. «Социальный расизм» и деинтеллектуализация командного состава Красной армии в 1920-х – первой половине 1930-х гг. *Величие и язвы Российской империи: Международный научный сборник к 50-летию О. Р. Айрапетова*. Москва: Издательский дом «Регнум», с. 605.

²²⁹ Там само, с. 609.

²³⁰ Исахаев, У. Б., 2007. Значение национальных воинских формирований в развитии вооруженных сил в 30-е годы XX века. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ : материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 123-127.

найголовніше, зростання керівного складу РСЧА з 5,6% українців у 1926 р. до 19,7% у 1938 р. (тобто майже вчетверо)²³¹.

Наказом Народного комісара оборони СРСР № 224 від 27 вересня 1938 р., розпочинаючи з осіннього набору 1938 р., всі артилерійські, танкові технічні, піхотні, кавалерійські та військово-господарські училища переводилися з три- на дворічний термін навчання (додаток К.1). До військових училищ приймали молодь у віці 17-23 років, а кандидатів з частин РСЧА – у віці до 24 років. Зазначений наказ знову передбачав підвищення рівня освітнього цензу для абітурієнтів, зокрема 1-е та 2-е Київське та Одеське артилерійські училища стали комплектуватися виключно особами із закінченою середньою освітою. Решта артилерійських училищ, всі спеціальні та технічні училища приймали на навчання осіб з освітою не нижче 9 класів середньої школи й лише при нестачі кандидатів – з 8-класною освітою. Піхотні, кавалерійські, бронетанкові та військово-господарські училища комплектуватися особами з освітою не нижче 8 класів середньої школи. З метою масової підготовки командирів взводів до січня 1939 р. училища були укомплектовані молодшим командирським складом надстрокової служби, що мали неповну середню освіту, як з числа кадрових офіцерів, так і запасу²³². Термін навчання курсантів становив 8 місяців, випуск відбувся 1 вересня 1939 р. у званні молодших лейтенантів, а за вислугою одного року в РСЧА їм було надане звання лейтенантів (додаток К.2)²³³. До 12 липня 1941 р. термін навчання становив 6 місяців (додаток К.3)²³⁴.

Підготовкою кадрів для середнього керівного складу наприкінці 1930-х р. займалися як училища, так й курси вдосконалення кваліфікації керівного складу, а середній керівний склад Військово-повітряних сил (ВПС) РСЧА, окрім льотних

²³¹ Клевцов, В. Г., 1999. Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов. *Армия и общество 1900-1941 гг: статьи, документы*. М.: Институт российской истории РАН, с. 138–164.

²³² Золотарев, В. А. ред., 1994. Приказ о создании курсов для подготовки младшего состава сверхсрочной службы РККА №115 от 7 июля 1937г. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 - 21 июня 1941*. М.: ТЕРРА, т. 13 (2 - 1).

²³³ Приказ НКО № 06653 от 04.09.1939 г., 1939. ГДА МОУ, ф. 161.

²³⁴ Приказ НКО от 12.07.1941 г., 1941. ГДА МОУ, ф. 4228.

училищ, готували льотно-технічні школи²³⁵. Кінець 1930-х рр. став «золотим віком» для авіаційних військових навчальних закладів з огляду на популярність цього роду військ, що призвело до зростання конкурсу. Авіаційні сили РСЧА зростали у геометричній прогресії, потребуючи значної кількості фахівців. Аероклуби, що опікувалися бажаними продовжити навчання, функціонували не лиш у складі ДТСААФ, а й при цивільних вищих навчальних закладах. У 1939 р. абітурієнти повинні були пройти 3-х місячну підготовку в аероклубах, а термін навчання в школах ВПС тривав півтора роки. З 1940 р. в аероклуби приймали осіб з освітою не нижче 9 класів середньої школи та лише із зразковою поведінкою²³⁶.

У грудні 1940 р. був встановлений новий принцип набору курсантів до військових авіаційних училищ шляхом відбору кандидатів із чергових призовів молоді на військову службу. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 25 лютого 1941 р. була започаткована система підготовки льотчиків, авіаційних інженерів та техніків, що передбачала три типи військових авіаційних шкіл зі скороченими термінами навчання: *школи початкового навчання* з тривалістю навчання в мирний час – чотири і у воєнний час – три місяці; *школи військових пілотів* з терміном навчання в мирний час – дев'ять і у воєнний – шість місяців; *авіаційні училища* з терміном навчання в мирний час – два і у воєнний – один рік²³⁷.

Не менш динамічними темпами відбувалася розбудова піхотних військових навчальних закладів. Після радянсько-фінської війни та збільшення чисельності військ у РСЧА відчувалася нестача молодших командирів, яких з 1940 р. почали готувати в системах полкових шкіл з шестимісячним терміном навчання, при чому дозволявся достроковий випуск найбільш підготовлених курсантів. Для підготовки молодших командирів відбиралися червоноармійці з бойовим

²³⁵ Новосельцев, М. С., 2007. Военное обучение и военная подготовка в Красной Армии в межвоенный период. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ : материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 131–135.

²³⁶ Золотарев, В. А. ред., 1994. Приказ о создании курсов для подготовки младшего комсостава сверхсрочной службы РККА №115 от 7 июля 1937г. *Русский архив: Великая отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 - 21 июня 1941*. М.: ТЕРРА, т. 13 (2-1).

²³⁷ *История создания училища. Довоенные годы*. [online]. – Доступно: <http://www.bvvaul.ru/content/history/museum/beforewar.php>

досвідом²³⁸. Згідно наказу про комплектування училищ сухопутних військ у 1941 р. відбір кандидатів для укомплектування піхотних, стрілецько-кулеметних, мінометних, інженерних училищ планувалося здійснювати з поміж червоноармійців першого та другого років служби, що мали освіту не менше 7 класів, а також червоноармійців з повною загальною середньою освітою, що проходили службу в перших ротах, батареях, ескадронах (показові підрозділи) та молодшого керівного складу запасу, й цивільної молоді. Відбір осіб для комплектування автомобільних та медичних училищ здійснювали із запасу та цивільної молоді з освітою не нижче 8 класів. За віком кандидатів відбирали: з частин та запасу – до 25 років; цивільну молодь – від 18 до 22 років включно²³⁹.

Напередодні Другої світової війни було здійснено ще одну реорганізацію (реформа 1940 року), за якою в серпні було розформовано ГУВНЗ РСЧА, а всі військові навчальні заклади були безпосередньо підпорядковані профільним управлінням РСЧА²⁴⁰.

У 1937-1941 рр. радянська військова школа як її складова зокрема зазнала ряд перетворень. Було переглянуто принципи комплектування та навчання на тлі активізації загарбницької політики СРСР наприкінці 1930-х рр. Бойові дії в Монголії, конфлікт на Хасані, радянсько-фінська війна 1939-1940 рр., анексія Західної України та Білорусії, а також загострення військово-політичної ситуації в світі призвели до реорганізації армійської структури і її навчальних закладів. Почався перехід на форсовані темпи підготовки військових фахівців, що здійснювався на тлі репресій проти керівного складу армії. З 1938 р. територіальні військові частини були реорганізовані у кадрові, армія будувалася на екстериторіальній системі, українські національні навчальні заклади були зрусифіковані, а українська мова стала неприйнятною в РСЧА. Здійснювалися заходи, спрямовані на кількісне і якісне зростання керівного складу армії. До початку Другої світової війни РСЧА змогла збільшити свій чисельний склад – з

²³⁸ Золотарев, В. А. ред., 1994. Приказ о создании курсов для подготовки младшего состава сверхсрочной службы РККА №115 от 7 июля 1937г. *Русский архив: Великая отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 - 21 июня 1941*. М.: ТЕРРА, т. 13 (2-1).

²³⁹ Там само, с. 197–198.

²⁴⁰ Там само, с. 164–170.

1,1 млн. (у 1936 р.) до 2 мільйонів осіб (у 1939 р.)²⁴¹. Так, на початку 1941 р. для підготовки військових фахівців на території України функціонували: 13 авіаційних навчальних закладів, 2 медичних училища, 1 інженерне та 2 училища зв'язку, 6 артилерійських та 12 піхотних училищ, 2 танкових та 1 тракторне училища, 2 стрілецько-кулеметних училища, 5 політичних училищ та 2 училища хімічного захисту, 1 військово-морське училище та 1 училище військово-морської авіації, тобто всього 50 навчальних закладів²⁴².

Таким чином, у розвитку військової школи наприкінці 1930-х рр. відбувся перехід на нові кількісні параметри. Головним джерелом підготовки керівних кадрів для армії стали короткотермінові 4 місячні курси, дострокові випуски військових училищ, а також масовий призов командирів із запасу, завдяки чому наявний на початок 1941 р. загальний некомплект командного складу було значною мірою ліквідовано.

1.3. Провідні чинники становлення системи підготовки фахівців у військових навчальних закладах в Україні у 20-40 роках ХХ століття

Визначення основних чинників становлення системи підготовки військових фахівців окресленого періоду вимагає, на нашу думку, звернення до історико-педагогічних фактів, які передували появі досліджуваного феномену. Зазначене вимагає короткого огляду діяльності навчальних закладів, які готували фахівців військової справи у дорадянський період.

Військова освіта України бере свій початок від появи першого на її території військового навчального закладу Російської імперії – Петровсько-Полтавського кадетського корпусу, який був офіційно відкритий у грудні 1840 р., у навчальній програмі поєднував загальноосвітній та військово-спеціальний курси, проводив підготовку офіцерів²⁴³. Після поразки Російської імперії у

²⁴¹ Постолаки, С. К., Военные преобразования в СССР в межвоенный период. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ: материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 135–139.

²⁴² *Военные училища СССР 1941-1945 гг.* [online]. – Доступно: http://www.soldat.ru/spravka/voen_uch

²⁴³ Бروفельд, А., 1964. Кадетские корпуса в Российской империи. *Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, № 67, с. 13–18.

Кримській війні у 1855 р., мережу військових навчальних закладів було трансформовано таким чином: військові прогімназії замінили військові початкові школи, що мали 4-х річний термін навчання; військові гімназії з'явилися у результаті ліквідації кадетських корпусів²⁴⁴; військові училища – як результат перетворення кадетських корпусів у військові гімназії, їх спеціальні класи були об'єднано у військові училища; юнкерські училища, що виникли у 1864 р. з метою надання освіти нижчим чинам регулярних військ²⁴⁵.

З початком царювання Олександра III (1881 р.) розпочато нову реформу військової освіти, так у 1882 р. було відновлено кадетські корпуси, скасовано військові прогімназії та гімназії, упорядковано мережу військових навчальних закладів, що проіснувала у такому вигляді до 1914 року²⁴⁶.

Під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) мережа військових навчальних закладів, що функціонувала на території України, зазнала радикальних змін. Для поповнення значних втрат офіцерського складу були відкриті школи з підготовки прапорщиків. До кінця 1916 р. в Україні функціонувало вже 9 таких шкіл з 3-4-місячним терміном навчання, що комплектувалися придатними до військової служби студентами та іншими особами з освітою не нижче повітового або вищого початкового училища, а також солдатами-фронтовиками та унтер-офіцерами²⁴⁷. Разом із започаткуванням діяльності шкіл прапорщиків у м. Києві були додатково відкриті: 2-ге Київське військове училище, Миколаївське артилерійське училище, Олексіївське інженерне училище, що у 1915 р. було евакуйоване з міста Вільно (нині – Вільнюс) у Полтаву, перейменоване у Віленське військове училище²⁴⁸.

Таким чином, на території України до революції 1917 р. діяло 22 військових навчальних заклади російської армії. Близько половини з них були розташовані в

²⁴⁴ Морозов, С. Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. *Русская императорская армия*. [online]. – Доступно: [https:// http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm](https://http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm)

²⁴⁵ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т., 1904. СПб.: Типография общ. Брокгауз-Ефрон, т. 81, с. 395-397. [online]. – Доступно: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924179#?page=1>

²⁴⁶ Тимофеев, Ф. Д., 2008. *Военно-учебные заведения России и РСФСР в 1914-1921 годах: состав, деятельность, преемственность*. Кандидат наук. СПб.: РГПУ им. Герцена.

²⁴⁷ Морозов, С. Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. *Русская императорская армия*. [online]. – Доступно: [https:// http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm](https://http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm)

²⁴⁸ Тинченко, Я. Ю., 2011. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга II*. К.: Темпора.

Києві, ще чотири функціонували в Одесі, в Чугуєві (Чугуївське військово-училище), у Полтаві (евакуйоване Віленське військово-училище), у Єлисаветграді (Єлисаветградське кавалерійське училище) та у місті Житомирі – дві школи підготовки прапорщиків піхоти військового часу Південно-Західного фронту. Окрім цього, на українських теренах функціонувало 4 кадетські корпуси: Володимиро-Київський у Києві, Петровсько-Полтавський у Полтаві, Одеський та Сумський²⁴⁹.

У 1917 р. (з огляду на ситуацію) випускам кадетів та юнкерів довелося визначатися з питанням, до якої армії пристати. Переважна більшість кадетів, юнкерів Київського, Одеського училищ, Єлисаветградського кавалерійського та Сергіївського Одеського артилерійського училищ ледь не в повному складі перейшли до білогвардійських військових формувань Півдня Росії²⁵⁰. Проте були і випадки у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі, де навчалися діти дворян Чернігівської та Полтавської губерній, коли нащадки української старшини та козацтва брали активну участь у визвольних змаганнях в Україні²⁵¹. Очевидець та учасник революційних подій 1917 р. В. Борисов (проходив службу в училищі на посаді офіцера-викладача) у своїх спогадах²⁵² зазначає, що особовий склад Чугуївського військового училища був проросійськи налаштованим і намагався у повному складі виїхати на Дон в армію Каледіна. Разом з тим факти свідчать про прихильність курсантів та викладачів до національних ідей: головною маршовою піснею Чугуївського училища вважалася пісня «Гетьман Сагайдачний», що піднімала національний дух майбутніх офіцерів²⁵³. Так, викладач училища О. Астаф'єв протягом 1917-1919 рр. очолював Головну шкільну управу Військового міністерства УНР, а випускники училища

²⁴⁹ Там само, с. 41.

²⁵⁰ Дюкин, В., 1967. Сергиевское артиллерийское училище в годы Гражданской войны. *Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, с. 13–19.

²⁵¹ Тинченко, Я. Ю., 2011. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга II*. К.: Темпора.

²⁵² Сырцов, Б., 1968. Чугуевское военное училище 1916-17 гг. *Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, с. 36–38.

²⁵³ Тинченко, Я. Ю., 2011. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга II*. К.: Темпора.

становили більшість стройового та викладацького складу Інструкторської школи старшин – військового навчального закладу армії УНР.

Початком формування суто українських військових навчальних закладів стала «українізація» у вересні 1917 р. 1-ого та 2-ого Київських військових училищ; при Миколаївському артилерійському та Олексіївському інженерному училищах були створені українські відділення²⁵⁴. Восени 1917 р. у Києві військовим міністерством УНР замість 5 російських шкіл прапорщиків та 4 училищ було створено 1-шу та 2-гу Українські військові школи для підготовки хорунжих військ Центральної Ради, де було запроваджено українські звання та відзнаки, а їх вихованці іменувалися не юнкерами, а юнаками. Проте, національно спрямовані військові заклади проіснували зовсім недовго – більшість юнаків 1-ої Української військової школи загинули при обороні Києва від більшовицьких військ у січні 1918 р.

Після повернення української влади до міста Києва 14 березня 1918 р., за наказом військового міністра УНР О. Жуковського, було створено Інструкторську школу старшин, перший курс якої складали юнаки старших класів реорганізованих 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл Центральної Ради, що випускала молодших старшин та підстаршин армії УНР. У становленні ЗС України доби національно-визвольної війни Інструкторська школа старшин відіграла визначальну роль. Протягом 1918 р. у її стінах було перепідготовлено 1667 молодих старшин колишньої російської армії, які прослухали курси українознавства, української мови, вивчили український статут та основи військової дисципліни, майже втраченої в 1917 р.²⁵⁵. Інструкторська школа складалася з п'яти сотень піхоти та кінної, інженерної, кулеметної й артилерійської сотень. Її загальний склад становив біля 1 400 осіб, з яких понад сотню – викладачі та курсові старшини. Термін підготовки складав лише два місяці, під час якого юнаки опановували всі необхідні гуманітарні та військові дисципліни. Навчання здійснювалося українською мовою, як і більшість

²⁵⁴ Якимович, Б. З. ред., 1992. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів: Видавництво «Світ».

²⁵⁵ Тинченко, Я. Ю., 2011. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга II*. К.: Темпора.

підручників, що було перекладено силами Головної шкільної управи Військового міністерства УНР. Зі спогадів одного з випускників школи, старшини 2-го випуску С. Левченка, зміст навчання передбачав вивчення українознавства, історії України, граматики, української мови та літератури, фортифікації, тактики.

З огляду на зміни політичного та військового устроїв під час становлення гетьманської влади П. Скоропадського в Україні (з 29 квітня 1918 р.) суттєво сповільнився процес становлення та розвитку військової освіти. Хоча законодавчими актами гетьманської Ради міністрів від 24 липня 1918 р. було передбачено створення 1 авіаційної школи, 4 кадетських корпусів, 2 військових шкіл старшин для піхоти, 1 артилерійської, 1 кавалерійської та 1 інженерної шкіл, військової академії з 3-х річним курсом навчання²⁵⁶, тільки з 20 вересня 1918 р. наказом при всіх юнацьких школах, які невдовзі мали відкритися, було запроваджено 10-місячні курси для перепідготовки військових старшин. До них приймалися українці з середньою освітою, віком до 25 років, одружені і неодружені, здоров'я яких відповідало вимогам особливої інструкції. У першу чергу до шкіл зараховувалися випускники кадетських корпусів, потім – ті, що мали вищу освіту, а також особи, які вже вчилися у військових школах, всі інші з середньою освітою – за кращими балами в атестаті. Майбутнім військовим фахівцям одразу надавався ранг хорунжого та виплачувалася стипендія 45 крб., окрім цього вони перебували на повному державному утриманні²⁵⁷.

Зміни політичної ситуації в країні впливали на політичні чинники, що були визначальними в сфері підготовки військових фахівців. Директорія, що прийшла на зміну гетьманату, вирішила кардинально змінити ситуацію у військовій освіті. Так, у січні 1919 р. Головне управління військових навчальних закладів Військового міністерства УНР створило 7 військових шкіл: Київську, Полтавську, Чугуївську та Житомирську – піші, Київську – гарматну, Київську – інженерну та Єлисаветградську – кінну. Проте, всі школи, окрім Житомирської, так і не встигли остаточно сформуватися та згодом взагалі зникли з реєстрів діючої армії УНР.

²⁵⁶ Кавун, А. А., 1995. *Военная история. Хронология развития военного дела в Украине: Конспект лекцій*. Житомир : ЖВУРЭ ПВО.

²⁵⁷ Якимович, Б. З. ред., 1992. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. Львів : Видавництво «Світ».

Діяльність Житомирської юнацької школи започатковано 5 січня 1919 р. за наказом С. Петлюри одразу після завершення боротьби з П. Скоропадським. Це був один із навчальних закладів Директорії, покликаний формувати власний старшинського корпус, який поповнили повстанці, що відзначилися в останніх боях. Розбудову школу було доручено полковникові В. Петріву – колишньому командирові Кінно-гайдамацького полку ім. К. Гордієнка військ Центральної Ради та секретареві Головної шкільної управи. Склад школи та принципи навчання у ній було визначено полковником Петрівом наступним чином: *«Школу розраховано на 4-ри піших сотні, кулеметний вишкіл на 4 кулемети Максима, два Кольта й відділ скорострільних механічних рушниць Шоша та Люїса. Кінний вишкіл, який опісля мав перетворитися в кінну сотню. Гарматний вишкіл, для ознайомлення з гарматою на гарматну чоту, та вишколи мінометний, бомбометний та зв'язку. За програмою «Спільно-юнацьких шкіл» мали всі починати у піших сотнях, а потім, проходячи через вишколи, ознайомлюватись з іншими родами зброї, водночас команда школи мала обирати у вишколах тих найздатніших для інших родів зброї для передачі їх чи то до окремих шкіл гарматних та кінних чи то для спеціалізації в межах своєї школи в фаху кулеметному, зв'язку, бомбометному тощо ... Поскільки ж ми починали лише з першого курсу, при дворічній нормі для пішого вишколу, то мали прийняти в першу чергу 560 юнаків, само собою зменшивши відповідно й кадровий склад»²⁵⁸.*

Протягом лютого-травня 1919 р. викладацький та слухацький склад більшості військових навчальних закладів армії УНР брав безпосередньо участь у бойових діях проти більшовицьких формувань, а в травні 1919 р. в місті Луцьку підрозділи військових навчальних закладів та апарату Головної шкільної управи Військового міністерства УНР було взято в полон польськими військами. Доля окремих підрозділів військових шкіл протягом другої половини 1919-1920 рр. після участі у бойових зіткненнях з більшовиками склалася по-різному:

²⁵⁸ Петрів, В., 1936. Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з ненадрукованого щоденника. *Літопис Червоної Калини*. Л.: друкарня наук. т-ва ім. Шевченка, №7/8, с. 15.

інтерновані поляками юнаки або повернулись до мирного життя, або продовжували навчання у військових таборах для інтернованих.

У той же час, у січні 1919 р., одразу після окупації Харкова більшовицькими військами велика група фахівців, що були відряджені від Вищої військової інспекції РСЧА РРФСР на чолі з В. Юдовським, розпочала формування центрального та місцевих органів військового УСРР. 29 січня 1919 р. в місті Харкові був створений та почав функціонувати Народний комісаріат у військових справах України на чолі з російським «старим» більшовиком М. Подвойським. При його штабі було створено підрозділ, який відповідав за розбудову системи радянської військової освіти – Управління військовими навчальними закладами (УВНЗ), яке очолив В. Буняковський (додаток В)²⁵⁹.

Новостворений військовий орган приступив до активного формування мережі курсів для навчання командирів та відбудови системи підготовки фахівців для радянських військових підрозділів, це був політичний чинник, що вплинув на зростання чисельності Червоної армії УСРР та великими втратами на фронтах. Командирські курси та учбові батальйони створювалися в повітових та губернських центрах України, окупованих військовими формуваннями Робітничо-селянської Червоної армії.

Зазначений період характеризувався відсутністю уніфікованої системи підпорядкування, не було також єдиного плану та визначених термінів навчання. Зазначене стосувалося військових, насамперед, курсів, які створювалися в стройових частинах армій та прифронтових установах, безпосередньо підпорядковувалися своєму командуванню та функціонували за своїми програмами та планами. Окрім того, до середини березня 1919 р. паралельно з УВНЗ організацією курсів опікувалися відділи військових навчальних закладів, утворені в складі окружних та губернських комісаріатів з військових справ²⁶⁰.

Першими радянськими командирськими курсами, що з'явилися на теренах України після окупації Харкова 23 січня 1919 року, були 1-і Радянські

²⁵⁹ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 22 от 14.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.

²⁶⁰ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов.* АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

артилерійські Харківські командирські курси, організовані фахівцями армійських бойових підрозділів та губернського комісаріату. Архівні матеріали не зберегли відомостей щодо діяльності вказаних курсів у січні-лютому 1919 р. Першими військовими навчальними закладами, в організації яких приймало участь УВНЗ, можна вважати 1-ші Радянські піхотні Харківські командирські курси, 2-і Радянські піхотні Полтавські командирські курси та 3-ті радянські піхотні Сумські командирські курси, що були створені 1 березня 1919 р.²⁶¹.

Від початку існування на території України радянських командирських курсів виникла нагальна потреба в уніфікації навчальних програм, термінів навчання, правил відбору, вимог до комплектації та безпосереднього функціонування військових навчальних закладів. Ураховуючи зазначене, саме УВНЗ, як контролюючий та нормотворчий орган, взяв на себе провідну роль у формуванні та розбудові системи підготовки військових фахівців для Робітничо-селянської Червоної армії УСРР. Так, на початку квітня 1919 р. УВНЗ НК у військових справах видав низку наказів, що регулювали питання комплектації та діяльності навчальних закладів. Зокрема, наказ № 20 від 12 квітня 1919 р. увів у дію «Положення про комплектацію радянських командирських курсів», згідно якого був встановлений відповідний ценз: на курси приймалися виключно члени комуністичної партії, її прихильники та особи віддані Радянській владі, за соціальним походженням – робітники та селяни, рекомендовані партією та робітничими організаціями. Як виняток, дозволявся прийом без письмової рекомендації трудових та комуністичних організацій, у цьому випадку вимагалось особливе розпорядження УВНЗ²⁶². Соціальне походження та лояльність до радянської влади стали одним із визначальних соціальних чинників, що суттєво вплинув на комплектацію навчальних військових закладів та курсів.

У подальшому з метою уніфікації діяльності всіх навчальних закладів УВНЗ розробило та затвердило наступні нормативні акти: «Положення про курси», «Інструкцію курсантам»; їх загальну діяльність регулювали «Основні положення

²⁶¹ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 36 от 30.04.1919 г. ЦДАВОУ, ф. 1926.

²⁶² Приказ народного комиссариата военных дел УССР № 397 от 6.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.

про Радянські командирські курси РСЧА України», затверджені наказом НК у військових справах УСРР № 733 від 5 червня 1919 р. та введені в дію наказом УВНЗ № 89 від 12 червня 1919 р., в якому чітко окреслювалася їх мета: «... підготовка командирського складу всіх родів військ Червоної армії як керівників та організаторів армії у військовому та політичному сенсі»²⁶³. Саме це положення вперше визначило дефініцію – «курсант», як особи, що проходить навчання на командирських курсах.

У структурі курсів було передбачено розподіл на підготовчі (загальноосвітні) та спеціальні (військові). Кількість слухачів мала організаційно відповідати певній військовій частині: батальйонного (500 курсантів) чи двобатальйонного (1000 курсантів) складів. Навчальний клас прирівнювався до стройового взводу (25-30 курсантів). Тривалість навчання на піхотних курсах визначалася наступним чином: 4 місяці в підготовчому класі та 4 місяці в спеціальному; термін навчання на кавалерійських, артилерійських та інженерних курсах становив: 4 місяці в підготовчому класі та 6 місяців в спеціальному класі. Було передбачено початкове підготовче відділення з 2-місячним навчанням для неграмотних осіб. Курсанти, що навчалися «без відриву» від бойових дій 4 місяців, випускалися взводними командирами.

Завідувач курсами, як правило, очолював курсову раду та опосередковано керував педагогічним та господарсько-адміністративним комітетами. Велика роль в організації навчального процесу та всієї діяльності відводилася педагогічному комітету, який на чолі із завідувачем навчальною частиною вирішував різноманітні питання навчального процесу: розробляв різного роду інструкції, рекомендації, навчальні методики та плани, здійснював контроль. Курсова рада, в свою чергу, виконувала також адміністративні функції, накладаючи стягнення на курсантів за погану поведінку. Господарський комітет займався виключно матеріально-побутовими проблемами закладу: від постачання амуніції та обмундирування до розселення курсів²⁶⁴. Слід визнати, що економічна та

²⁶³ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 12 от 25.03.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁶⁴ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 89 от 12.06.1919 г.: Основные положения о Советских командных курсах РККА Украины, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

господарська розруха, як економічний чинник, суттєво позначалися на матеріально-побутових умовах підготовки військових фахівців.

Статус викладачів курсів був офіційно встановлений 11 липня 1919 р. наказом УВНЗ № 88, що затвердило «Положення про викладачів радянських командирських курсів»²⁶⁵, за ним викладання здійснювалося штатними та позаштатними викладачами. Викладач вважався штатним у разі виконання навантаження не менше 12 лекцій в тиждень. Вимоги до викладача передбачали наявність вищої освіти та навчально-педагогічного досвіду, підготовку лекцій, керівництво практичними заняттями, перевірку письмових робіт, складання навчальних планів та проведення іспитів. Загальна кількість викладачів на курсах визначалася педагогічними комітетами курсів.

В умовах триваючої національно-визвольної війни та за відсутності власних підготовлених кадрів радянське керівництво стало залучати для підготовки командирського складу на військових курсах колишніх кадрових офіцерів царської армії та військових училищ. Постійно зростаюча мережа навчальних закладів потребувала більшої кількості фахівців з військово-педагогічним досвідом (наприклад, на 4-х Київських піхотних курсах працювало лише 10 кадрових офіцерів, на 5-х Київських піхотних курсах – 12 офіцерів). Це зумовило появу наказу УВНЗ № 35 від 29 квітня 1919 р.²⁶⁶, за яким, враховуючи нестачу в особах, що володіли військово-педагогічним досвідом для підготовки інструкторів Червоної армії, було мобілізовано до військових навчальних закладів всіх колишніх генералів та офіцерів, що попередньо викладали в царських військових навчальних закладах. Не дивлячись на ці ліберальні заходи, до кінця травня 1919 р. на облік УВНЗ було взято лише 131 офіцера²⁶⁷. Слід врахувати, що на момент призову багато хто з них вже працювали у військових навчальних закладах або установах.

Після окупації радянськими військами Києва НК у військових справах було передислоковано. Весна 1919 р. була досить плідною для УВНЗ щодо організації

²⁶⁵ Приказ управлению военно-учебных заведений № 88 от 11.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁶⁶ Приказ управлению военно-учебных заведений № 35 от 29.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁶⁷ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов.* АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

курсів у столиці України. Так, військовий комісар Київського округу М. Богданов в наказі по округу від 16 березня 1919 р. оголосив про відкриття в Києві 1-х піхотних курсів на 400 осіб на базі колишнього Олексіївського училища та 2-х піхотних курсів у приміщенні колишнього Костянтинівського училища, 1-х артилерійських курсів у Миколаївському артилерійському училищі, а також бомбометно-мінометно-гренадерської школи на 150 чоловік. З 11 квітня 1919 р. НК у військових справах України запровадив єдину нумерацію курсів для республіки, сформовані в Києві курси одержали найменування 4-ї та 5-ї Радянські піхотні київські командирські курси²⁶⁸. У березні 1919 р. в Києві був відкритий перший спеціальний військовий навчальний заклад – 1-ї Радянські інженерні Київські командирські курси (на 250 курсантів) та 2-ї Радянські артилерійські Київські командирські курси²⁶⁹.

З 18 березня 1919 р. НК у військових справах з метою уніфікації системи навчальних закладів та встановлення відповідної субординації у відносинах між військовими органами своїм розпорядженням ліквідував відділи військових навчальних закладів, створені у складі окружних та губернських комісаріатів з військових справ. Наприкінці березня 1919 р. Народний комісаріат у військових справах надіслав всім діючим на той час військовим навчальним закладам циркуляр з вимогою: «...як наказано вищим військовим керівництвом ЗС України, ви повинні підпорядковуватися УВНЗ та керуватися загальним положенням та штатами Українських радянських командирських курсів»²⁷⁰ (додаток М). У квітні 1919 р. було відкрито 4 навчальні заклади: 1-ї Радянські кавалерійські Єлисаветградські командирські курси, 2-ї Радянські кавалерійські Київські командирські курси, 2-ї Радянські інженерні Єкатеринославські командирські курси та Радянські Київські командирські курси технічних засобів боротьби (готували фахівців для бронечастин, траншейної артилерії, кулеметних, гранатометних, мінометних частин). Ураховуючи низький

²⁶⁸ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов*. АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

²⁶⁹ *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 12 от 25.03.1919 г.*, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁷⁰ *Об организации курсов. Первые киевские военно-хозяйственные. Доклад №81 от 29.1919 г.*, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

загальноосвітній рівень курсантів, УВНЗ у квітні 1919 р. на підставі наказу № 24 від 16 квітня 1919 р. започаткувало діяльність підготовчих курсів грамотності для абітурієнтів командирських курсів РСЧА, що мали «...надати широкий доступ неписьменному і малограмотному елементу до радянських командирських курсів...»²⁷¹. Підготовчі курси були створені при всіх радянських піхотних командирських курсах як їх відділення і здійснювали навчання у двох напрямках: перший – підготовка *неписьменных* тривалістю 2-3 місяці з викладанням російської мови – 120 годин, арифметики – 120 год., політграмоти – 72 год., статутів – 24 год., стройової підготовки – 48 год.; другий – підготовка *малограмотных* тривалістю від 1 до 2 місяців, навчальна програма передбачала викладання російської мови – 60 годин, арифметики – 60 годин, політграмоти – 36 год., статутів – 12 год., стройової підготовки – 24 год.²⁷².

Особливості підбору курсантів для командирських курсів були визначені лише після оголошення наказу УВНЗ № 42 від 5 травня 1919 р.²⁷³, де йшлося, що до підготовчих класів піхотних, кулеметних та кавалерійських курсів приймалися слухачі, які вміють швидко читати, писати, рахувати; у спецкласи піхотних, кулеметних та кавалерійських курсів – випускники вищих початкових училищ. До курсантів артилерійських та технічних курсів вимоги були значно вищими: до підготовчих класів приймали учнів із закінченим вищим початковим училищем, тобто незакінченою середньою освітою. У спеціальні класи артилерійських та технічних курсів набирали слухачів, освіта яких складала не нижче 6 класу реального училища, тобто мали неповну освіту.

Інший наказ УВНЗ № 19 від 11 квітня 1919 р. регулював питання переведення курсантів з підготовчого класу до спеціальних, встановлював мінімальну кількість лекцій у навчальному закладі (не менше 6-ти на тиждень), як виняток, за постановою педагогічного комітету курсів, кількість лекцій могла бути збільшена²⁷⁴. Навчально-методична робота здійснювалася на основі

²⁷¹ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 24 от 16.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926, оп.1, спр. 6, 124 с., арк 23.

²⁷² Там само, арк. 23.

²⁷³ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 42 от 05.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁷⁴ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 19 от 11.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

безпосередніх вказівок та рекомендацій УВНЗ. Зокрема, в наказі УВНЗ № 22 від 14 квітня 1919 р. йшлося про розробку навчальною частиною плану розподілу годин на весь курс, на підставі якого і складався тижневий розклад. Викладання дисциплін здійснювалося шляхом застосування питально-відповідального методу та наочного навчання з широким використанням моделей, рельєфних планів, схем тощо²⁷⁵.

З метою підвищення кваліфікації старшого керівного складу РСЧА УСРР з травня 1919 р. в м. Києві при УВНЗ було започатковано денні та вечірні повторні курси. Заняття на вечірніх курсах проводилися з 19 до 21 години, у дні практичних занять – з 18 до 21 години без відриву від основного місця проходження військової служби. До такого навчання залучалися, в основному, командири штабів. Для решти керівного складу з метою підвищення його кваліфікації було передбачено проходження повторних курсів при 4-х, 5-х, 6-х Київських піхотних командирських курсах та 1-х Харківських піхотних командирських курсах²⁷⁶. Згідно з «Положенням про повторні курси для командного складу РСЧА України» за наказом УВНЗ № 37 від 02.05.1919 р. таке навчання здійснювалося з метою у найкоротший термін надати можливість червоним командирам засвоїти та вдосконалити знання. Тривалість навчання становила 2 тижні (68 навчальних години)²⁷⁷. За час свого існування зазначені повторні курси підготували 497 командирів²⁷⁸.

Зважаючи на достатню кількість колишніх унтер-офіцерів царської армії, що мали досвід бойових дій Першої світової війни, для прискореної підготовки молодшого командирського складу в березні 1919 р. НК у військових справах започатковує для них мережу гарнізонних навчальних батальйонів. Так, зокрема, 17 березня 1919 р. був сформований навчальний Радянський Єкатеринославський навчальний батальйон колишніх унтер-офіцерів на 500 осіб, 25 березня 1919 р. –

²⁷⁵ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 22 от 14.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁷⁶ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 31 от 27.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁷⁷ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 37 от 02.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁷⁸ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов.* АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

Радянський Київський навчальний батальйон колишніх унтер-офіцерів з 500 осіб²⁷⁹.

За умов окупації більшовицькими військами нових територій України з 1 травня 1919 р. приступили до занять курсанти 3-х Радянських артилерійських Одеських командирських курсів та 9-х Радянських піхотних Одеських командирських курсів. Цього ж дня 10-ті піхотні командирські курси були відкриті в м. Житомирі, в Черкасах – 11-ті. Разом із цим, радянська влада України з метою підготовки надійних керівних кадрів часто передислоковувала курсантів командирських курсів на територію України, що суттєво впливало на склад українських військових навчальних закладів. Так, 23 травня 1919 р. до Києва було переведено Казанські командирські піхотні курси у складі 222 осіб, серед яких – 196 курсантів²⁸⁰, на базі яких на початку червня приступили до формування нових –12-х Київських піхотних курсів на 500 курсантів з восьмимісячним терміном навчання. Для підготовки кадрів для авіації, значення якої в бойових операціях Червоної армії дедалі зростало, 14 травня 1919 р. УВНЗ віддав наказ про відкриття Київської авіаційної школи, хоча фактично школа так і не розпочала свою діяльність.

Як відомо, економічний чинник щодо забезпечення армії відіграє важливу роль. Саме тому в червні 1919 р. УВНЗ отримав у своє підпорядкування військово-господарські курси, на базі яких розпочали діяльність у м. Києві 1-і Радянські військово-господарські командирські курси, а в м. Одесі – 2-і Радянські військово-господарські командирські курси, що готували фахівців для нестройових та тилкових частин Червоної армії. В архівних джерелах лишилася згадка також про відкриття у червні 1919 р. Радянських Київських військово-фотографічних курсів на 100 курсантів²⁸¹, хоча документальних матеріалів щодо їх діяльності не знайдено. В кінці червня 1919 р. військовий стан на Україні загострився, але й за таких умов НК у військових справах України розпорядився з

²⁷⁹ Приказ народного комиссариата военных дел УССР № 397 от 06.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁸⁰ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов*. АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствознания. К.: Наукова думка.

²⁸¹ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 83 от 28.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

1 липня 1919 р. про відкриття 13-х Радянських піхотних курсів в Кременчузі та 15-х Радянських піхотних курсів в Умані.

Варто зауважити, що серед вітчизняних і зарубіжних дослідників існує думка, що українізація радянських органів та військових формувань розпочалася у 1922-23 рр. Разом з тим архівні матеріали підтверджують той факт, що зазначені процеси в Червоної армії УСРР розпочалися значно раніше – у 1919 році. Документи, що збереглися в ЦДАВО України, свідчать, що УВНЗ своїм наказом № 51 від 2 травня 1919 р.²⁸² вимагав від всіх навчальних закладів на території України виготовити печатки та бланки відомчих документів українською та російською мовами. Рідкісні архівні матеріали щодо функціонування 1-их Радянських Київських військово-господарських курсів містять документи початку червня 1919 року, відповідно до яких російські тексти, печатки та бланки відомчих документів цього закладу («Первые Советские Киевские военно-хозяйственные курсы») дублювалися українською мовою («Перша Радянська Київська військово-господарська школа»)²⁸³. До того ж, від 20 червня 1919 р. згідно наказу УВНЗ № 76 в програму підготовчих та спеціальних класів командирських курсів було запроваджено вивчення української історії, мови і українознавства²⁸⁴.

У липні 1919 р. курсанти більшості курсів, через контрнаступ польсько-українських та білогвардійських військ, були евакуйовані на територію Київського військового округу. 15 серпня 1919 р. у вже прифронтовому Києві на базі 4-х Київських і 2-х Харківських піхотних командирських курсів сформовано нові –1-і Радянські Київські піхотні курси, де навчалася 770 осіб²⁸⁵.

Фахівців для Червоної армії УСРР на початку 1919 р. готували також навчальні заклади (курси) окремих військових організацій та відомств. УВНЗ НК у військових справах намагалося підпорядкувати вказані заклади, іноді небезуспішно. З квітня по серпень 1919 р. з відомства Головного начальника

²⁸² Приказ по управлению военно-учебных заведений № 51 от 02.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁸³ Первые киевские военно-хозяйственные. Доклад, 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.

²⁸⁴ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 76 от 20.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁸⁵ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов. АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

постачання НК у військових справах УСРР УВНЗ отримав у підпорядкування 1-ї Радянські Київські військово-господарські курси, Броньову школу, залізничні курси та військово-технічні курси²⁸⁶. Командирські курси існували також при штабі 12-ї армії, Естонської, Інзенської дивізій та 1-ї Української Радянської дивізії (кавалерійської дивізії М. Щорса). В архівних джерелах не вдалося знайти відомості щодо методик, планів, програм навчання та організації самих курсів. Можна лише припустити, що вони акцентували увагу на практичних заняттях. За кількістю та упорядкуванням курси відповідали армійському батальйону і склалися з 4 навчальних рот (близько 400 курсантів). На базі двох навчальних рот у вересні 1919 р. було створено командирські курси штабу 12 армії (згодом курси ГУВНЗ) відповідно до наказу РВР 12-ї армії²⁸⁷.

Протягом 1919-1920 рр. курси «дивізії Щорса» часто змінювали місце дислокації: Житомир, Овруч, Бердичів, Вінниця, Чернігів, Біла Церква. Враховуючи постійні пересування навчального закладу та активну участь курсантів у бойових діях на фронтах, неможна стверджувати про повноцінне тривале навчання. На початку 1920 р. майже весь особовий склад курсів загинув на фронтах війни. Лише 1 вересня 1920 р. «щорсівська» дивізійна школа урочисто відсвяткувала перший випуск 71 червоного командира²⁸⁸. Всього на військових курсах на теренах України РСЧА УСРР та РРФСР за 1919-1921 рр. було підготовлено близько 25 тис. молодших командирів²⁸⁹.

На виконання наказу РВР УСРР від 26 червня 1919 р. (№ 1044/196) прийнято рішення про розформування НК у військових справах, що мало знаменувати військово-політичну єдність радянських республік і реорганізацію органів військового управління УСРР. Усі військові формування УСРР перейшли у підпорядкування штабу Західного фронту РСЧА РРФСР²⁹⁰.

²⁸⁶ Приказ по управлению военно-учебных заведений № 94 от 16.07.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

²⁸⁷ Осипов, А. ред., 1923. *Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг.* К : Издание Киевского губисполкома.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. *Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов.* АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. К.: Наукова думка.

²⁹⁰ Там само.

Наближення лінії фронту у серпні 1919 р. безпосередньо до Києва, стало тим політичним чинником, що спричинив евакуацію військових навчальних закладів округу на територію РРФСР – у Петроград, Москву, Казань та інші міста, де вони були приєднані до інших курсів РСЧА РРФСР. За таких умов УВНЗ НК у військових справах УСРР та підпорядковані йому українські військові навчальні заклади з вересня 1919 р. припинили своє існування як самостійні та перейшли у підпорядкування до Головного управління військових навчальних закладів Всеросійського головного штабу (ГУВНЗ) РРФСР²⁹¹. На початку 1920 р., після повторної окупації територій східних, північних та центральних регіонів України більшовицькими військами, відновити повноцінну роботу короткострокових командирських курсів завадила радянсько-польська війна та бойові дії проти білогвардійських і повстанських формувань у Таврії та Криму, що тривали у квітні-листопаді 1920 р. Підготовка військових фахівців на окупованих територіях проводилася здебільшого в системі дивізійних (іноді армійських) курсів та декількох піхотних і кавалерійських курсів для керівного складу.

У 1920 році почала свою навчальну діяльність школа Червоних старшин у м. Харкові, відповідальність за організацію діяльності якої покладалася на Штаб Південно-Західного фронту, що вніс корективи у постанову та запропонував: «...при курсах комскладу Південно-Західного фронту відкрити відділення для підготовки червоних старшин з українців з викладанням українською мовою»²⁹². Наступ поляків на заході завадив намірам штабу Південно-Західного фронту. Впродовж травня-червня 1920 р. тривали організаційні заходи та лише 1 серпня 1920 р. школа Червоних старшин була офіційно відкрита²⁹³, вона готувала піхотинців, кавалеристів й артилеристів. Штат школи (500 курсантів-піхотинців, 200 курсантів-артилеристів та 150 курсантів-кавалеристів) не відповідав стандартам кадрового забезпечення радянських командирських курсів, викладання проводилося українською мовою, а до школи приймалися *виключно* українці із

²⁹¹ Якимович, Б. З. ред., 1992. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів: Видавництво «Світ».

²⁹² *Постановление № 176 Революционного военного совета Юго-Западного фронта от 25.04.20 г.*, 1920. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 167, арк. 108.

²⁹³ *Лист до ЦК КП(б)У від 1.08.1920 р.*, 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.

знанням української мови у віці від 18 до 30 років, що мали початкову шкільну освіту²⁹⁴. Викладали там колишні старшини петлюрівської та Галицької армій. Структура школи нагадувала структуру армій УНР та ЗУНР: батальйони називалися куренями, роти – сотнями, а курсанти – юнаками²⁹⁵.

Збільшення мережі військових навчальних закладів у другій половині 1920 р. відбувалося у зв'язку із загрозою можливих бойових дій з арміями країн Антанти, масштабних антирадянських повстань на території України та триваючою радянсько-польською війною. Систему короткострокових курсів у 1920 р. було відновлено, а їх кількість на території УСРР склала 46 військових навчальних закладів²⁹⁶, що підпорядковувалися ГУВНЗ Всеросійському головному штабу РРФСР, мали єдину з російськими курсами навчальну базу та нумерацію. Наприклад: «69-ті Київські піхотні курси» тощо.

Ліквідація Західного фронту та денікінських формувань у Криму, запровадження непу зумовили перехід до відбудови країни, реформування ЗС, а також змін в системі підготовки командирських кадрів для РСЧА, детермінованих низкою факторів: відсутністю уніфікованої програми навчання, недостатньою підготовкою випускників короткострокових курсів, розмаїттям навчальних закладів (командирські курси і школи, армійські курси та ін.).

Висновки до розділу 1

Методологія наукового дослідження в контексті означеної проблеми є комплексом застосування філософських, загальнонаукових та конкретно наукових методів, а саме інституційного, герменевтичного, системного, історико-хронологічного, історико-ретроспективного, та наукових принципів, кожен з яких вирішує певні дослідницькі завдання та інтерпретує підготовку військових фахівців в Україні в період 1920-1940 рр. Правильне застосування методології нашого дослідження набуває особливої значущості, оскільки отримані відповіді допомагають вийти з лабіринту історико-педагогічних фактів і джерел на новий

²⁹⁴ Лист Центральної школи червоних старшин до Політбюро ЦККПУ від 1.09.1920 р., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.

²⁹⁵ Наказ РВРР № 2434 від 31.07.1920 р., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.

²⁹⁶ Смолій, В. А. ред., 2005. *Енциклопедія історії України*. К.: В-во «Наукова думка», т. 3 (Е-Й).

рівень синтезу історико-педагогічного знання, що сприяє підвищенню ефективності виховання курсантів у сучасних умовах.

Аналіз історичних, педагогічних досліджень засвідчив, що у міжвоєнний період підготовка військових фахівців на теренах України зазнавала змін, зумовлених політичними, соціально-економічними чинниками, що визначали життя країни у досліджуваній період. Усе це вимагало перегляду окремих аспектів навчальної і виховної роботи з метою підвищення ефективності підготовки офіцерських кадрів. Основними причинами цього були: недосконалість наявної системи військових навчальних закладів та управління нею; низькі якісні характеристики знань курсантів; неузгодженість змісту навчання у військових навчальних закладах; зростаючі вимоги професорсько-викладацького складу; недосконалі методична система та засоби навчання. Окрім цього, одним із негативних чинників, що безпосередньо впливав у 1920-40 рр. на підготовку військових фахівців для РСЧА на території України, була відсутність навчання старшого та вищого керівного складу РСЧА, який готувався у військових академіях, на військових факультетах при цивільних інститутах, в системі вечірньої і заочної військових академій та вищих військових школах, у тому числі на території РРФСР.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки, що через ідеологічно-політичні чинники в період з 1923 по 1941 рр. зміст підготовки викладачів військових навчальних закладів був суттєво спрощений: педагогічна освіта – не обов'язкова, професійна придатність визначалася лояльністю до влади. Було, фактично, зроблено значний крок назад у справі підготовки педагогічних кадрів для військових навчальних закладів. У роки радянської влади була ліквідована академічна свобода навчальних закладів, замість неї заклади були інтегровані в систему жорсткого централізованого управління, аналогічно народному господарству.

Позитивними напрямками реалізації цього завдання були соціально-економічні чинники: швидка реорганізація та розбудова нової системи військової освіти (у тому числі покращення матеріальної бази); вдосконалення вищої

військової школи; підвищення якості навчання курсантів; розвиток системи комплектування військових навчальних закладів змінним та постійним складом; підвищення ефективності професійної підготовки в ході практичних навчань; формування українських військових навчальних закладів та військових формувань. Наслідок – зростання кількості середнього та молодшого керівного складу, наближення до потреб у кваліфікованих кадрах.

Основними тенденціями розвитку військово-педагогічної теорії та практики 1920-1940 рр. були: переважне використання методів переконання та агітації у вихованні військовослужбовців, посилення методів примусу; впровадження в практику принципів партійності, соціально-класового цензу, непримиренності до інших ідеологій, антирелігійної спрямованості; реалізація принципу єдності теорії і практики у військовій педагогіці; переважання в навчанні методів, заснованих на принципах доступності, наочності та активності слухачів з урахуванням практичних навичок професійної діяльності; розвиток військово-педагогічної освіти, її закладів та ін. Перелічені вище заходи буди зумовлені ідеологічно-політичними чинниками.

Досвід понад двадцятирічного періоду військового будівництва РСЧА на території України у міжвоєнні роки свідчить про те, що вироблені радянським урядом шляхи реалізації заходів, спрямованих на кількісне та якісне зростання командного складу армії, були певною мірою виправданими в конкретно-історичній ситуації. Завдяки цьому вдалося забезпечити РСЧА необхідною кількістю військових фахівців середнього та молодшого керівного складу напередодні Другої світової війни, що відбувалося на тлі репресій серед військового керівного складу та викладачів військових навчальних закладів.

Будучи визначальними, ідеологічно-політичні чинники при підготовці військових фахівців, призвели до запровадження в педагогічну практику військових навчальних закладів 30-х рр. XX ст. принципів партійності, соціально-класового цензу, непримиренності до інших ідеологій, а також скорочення термінів теоретичного навчання зумовили низький освітній рівень та недостатньо сформовані практичні навички професійної діяльності у майбутніх командирів.

Усвідомлення керівництвом СРСР катастрофічності в підготовці військових фахівців та відмова у 1936 р. від політично-соціального цензу вже не змогла стабілізувати передвоєнну ситуацію у галузі військової освіти, яка готувала військових фахівців із очевидними втратами в якості навчання, що стало однією з чисельних причин поразки Червоної армії в 1941 р.

Матеріали першого розділу висвітлені в 7 наукових статтях²⁹⁷.

²⁹⁷ Тичина, І. В., 2015. Радянські командирські курси на території України в роки Громадянської війни 1919-1921 рр.: історія створення та діяльності. *Збірник наукових праць Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії України «Педагогічний дискус»*, вип. 18, с. 223–228; Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців в Україні у XIX – на початку XX століття Наукове видання. *Історико-педагогічний альманах Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, вип. 1, с. 65–69; Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців Червоної армії УСРР в роки Громадянської війни, як головна передумова до створення системи військової освіти в Україні у 20-х рр. XX століття. *Наукове видання Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології»*, № 6, с. 359–370; Тичина, І. В., 2014. Історіографічний аналіз проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках XX століття. *Вісник Житомирського Державного університету імені Івана Франка*, вип. 5 (77), с. 124–130; Тучуна, І. В., 2015. The Training of Military Specialists in Ukraine During the Period of National Liberation Struggle in 1917-1921. *Paradigma ta rozpanti: Interdisciplinarnive deckucasopis*, № 4, pp. 147–150. – Praha: Sociosfera; Тичина, І. В., 2016. Основні етапи розвитку системи підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках XX століття. *Вісник Житомирського Державного університету імені Івана Франка*, вип. № 2 (84), с. 122–128; Тичина, І. В., 2018. Методологічні підходи та принципи до вивчення проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. *Педагогічні науки: збірник наукових праць Херсонського державного університету*, № 82, с. 47–51.

РОЗДІЛ 2

ОБҐРУНТУВАННЯ ЗМІСТОВИХ ЗАСАД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Зміст професійної підготовки фахівців у військових навчальних закладах України у 1920-1940-х роках

Прихід до влади більшовиків у Росії в жовтні 1917 р. та поширення їхнього впливу над територією України потягнули за собою безпрецедентний за своїми масштабами експеримент у формі радикальних реформ в усіх сферах життя. За перше десятиліття існування радянської влади питання освіти військових фахівців було предметом гарячих дискусій педагогів і партійного керівництва. Адже від достатньої кількості добре підготовлених військових фахівців на пряму залежало те, наскільки швидко і ефективно більшовицький режим утвердиться та візьме під контроль ситуацію в країні і зможе реагувати на усі зовнішні загрози.

Дискусії з приводу змісту підготовки військових фахівців велися на сторінках педагогічних журналів, на різного роду конференціях і зібраннях. Висловлювалися найрізноманітніші точки зору – від доволі поміркованих, до найбільш радикальних. Усе це зумовлює складність дослідження питань змісту та специфіки підготовки військових фахівців у 20-40-х рр. ХХ століття.

Відомо, що на момент формування закладів освіти для військових фахівців, були відсутні державні стандарти військової освіти та органи управління нею. На всіх рівнях керівництва військовою освітою не було визначеності щодо формування навчальних планів і програм підготовки військових фахівців. Зміст військової освіти, за нових умов, потребував суттєвих змін і вдосконалення. В Україні фактично були відсутні військові науково-дослідні та науково-методичні установи з проблем військової освіти.

Тому змістовий компонент підготовки військових фахівців у досліджуваній період розглядається в загальному контексті розбудови та розвитку ЗС, що є

пріоритетним завданням кожної держави, обороноздатність якої, як свідчать історичні факти і сучасність, залежить від ефективності функціонування системи професійної підготовки офіцерських кадрів. Метою такого професійного навчання є оволодіння сукупністю спеціальних знань, умінь та навичок, особистісних якостей, що відповідають військовій спеціальності, фаховим вимогам, їх реалізація забезпечує успішну професійну діяльність упродовж всієї служби. Змістове наповнення військової освіти досліджуваного періоду, зумовлене, передусім, особливим геополітичним становищем держави, сусідством з країнами, які становили потенційну загрозу. Відповідно до потреб ЗС та державних стандартів освіти, які є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня фахівців, встановлюються вимоги до змісту, обсягу та рівня підготовки військових фахівців²⁹⁸.

Будь-яке явище корисно аналізувати з точки зору порівняння. Для чіткого виділення специфіки та особливостей підготовки військових фахівців у 20-40-х рр. ХХ ст. в Україні, проведемо паралелі із сучасними вимогами до змісту підготовки військових фахівців у нашій державі. На нашу думку, слід з'ясувати суть поняття «зміст підготовки», принаймні той зміст, який розкривається у нашому дослідженні. Зміст підготовки з відповідних спеціальностей визначається галузевими стандартами освіти враховуючи її особливості, передбачає фундаментальну, психолого-педагогічну, методичну, практичну і соціально-гуманітарну підготовку. Зміст фундаментальної підготовки передбачає вивчення теоретичних основ спеціальності згідно з вимогами до рівня теоретичної підготовки військового фахівця відповідного профілю і базується на новітніх досягненнях науки.

На сучасному етапі головними вимогами до змісту підготовки військових фахівців є: реалізувати потребу у висококваліфікованих військових фахівцях, здатних керувати військами в бою, навчанні, вихованні, розвитку психологічної підготовки особового складу в мирний і воєнний час; створювати, експлуатувати

²⁹⁸ Толлок, І. В., Приходько, Ю. І., 2013. Підготовка військових фахівців з вищою освітою: інноваційні підходи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 6, с. 259–269.

й застосовувати найскладніші системи озброєння та військової техніки; супроводжувати та здійснювати фундаментальні, прикладні дослідження; ефективно діяти під час виконання завдань, які виникають у процесі здійснення міжнародних антитерористичних і миротворчих операцій, участі в ліквідації локальних воєнних конфліктів; організовувати, проводити й контролювати дослідно-конструкторські роботи з випереджувального створення нових поколінь озброєння, військової та спеціальної техніки²⁹⁹.

У підготовці військових фахівців у 20-40-х рр. ХХ ст., звісно, що не у повному обсязі, але застосовувалися ті ж підходи. Наприклад, країна гостро потребувала висококваліфікованих військових фахівців, що були здатні керувати військами в бою, проводити навчання і виховання особового складу в мирний і воєнний час. Від правильності їх рішень і здатності швидко приймати такі рішення залежала ефективність під час виконання завдань тощо. Отже, основна суть змісту підготовки військових фахівців особливих змін не зазнала, щоправда, на сучасному етапі значно розширилися компетентності військових.

Зрозуміло, що зміст військової освіти міжвоєнного періоду ґрунтувався на ідеях комуністичного виховання, результатом якого визначалося формування ідейно загартованої особистості. Виходячи із зазначеного вище, керівною ідеєю побудови змісту в радянській освіті був принцип науковості та комуністичної ідейності, що передбачало відображення в змісті кожного навчального предмета фактів і закономірностей об'єктивної дійсності в чітко визначеному ідеологічному руслі. Викладання суспільно-політичних предметів забезпечувало формування в тих, хто навчався, комуністичних ідеалів, почуття соціалістичного інтернаціоналізму, переконання в перевагах радянського устрою життя, непримиренності із закордонною ідеологією й мораллю³⁰⁰.

За радянських часів, зокрема і періоду 20-40-х рр. ХХ ст., до змісту освіти висувалися такі вимоги: відповідності тогочасному стану розвитку науки, техніки

²⁹⁹ Там само.

³⁰⁰ Ярмаченко М. Д. ред., 1986. *Педагогіка : підручник*. Київ: Вища школа.

й культури, продуктивних сил суспільства; задоволення суспільного запиту на підготовку фахівців, спроможних до розбудови суспільства.

Характерною рисою періоду становлення та динамічного розвитку системи військової підготовки 1920-1940-х р. було постійне прагнення до вдосконалення змісту освіти, приведення його у відповідність до вимог соціального й науково-технічного прогресу. У зв'язку із цим у 1920-х рр. було проведено науковий аналіз змісту загальної і професійної освіти та переглянуто принципи підготовки до вибору й організації навчального матеріалу.

Водночас військовій освіті в Україні, так само як і загальнодержавній освіті в цілому, були притаманні такі недоліки: консерватизм, уніфікація, авторитарне управління, ізольованість від світових освітніх традицій; невідповідність структури та змісту навчання вимогам життя і реальній практичній діяльності; недостатня розробленість всебічної системи мотивації навчання; недооцінка місця самостійної роботи військових фахівців у навчанні та її значення в формуванні й розвитку особистості фахівця³⁰¹.

Для формування наукового світогляду курсантів у світлі більшовицької ідеології особливе значення відводилося організації міжпредметних зв'язків, що давало можливість виявити спільне в розвитку окремих явищ різних наук та уникати дублювання матеріалу. Це передбачало внесення змін у навчальні плани, програми, підручники. Із цією метою уточнювався перелік і обсяг матеріалу предметів, що вивчалися, усувалося перевантаження навчальних програм та підручників шляхом звільнення їх від надто ускладненого та другорядного матеріалу. До підручників, як до основної навчальної книги, висували такі вимоги: чітко викласти основні поняття та провідні ідеї навчальних дисциплін; забезпечити необхідне відображення в них нових досягнень науки й практики; посилити професійну спрямованість змісту освіти; більше уваги приділити практичним та лабораторним заняттям, створюючи таким чином основу для трудового навчання й професійної орієнтації юнаків³⁰².

³⁰¹ Нешадим, М. І., 2004. *Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика*. Автореферат доктора педагогічних наук. Київ.

³⁰² Ярмаченко М. Д. ред., 1986. *Педагогіка : підручник*. Київ: Вища школа.

З метою обговорення найактуальніших питань щодо підготовки військових фахівців та обміну досвідом, вже з початку 20-х рр. ХХ ст., склалася практика проведення нарад та конференцій на різних рівнях. Так, на початку 1923 р., відбулася одна із таких конференцій. Після проведення конференції військових навчальних закладів, мережа військових шкіл почала поступово переходити до реалізації лабораторного плану, про що свідчить наказ Д. Петровського, начальника ГУВНЗ (1920-1923 рр.), від 1 лютого 1923 р. «Про введення лабораторного плану навчання до військових навчальних закладів»³⁰³. Лабораторний план – це вид організації навчання за лабораторним методом та певною системою виховання й навчання, основу якого складала самостійна діяльність й активність у навчанні курсантів. Центральною фігурою такого навчального процесу визнавався той, хто навчається. Учитель, викладач повинен виконувати роль помічника, друга та радника³⁰⁴.

Навчальний план складався з трьох розділів, які визначали місце організації навчального процесу: клас, поле (полігон) та клуб. Його впровадження в систему підготовки військових фахівців відразу виявило проблему, що потрібно було вирішувати шляхом об'єднання суміжних дисциплін (чим опікувалися новостворені предметні комісії), реалізації між предметних зв'язків загальноосвітніх та військових навчальних дисциплін³⁰⁵.

Частина викладачів військових шкіл мали зауваження до такої організації навчання, вбачаючи у нововведеннях чимало незрозумілих та суперечливих моментів, однак після публікації наказу ГУВНЗ № 377 від 26 липня 1923 р., у якому було чітко сформульовано вказівки до навчального плану військових навчальних закладів на 1923-1924 н. р., котрі визначали межі застосування лабораторного плану – за структурою його реалізації надавалася свобода в проведенні занять із заохоченням самоініціатив у навчанні.

Враховуючи, що військові школи були спеціальними навчальними закладами, де кожна дисципліна, її обсяг і зміст мали відповідне практичне

³⁰³ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

³⁰⁴ Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во.

³⁰⁵ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

значення, достатня увага приділялася формуванню практичних навичок, що супроводжувалося дотриманням суворої дисципліни та обмеженням свободи курсантів. Це передбачало також активно-рухову діяльність, виділення спеціальних годин для самостійної роботи курсантів, організацію предметних лабораторій, які повинні були забезпечуватися необхідними навчальними посібниками, та максимальне збільшення кількості практичних занять через скорочення теоретичних. Окрім цього, визначалися дати початку та закінчення навчального року: початок курсу в підготовчих класах – з 1 жовтня, в інших класах – після табірних зборів, класні заняття закінчувалися 1 квітня, а з 1 квітня по 1 травня здійснювалася перевірка знань; у літній період проводили додаткові заняття та польові збори³⁰⁶.

Застосування нового плану мало ряд переваг: по-перше, його гнучкість давала більше можливостей для виявлення та врахування індивідуальних особливостей курсантів. Кожен юнак повинен був пройти мінімальну програму, але при цьому сам визначав термін засвоєння навчальної дисципліни залежно від хисту та здібностей; по-друге, перевагою визнавалося те, що школа забезпечувала засвоєння знань і прищеплювала навички самостійної роботи³⁰⁷.

Окрім цього на державному рівні було визначено позитивні риси використання лабораторного плану за період 1923-1926 рр.: активність курсантів; розвиток критичного мислення; вміння організувати та здійснювати самостійну роботу; вміння використовувати допоміжні засоби³⁰⁸.

Розкриваючи особливості військової освіти того часу, Д. Петровський, у своїй праці, зазначає, що навчальні предмети були розподілені на три групи: військові, спеціальні та загальноосвітні із суспільно-політичними. Вивчення військових і спеціальних дисциплін було обов'язковим, що повинно було забезпечити розвиток необхідних знань та навичок, які майбутній командир зміг

³⁰⁶ Там само, с. 62, 201.

³⁰⁷ Там само, с. 64.

³⁰⁸ Перцов, А. В., 2015. Особенности использования лабораторной формы организации обучения в Украинской конной школе имени г. Буденного (1921-1932 гг.). *Достижения вузовской науки*. Новосибирск, № 18, с. 43-48.

би застосовувати на практиці. Мета їх викладання – дати слухачу знання та вміння діяти у найрізноманітніших ситуаціях військового часу³⁰⁹.

Під час складання навчальних планів та підручників враховували необхідність швидкого подолання відірваності трьох основних складових військової підготовки (стройової, навчальної та політичної). Одним із перших прикладів об'єднання предметів були рідна мова та заняття з політграмоти³¹⁰.

Інструкція Головного управління військових навчальних закладів визначала основні предмети навчання для кожної групи військових шкіл, які наведені в табл. 2.1³¹¹.

Таблиця 2.1

Основні предмети навчання для кожної групи військових шкіл у 1924 р.

Тип військової школи	Перелік предметів навчання
Піхотні школи	тактика, топографія, суспільствознавство, стройова і польова підготовка, фізична освіта, інструкторська і стрілецька підготовка
Кавалерійські школи	тактика, військова топографія, суспільствознавство, стройова підготовка, їзда і догляд за кінями, польова підготовка, фізична освіта, інструкторська підготовка
Артилерійські школи	тактика, артилерія, військова топографія, суспільствознавство, артилерійська підготовка, стрільба, польова і фізична підготовка, інструкторська підготовка
Інженерні школи	тактика, фортифікація, дорожньо-мостова справа, мінно-підризна справа, військова топографія, суспільствознавство, стройова, польова, фізична та інструкторська підготовка

Так, тактика, топографія, суспільствознавство та фізична підготовка були обов'язковими предметами для всіх типів військових шкіл. Відповідно до спеціалізації навчання, кожна військова школа мала додаткові предмети. Так, у піхотних школах це – інструкторська й стрілецька підготовка, стройова та польова підготовка; в артилерійських – артилерія, артилерійська підготовка, стрільба, інструкторська підготовка; у кавалерійських – стройова підготовка, їзда та догляд за кінями, польова підготовка, інструкторська підготовка; в інженерних

³⁰⁹ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

³¹⁰ Там само, с. 61.

³¹¹ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

– фортифікація, дорожньо-мостова справа, мінно-підризна справа, стройова, польова та інструкторська підготовка³¹².

Варто зазначити, що програми навчальних дисциплін для різних військових шкіл суттєво відрізнялися. Так, наприклад, курс тактики в піхотних школах передбачав особливо детальне вивчення питань теорії та практики дій піхоти в бою, у кавалерійських школах – тактику кавалерії, в артилерійських школах – дії артилерії на війні. Окрім цих загальних предметів, у кожній школі викладали низку спеціальних, залежно від профілю школи. Політична підготовка курсантів у військових школах включала такі предмети: історія революційного руху на заході і в СРСР; державний устрій СРСР; політична економія; економічна політика; марксизм та ленінізм; курс політроботи³¹³.

Щодо політичної підготовки курсантів, то вони, разом із іншими категоріями радянських громадян, потрапляли у ряди тих, хто першочергово мав отримати серед багажу знань основи марксизму та ленінізму. То ж не дивно, що у світлі заяв радянських лідерів, з властивими їм рішучістю і радикалізмом, у СРСР взяли за докорінну перебудову освіти. Однак, щоб дати життя новій школі, треба було неодмінно знищити «буржуазну» систему освіти. В промові на I Всеросійському з'їзді з просвіти А. Луначарський зазначав: «... Ми не могли міркувати як Тимчасовий уряд, що визначимо для окружних інспекторів деякі зміни; ми повинні були все знищити; було для нас абсолютно ясно, що школа підляже революційній ломці ...»³¹⁴.

Передбачалося, що військові фахівці, повинні були бути добре ідеологічно та політично підготовленими, бо на них лягала робота з особовим складом з політроботи, то політичній підготовці відводилася важлива роль. Майбутній командир повинен був бути добре обізнаний з політичною ситуацією та

³¹² Ярмаченко М. Д. ред., 1986. *Педагогіка : підручник*. Київ: Вища школа.

³¹³ Орлов, Е., Сычев, И., 1927. *Как рабочему и крестьянину стать командиром. Правила, программы и советы по подготовке для поступающих во все военные школы РККА*. М.: Военный вестник.

³¹⁴ Афанасьев, А., Гончаров, Н., Каиров, И., и др. ред., 1976. *Луначарський А. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению*. М.: «Педагогика», с. 19–35.

радянським шаблоном історії, адже ці складові були головними підвалинами політичної підготовки³¹⁵.

У цьому сенсі особливої уваги потребує аналіз підручників історії для військових фахівців і тих концепцій, що подавалися у них. Для того, щоб скласти цілісне уявлення про те, що відбувалося у другій половині 20-х рр. ХХ ст. в системі гуманітарної освіти, яка, як зазначалося вище, була важливою складовою підготовки військових фахівців, необхідно проаналізувати програмні документи і матеріали до них, видані Науково-педагогічною секцією Державної вченої ради у 1927 р. Саме із виданням програм 1927 р., за переконанням їх авторів, було завершено перший етап програмної роботи Наркомосу, що пов'язаний із виявленням і формуванням принципів основ пролетарської школи і підсумовано попередню програмну роботу³¹⁶.

Історична освіта у рамках суспільствознавства, як і раніше відігравала допоміжну роль у виконанні центрального завдання програм – вивчення сучасності³¹⁷. У пояснювальній записці про програми з суспільствознавства її автори так визначали завдання цієї дисципліни: підвести слухача до розуміння класової боротьби, що відбувається в період розгортання соціальної революції, місце СРСР у цій боротьбі. Слухач мав розуміти усі труднощі і «вже зі шкільної лави посилено брати участь у здійсненні цих завдань...»³¹⁸.

Зміст викладання базових та спеціальних предметів, на думку сучасних науковців, сприяв: формуванню в курсантів ціннісно-мотиваційної спрямованості в професійній діяльності, набуттю військово-професійних знань, розвитку спеціальних умінь та навичок в оволодінні зброєю та військовою технікою, мотивації прагнення до самореалізації, як майбутніх офіцерів. Предметні та соціальні аспекти майбутньої професійної діяльності відображалися в лекційних,

³¹⁵ Стрільчук, Л.В., 2017. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939-1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*, № 5 (354), с. 69–73.

³¹⁶ Всем краевым, областным, губернским. Окружным и уездным отделам народного образования. *Программы и методические записки единой трудовой школы*, 1927. Москва-Ленинград, вып. 3, с. 3–6.

³¹⁷ Вводная записка к программам. *Программы и методические записки единой трудовой школы*, 1927. Москва-Ленинград, в. 3, с. 7–35.

³¹⁸ Объяснительная записка к программам. *Программы и методические записки единой трудовой школы*, 1927. Москва-Ленинград, вып. 3, с. 46–60.

групових та семінарських заняттях теоретичного спрямування. Практичні та службово-бойові складові фахової підготовки формувалися на практичних заняттях із військово-технічної та військово-спеціальної підготовки та під час проведення групових вправ навчальних предметів тактико-спеціальної підготовки³¹⁹.

Окрім переваг, перші роки навчання за методикою лабораторного плану мали й певний негатив, до якого можна віднести складнощі в подоланні багатопредметності та складанні цікавих програм і завдань. Зокрема, в резолюції, прийнятій на об'єднаній конференції ГУВНЗ, військових навчальних закладів та окружних інспекцій 15 січня 1924 року, рекомендувалося переглянути навчальні плани та програми з метою вирішення проблеми багатопредметності шляхом об'єднання дисциплін в цикли, а також надати пропозиції щодо тем, які потрібно опрацьовувати виключно лабораторно. Під час складання планів та програм рекомендувалося звернути увагу на практичне опрацювання навчального матеріалу. Навчальний відділ ГУВНЗ, своєю чергою, повинен був вчасно, за 2 місяці до початку навчання, надавати навчальні програми та зразки завдань і тем³²⁰.

Обговорюючи проблеми впровадження циклу предметів, на II Всесоюзному з'їзді військових навчальних закладів зазначалося, що основою в процесі побудови військово-навчальних циклів повинна бути тактика; загальна тактика повинна слугувати підґрунтям для забезпечення взаємодії родів військ та засобів під час маневрів та ведення бою. До програм інших предметів висувалася вимога враховувати вимоги програм з тактики, що безпосередньо впливало на зміст навчання та термін вивчення кожного предмету³²¹.

Оскільки тактику виокремлювали як основний предмет військової школи, охарактеризуємо більш детально особливості змісту цієї дисципліни: частина 1 – вступ, де містилися загальні відомості (предмет тактики, бойові елементи, зброя

³¹⁹ Бондаренко, Н., 2016. Зміст підготовки офіцерів запасу як основа військово-професійної компетентності фахівця. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти України: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 17 березня 2016 р.* К.: НАУ, с.32–33.

³²⁰ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

³²¹ *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений.* М.: УВУЗ ГУ РККА.

та її різновиди, стрій та порядок тощо); головні, спеціального призначення та допоміжні роди військ та їх особливості; частина 2 – спільні дії різних родів військ (організація, управління, зв'язок, розташування військ, розвідка, безпека, пересування військ); частина 3 – бій (загальні поняття, види бою, особливості ведення бою за різних умов); частина 4 – підготовка військ (виховання, навчання, фізичне виховання)³²².

У дослідженні змісту окремих дисциплін варто згадати архівні матеріали ЦДАГОУ, а саме: лист Центральної школи ЧС від 16.09.1920 до Політбюро ЦК КП(б) України, де надаються дані щодо застосування української та російської мов у викладанні на території України³²³.

На командирських курсах, запроваджувалося викладання української мови (3 год. на тиждень), а в школі Червоних старшин – викладання російської мови (4 год. на тиждень). У цьому листі керівництво школи звертається з критикою щодо «непотрібного русопятства»: «... оскільки за 4 місяці в підготовчому класі школи викладання загальноосвітніх предметів, а саме української мови займає 3 год., є ще арифметика, геометрія, географія, природознавство, політграмота, історія, українознавство по 3 год. на предмет. Загальна кількість годин на тиждень становила 21 год., отже, виділивши 4 год. на російську мову, школа буде змушена урізати інші дисципліни. Нам не хотілося б звертати увагу на ті негативні наслідки політичного характеру, які можуть виникнути у разі введення чотирьох годин російської мови в українській школі, де на українську мову виділяється лише три години»³²⁴.

З метою подолання низького рівня загальноосвітньої підготовки вступників було створено Українську військово-підготовчу школу, що повинна була здійснювати загальноосвітню, політичну та військову підготовку молоді та забезпечувати курсантами військові школи нормального типу всіх родів військ у найкоротший термін.

³²² Суворов, А. Н., 1923. *Основы преподавания военных предметов*. Москва: Военный вестник.

³²³ Лист центральної школи червоних старшин 16.09.1920 до Політбюро ЦК КП(б) У начальника УВУЗ України, 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.

³²⁴ Там само.

Українська військово-підготовча школа будучи заснованою у Харкові, у 1926 р. була передислокована в Полтаву, а у 1926 р. школі присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. З 1929 р. – Полтавська школа перепідготовки командирів запасу РСЧА ім. М. В. Фрунзе; з 1931 р. – Полтавські військово-політичні курси ім. М. В. Фрунзе, з 1932 р. – Полтавська військово-політична школа ім. М. В. Фрунзе; з 1937 р. – Полтавське військово-політичне училище ім. М. В. Фрунзе. У березні 1938 р. передислоковане в м. Горький³²⁵.

Навчальний план та програма військово-підготовчої школи були розраховані на 3 роки навчання й побудовані таким чином, щоб забезпечити слухачів не лише загальноосвітньою, політичною підготовкою в обсязі курсу профшкіл Народного комісаріату освіти УСРР, а й стройову підготовку в межах курсу червоноармійця³²⁶. Окрім того, програми військово-підготовчої школи узгоджувалися з програмами спеціалізованих військових шкіл, що забезпечувало уникнення повторюваності в навчальних матеріалах³²⁷.

Зважаючи на недоліки в змісті підготовки військових фахівців, у 1925 р. на Всесоюзному з'їзді військових навчальних закладів було викладено загальні вимоги до укладання навчального плану військових навчальних закладів. По-перше, метою навчання у військових школах було визначено підготовку досвідченого керівника-командира РСЧА, практично підготовленого до виконання всіх обов'язків, які будуть покладені на нього безпосередньо після закінчення військового навчального закладу. При цьому підготовка у військовій школі визначалася як основа для подальшої роботи й служби³²⁸.

До складання навчального плану висувалися такі вимоги: він повинен бути гнучким, що передбачає врахування місцевих умов, не порушуючи його загальної будови; недопущення зменшення обсягу загальноосвітніх дисциплін, виходячи з твердження, що вивчення військових наук неможливе без відповідної загальноосвітньої підготовки в ситуації дуже низького рівня освітнього рівня

³²⁵ Кудрявицький, А. В. ред., 1992. Полтавщина: *Енциклопедичний довідник*. К.: УЕ, с. 919.

³²⁶ *Циркуляр секретаря ЦК КП(б)У (август 1924 год) «О вербовке курсантов в украинскую военно-подготовительную школу»*, 1924. ДАКО, ф. Р-112.

³²⁷ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

³²⁸ Там само, с. 6.

більшості юнаків, які вступали до військового навчального закладу; звертати увагу під час його укладання в національних школах на умови служби майбутнього командира; навчальний план піхотних, кавалерійських, артилерійських та інженерних шкіл складався шкільним відділом ГУВНЗ разом із працівниками на місцях; всі плани перед використанням затверджувалися шкільним відділом, відхилення від нього допускалися тільки за умов, зазначених вище, всі інші випадки повинні були узгоджуватися зі шкільним відділом; всі побажання з приводу навчального плану слід було повідомляти шкільному відділу наприкінці навчального року, вони враховувались під час його складання на наступний рік; така організація щодо складання навчального плану додавала роботі школи стійкості та не допускала впливу «шкідливого різноманіття» під час навчального процесу; навчальні плани національних шкіл складалися на загальних засадах, але з урахуванням таких особливостей: всі дисципліни викладалися з урахуванням місцевих умов; загальна кількість навчальних годин складала 26 год. на тиждень у піхотних та кавалерійських школах й подальше збільшення було неможливе, особливо за рахунок стройової та фізичної підготовки³²⁹.

Щодо складання навчальних програм передбачалося таке: обсяг курсу навчання військових шкіл визначався мінімумом знань та практичних умінь і навичок, необхідних для виконання обов'язків після закінчення військової школи; програма повинна включати тільки питання, які визнавалися обов'язковими для вивчення, про що детально йшлося в пояснювальній записці; програми всіх предметів для різних типів і родів військ складалися шкільним відділом ГУВНЗ; програми повинні були повністю відповідати задачам типу школи; програми для кожного виду шкіл повинні були узгоджувати зміст, порядок розподілу матеріалу по предметах й по роках навчання з метою уникнення повторюваності та відірваності предметів; для опрацювання предметів у лабораторіях складалися тематичні програми; програми повинні змінюватися якомога рідше, щоб надати справі навчання в школах відповідної стабільності та визначеності; програми до

³²⁹ Там само, с. 7–8.

нового навчального року склалися у такий спосіб, щоб надати їх школам за два місяці до початку навчального року; програми за змістом повинні були відповідати наявним підручникам; для національних шкіл програми допускали можливість введення поправок з урахуванням місцевих умов навчання³³⁰.

На початку 1920-х р., однією із головних проблем при підготовці військових фахівців, залишалася відсутність педагогічних кадрів, які б могли професійно готувати курсантів. З цією метою на території підрадянської України в роки національно-визвольної війни було створено військово-педагогічну школу в місті Київ, яка в короткі терміни готувала викладацький склад для військових навчальних закладів. Термін навчання становив 1 рік, що не могло не відбитися на рівні підготовки майбутніх викладачів для військових закладів освіти. Перед військово-педагогічною школою ставилося завдання готувати викладачів для шкіл 1-го ступеня за трьома напрямками: викладачів військових предметів, викладачів загальноосвітніх предметів та викладачів політграмоти. Перелік предметів за кожним напрямком надано в табл. 2.2³³¹.

Таблиця 2.2

Перелік предметів для вивчення кожного з напрямків підготовки викладачів у Військово-педагогічній школі на території тогочасної України

Викладачі військових предметів	Викладачі загальноосвітніх предметів	Викладачі політграмоти
<ul style="list-style-type: none"> ▪ тактика; ▪ артилерія; ▪ військово-інженерна справа; ▪ військова топографія; ▪ військова адміністрація 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ російська мова; ▪ математика; ▪ географія; ▪ історія 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ політична група предметів

Навчальний план складався з метою забезпечення: а) детального вивчення предмета обраної спеціальності та його методики; б) оволодіння предметами педагогічного циклу; в) підвищення політичної культури (шляхом вивчення політичної економії, історичного матеріалізму і радянського будівництва); г) практичної роботи учнів.

³³⁰ Там само, с. 16–17.

³³¹ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

Слухачі, які успішно склали заліки, виконали всі практичні роботи, склали випускні іспити та отримали педагогічні навички, випускалися зі званням штатного викладача шкіл 1-го ступеня військових навчальних закладів. Випускники військово-педагогічної школи були зобов'язані відслужити в військових навчальних закладах не менше півтора роки після випуску³³².

Про низький рівень знань випускників професійних училищ ми дізнаємося, як з педагогічної преси, так і матеріалів численних інспекцій упродовж усіх 1920-х рр. Однак, якщо ще на початку цього десятиліття керівництво Наркомосу і його підрозділів могло виправдовувати таке становище незадовільним фінансуванням освітньої сфери, адже освіта у СРСР загалом, у ці роки була на грані виживання, то до кінця 1920-х рр. все більш очевидними стають методичні помилки реформаторів освіти³³³.

Звертаючись до «Звіту Військово-політичної академії РСЧА ім. Толмачова за 1927-28 н. р.» щодо роботи, проведеної у військовому навчальному закладі з удосконалення та покращання підготовки військових фахівців, можемо скласти загальне уявлення про особливості підготовки військових спеціалістів у другій половині 20-х р. ХХ ст. загалом.

Зокрема у звіті читаємо: 1. Продовжувалася енергійна робота щодо підвищення теоретичного рівня викладання. 2. Посилювався зв'язок у поточній роботі між військовими кафедрами й кафедрами партійної політроботи й соціально-економічної. 3. Більш рішуче й сміливо здійснювався план диференційованого викладання. 4. Вживали заходів щодо зменшення перевантаження слухачів навчальними завданнями³³⁴.

У цьому звіті також було сформульовано вимоги до навчальних програм курсів.

1. Програма повинна складатися з таких частин: а) пояснювальна записка; б) систематично побудований текст програми знань; в) програми виховання

³³² Там само, с. 28.

³³³ Слободян, С. О., 2018. *Політика радянської влади у сфері шкільної історичної освіти у 1917-1941 рр.* Канд. історичних наук. Чернівці.

³³⁴ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ, с. 81.

навичок самостійної роботи; г) розрахунок часу; д) список рекомендованої літератури.

2. У пояснювальній записці зазначалася: а) цільова установка та обґрунтування її побудови; б) визначення необхідних навичок та вказівка щодо методів навчання; в) особливості методики викладання.

3. У процесі розробки програми навчання враховувалося, що в ході викладання окремих предметів формувалися навички трьох видів: організаційно-технічні, мислення та навички практичної партійно-політичної і військової роботи. При цьому зазначалося, які саме навички формуються в ході засвоєння навчальних предметів.

У 1928 р. було розроблено «Програмний план освіти загальних методико-технічних навичок»³³⁵.

Як приклад, розглянемо більш детально навчальну програму для артилерійських шкіл, яких на території тогочасної України функціонувало декілька. В основу її складання було взято такий розрахунок часу: для молодшого класу – 3 години на тиждень, для середнього класу – 7 годин на тиждень та для старшого класу – 8 годин на тиждень. Весь матеріал, який вивчали курсанти, був представлений у загальній програмі та розподілявся по класах, для кожного складалася окрема тематична програма, яка деталізувала загальну. Тематична програма містила інструкцію щодо методу, який варто було застосовувати під час вивчення теми, у самостійній роботі, перелік наочних посібників тощо. Наприкінці додавалися зразки задач та прикладів для самостійного опрацювання курсантами³³⁶.

Отже, вступивши до військової артилерійської школи, курсанти проходили за весь період навчання такі курси: тактика, інженерна справа, топографія, артилерія, адміністрація, гіпология, гігієна, загальнополітична наука, політробота, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія та аналітична геометрія на площині), механіка, фізика, хімія, проекційне креслення, біологія, географія, рідна

³³⁵ Там само, с. 82.

³³⁶ *Программа по артиллерии для артиллерийских школ РККА*, 1928. М.: Издание Главного управления РККА.

мова. Окрім того, у перших двох класах перевагу надавали викладанню загальноосвітніх предметів, військові та спеціальні предмети також вивчалися, але тільки на рівні достатньому для підготовки червоноармійця-артилериста. Протягом наступних двох років практикувалися спеціальні класи для підготовки командира-артилериста РСЧА³³⁷.

Досить цікавим та інформативним для проведеного дослідження став довідник авторства В. Соколова «Шлях до командира Червоної Армії» (1929), у якому детально аналізуються курси дисциплін, які курсанти засвоювали протягом 3-го і 4-го років навчання в піхотних школах погодинно. Перший цикл був представлений військовими науками (тактика, військова топографія, військово-інженерна справа, артилерія, військова адміністрація та військове законодавство, військова гігієна), на які виділялося 968 год. Наступний курс був присвячений політроботі в Червоній армії (вступ, шкільна робота, позашкільна робота, політробота за військового часу), на нього виділялося 252 години навчального часу. Варто зазначити, що існували спеціальні опитувальні листи з перевірки політичних знань червоноармійців. Ці опитувальники проводились серед військових фахівців, яких приймали на службу до військових частин та червоноармійців, які вже служили на території Українського військового округу³³⁸. На муштровий цикл виділялася найбільша кількість годин – 2392 год., що включало: загальновійськову підготовку, фізичну, стрілецьку, муштрову та технічну підготовки. Також у військовій школі викладався загальнополітичний цикл, який був розрахований на 344 години. До основних питань, на які зверталася увага в процесі військової підготовки, було віднесено такі: державний устрій СРСР, історія класової боротьби в Росії та на заході, політична економія, економічна політика, марксизм та ленінізм. Останнім циклом у піхотних школах

³³⁷ *Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА, 1927. Киев; Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище им. М. В. Фрунзе 1918-1988, 1988. Краткий исторический очерк. Сумы.*

³³⁸ *Вопросник по проверке политзнаний красноармейцев, 1923. ДАХО, ф. Р-2505.*

був загальноосвітній, розрахований на 432 години, що включав вивчення російської мови, математики, природознавства та географії³³⁹.

Важливо, на нашу думку, більш детально зупинитися на аналізі курсу політроботи, який викладався в кожному класі військового навчального закладу. Так, у підготовчому класі в курсантів формували вміння проводити засідання та збори, складати резолюції до доповідей, читати армійську газету, брати активну участь у політичній роботі, що вимагало знань про особливості та методи її організації. У молодшому класі курсанти повинні були володіти навчальним матеріалом про загальні задачі, форми, зміст та методи політроботи в Червоній армії, розуміти значення партії в будівництві Червоної армії, засвоїти знання про структуру політичного апарату, володіти вміннями здійснювати всю роботу в ленінському куточку та проводити дослідні роботи серед червоноармійців та населення.

У старшому класі випускники повинні були володіти знаннями та навичками попередніх двох класів та вдосконалювати навички їх реалізації³⁴⁰. Весь курс політграмоти був розподілений на три цикли, які, на думку радянських ідеологів, були логічним продовженням один одного: капіталізм і соціалізм, імперіалізм і соціальна революція, Жовтнева революція і радянська влада. На кожен цикл виділялася певна кількість годин, яка залежала від загальноосвітнього рівня курсантів. У процесі викладання політграмоти епізодично використовувалися лекції з метою створення в слухачів загальної картини розвитку окремих історичних подій³⁴¹.

Якраз історичні події, чи точніше, їх трактування більшовицькою ідеологією, як на початку, так і наприкінці 20-х років ХХ століття, залишалися чималою проблемою і прогалиною у політичній підготовці військових фахівців, як власне і у всій системі радянської освіти. Історія вивчалася епізодично та фрагментарно, оскільки чимало фактів історичної минувшини, що мали яскраво

³³⁹ Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії. Довідник для вступу до військових шкіл*. О.: Держ. Вид-во України.

³⁴⁰ *I Всесоюзний съезд военных школ и курсов усовершенствования*, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

³⁴¹ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

виражений національний характер, потрапили під «ідеологічне табу» радянської влади³⁴².

Акценти при викладанні історії, для майбутніх військових фахівців, робилися на окремих темах, випускаючи загальний історичний контекст. В умовах 20-х рр. ХХ ст. такий стан речей більшовицькими ідеологами сприймався не інакше, як необхідність і класовий підхід до вивчення історії. Тому закономірно, що необхідного підняття рівня якості історичної освіти не відбулося. Уже восени 1929 р. вивчаючи матеріали прийомних іспитів до закладів освіти, що потребували їх складання, у тому числі і військових, Головне управління соціального виховання відзначило, що «так званий «середняк» все ще відрізняється уривчастістю знань з історії..., а історія Заходу зводиться для нього до окремих подій (1848 р. – «Весна народів», I Інтернаціонал тощо) з величезними проваллями між ними...»³⁴³.

Знайти «золоту середину» при викладанні історії у межах суспільствознавства виявилось недосяжним. Як наслідок, спостерігаємо «вражаючу історичну малограмотність»³⁴⁴. На весь курс політроботи у військових навчальних закладах виділялося 212 год.: у підготовчому класі на практичні заняття та бесіди з викладачем – 24 год., у молодшому класі на опрацювання програми та практичні заняття – 84 год., у старшому класі – 104 год. Окрім того, у молодшому та старшому класах курсанти направлялися в місячні відрядження до червоноармійських частин³⁴⁵.

Дисципліни, що викладалися у військових школах, свідчили, що курсант за 3-4 роки навчання засвоював значний обсяг військових, політичних та загальноосвітніх знань, які формували кваліфікованого у військовій справі та «політично-заангажованого» командира Червоної армії. Навчання у військових навчальних закладах розподілялося на два періоди: зимовий та літній. Протягом

³⁴² Стрільчук, Л. В., 2016. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944-1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. Луцьк, № 3 (328), с. 69–74.

³⁴³ Королев Ф., 1958. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1917 – 1920-е. М.: АПН РСФСР.

³⁴⁴ Иоаннисиани, А., 1927. Рабочие книги по обществоведению. *Историк-марксист*. Москва, № 36, с. 152–171.

³⁴⁵ I Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

зимового періоду акцент робили на теоретичній частині курсу, у літній – на практичній³⁴⁶, коли засвоєні протягом зимового періоду знання застосовувались, а вміння й навички відпрацьовувалися під час табірних зборів.

Хоча реалізація лабораторного плану у військових навчальних закладах мала позитивні результати, проте викладачі зазначали надзвичайну інтенсивність та перевантаженість навчального процесу, що не сприяло формуванню глибоких знань воєнної справи. Це питання могло бути вирішено тільки шляхом зменшення обсягу програм й раціоналізації навантаження³⁴⁷. Врахувавши всі переваги та недоліки застосування лабораторного плану протягом 1920-х рр., у 1930-х рр. ГУВНЗ було вжито заходів для підвищення якості навчання, що передбачало: встановлення більш тісного зв'язку військових шкіл нормального типу із діючими військами; активізацію участі шкіл у польових заняттях разом із військовими частинами.

Навчальні години в піхотних школах розподілялися між предметами таким чином: військово-теоретичний цикл – 45 %, практика у військах – 25,3 %, суспільно-політичний цикл – 14,1 %, загальноосвітній – 13,6 %, а решта часу – для резерву. У військово-технічних школах – 45,9 % навчального часу відводилося на військово-технічний цикл або спецпідготовку³⁴⁸.

Для більш інтенсивного оволодіння військовою технікою у 1931-1932 рр. було створено гуртки з вивчення техніки. На тлі процесів індустріалізації, які безпосередньо вплинули на армію, станом на 1930 р. спостерігалось активне оснащення військ новою бойовою технікою та озброєнням, що актуалізувало потребу у військових фахівцях, спроможних застосовувати сучасне військове оснащення. Зазначене висунуло нові вимоги до підготовки військових фахівців та формування змісту освіти у військових навчальних закладах.

Оснащення ЗС новою технікою, вдосконалення їх організаційної структури, якісна зміна в особовому складі курсантів та викладачів сприяли поліпшенню

³⁴⁶ *Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА*, 1927. Киев.

³⁴⁷ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

³⁴⁸ Лушников, А.М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

всієї навчально-виховної роботи у військових навчальних закладах. Навчальні програми передбачали оволодіння новою бойовою технікою, вміннями організації взаємодії різних родів військ³⁴⁹.

У військових навчальних закладах продовжувалася робота щодо вдосконалення організації навчально-виховного процесу: теоретичні питання тісніше пов'язувалися з практичним навчанням, особливо під час вивчення тактики; посилювався зв'язок військових шкіл із регулярними військами; збільшилася кількість польових занять; підвищилася увага до проведення стрільб по повітряних цілях та із закритих позицій; у процес навчання інтенсивно впроваджувався метод особистого прикладу та демонстрування.

Унаслідок заходів, проведених ЦК КПРС, на початку 1930-х рр. підвищилася роль соціально-економічних дисциплін та курсу партійно-політичної роботи, визначалися кількість й обсяг соціально-економічних дисциплін у військових школах. Починаючи з 1931-32 н. р., в них вивчалися такі дисципліни: ленінізм – 120 годин, історія ВКП(б) – 100, політекономія – 90, теорія радянського господарства – 90, історія Комінтерну – 40, антирелігійна пропаганда – 30, курс партійно-політичної роботи в РСЧА – 122 години. Всього на суспільно-політичні предмети відводилося 632 год.³⁵⁰

Політична освіта майбутніх військових фахівців розглядалася на початку 30-х років ХХ століття, як одна із ключових підвалин базової підготовки, адже у майбутньому командири Червоної армії мали займатися політроботою із особовим складом військових частин, а тому прогалин у цій ідеологічній сфері не можна було допустити. Якраз на період рубежу 20-30-х рр. ХХ ст. припадає становлення культу особистості Й. Сталіна, утвердження його влади і сталінської моделі ідеології та акцентування у ній на особистій ролі Сталіна. З цим пов'язано і перегляд марксистсько-ленінської ідеології, яка була основою партійно-політичної роботи та соціально-економічних дисциплін³⁵¹.

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ *Как поступить в военное училище*, 1937. М.: Воениздат.

³⁵¹ Стрільчук, Л. В., 2017. Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та релігії у період вересня 1939 – червня 1941 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, № 18, с. 26–31.

По суті, з 1931 р., з часу публікації у журналі «Пролетарська революція» листа Й. Сталіна, який якраз у ці роки працював над утвердженням свого статусу, як головного теоретика та ідеолога партії. Неприховане презирство до традиційних методів роботи істориків, загалом до гуманітарних наук, а відмінні від своїх власних поглядів Й. Сталін таврує ярликом «троцькізм»³⁵².

З того часу починається перегляд програм підготовки військових фахівців з партійно-політичної роботи та соціально-економічних дисциплін, що стало головною тенденцією освіти в СРСР загалом. Доцільно деталізувати даний аспект, бо партійно-політичні чистки, що уже в другій половині 30-х рр. ХХ ст. відбудуться в армії, великою мірою були пов'язані із претензіями щодо партійно-політичної грамотності військових, звинувачення у «опортунізмі та троцькізмі» мали прямий зв'язок із «неправильною підготовкою військових фахівців» на думку Сталіна³⁵³ у 20-х рр. ХХ ст.

Загалом на початок 30-х рр. ХХ ст., військово-спеціальна підготовка та політичне виховання курсантів у військових школах та училищах за обсягом та кількістю відведених на неї годин зростала, що відповідало партійним вимогам технічного переозброєння армії і флоту та домінування політики «комуністичного вождізму».

На підвищення якості бойового та політичного навчання у військових школах було спрямовано також рішення постанов ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій та середній школах» та ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у вищій школі й технікумах», за якими військові навчальні заклади здебільшого відмовлялися від «бригадно-лабораторного методу» в навчанні, що передбачало підвищення ролі викладача в навчальному процесі. Особливу увагу звертали на вдосконалення курсантами навичок самостійної роботи над книгою, підвищення їх особистої відповідальності за успішність. Зазначені документи та прийнята на

³⁵² Сталин, И., 1951. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция». *Сочинения*. Москва, т. 13, с. 96-97.

³⁵³ Там само.

їх основі Постанова РВР СРСР визначали систему навчання й виховання у військових школах й училищах до середини 1930-х рр.

Паралельно із реорганізацією військових шкіл у військові училища змінилися і терміни навчання, а також програми, перелік предметів тощо. Так, станом на 1937 р. термін навчання в сухопутних училищах становив 3 роки, в Одеському піхотному училищі – 2 роки. До військових училищ приймали юнаків, які мали закінчену повну середню освіту (10 класів) і могли скласти вступні іспити з математики та російської мови³⁵⁴.

В усіх військових училищах курсанти вивчали, водночас із основною спеціальністю, всі засоби сучасної воєнної техніки (танки, радіо, військову хімію, інженерну справу, артилерію тощо). Особливу увагу приділяли стройовій та фізичній підготовці. Курсанти також повинні були досконало володіти оновленими військовими статутами та навчальними дисциплінами.

Розглянемо більш детально предмети, що викладалися в кожному з військових училищ залежно від напрямку підготовки (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Перелік предметів, що викладалися у різних типах військових училищ у 1937 році

Назва військового училища за напрямом навчання	Перелік предметів, що вивчалися
Піхотне	тактика, військова топографія, вогнева справа, кінна підготовка, військово-господарська справа, військово-хімічна справа, військово-інженерна справа, зв'язок, бронетанкова справа, артилерія, російська мова і література, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, хімія, географія, іноземна мова
Кавалерійське	тактика, топографія, вогнева справа, кінна підготовка, військово-хімічна справа, військово-інженерна справа, зв'язок, автобронетанкова справа, артилерія, російська мова і література, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, хімія, географія, іноземна мова
Артилерійське	тактика, артилерія, стрільба та матеріальна частина, військово-інженерна справа, військово-хімічна справа, автотракторна справа, зв'язок, типографія, артилерійські прибори і снаряди, російська мова і література, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, хімія, механіка, загальна військова географія, електротехніка, іноземна мова ³⁵⁵ ;

³⁵⁴ *Как поступить в военное училище, 1937. М.: Воениздат.*

³⁵⁵ *Одесское Краснознаменное, 1960. Краткий исторический очерк. Одесса.*

Училище зв'язку	тактика, топографія, військово-господарська справа, військово-хімічна справа, стрілецька підготовка, електротехніка, радіо справа, телеграфія, телефонія, лінійна справа, сигналізація, ремонтна справа, робота на апаратах, російська мова та література, алгебра, геометрія, тригонометрія, хімія, фізика, географія, іноземна мова ³⁵⁶ .
-----------------	--

Виходячи із зазначеного, можемо констатувати, що для всіх військових училищ незалежно від напрямку підготовки існував перелік обов'язкових військових та загальноосвітніх предметів. Загальноосвітні предмети були представлені: російською мовою та літературою, алгеброю, геометрією, тригонометрією, фізикою, хімією, географією та іноземною мовою; обов'язкові військові предмети – тактикою, військовою топографією, військово-господарською справою, військово-хімічною справою, військово-інженерною справою. Окрім обов'язкових військових предметів, у кожному військовому училищі викладалися спеціальні предмети. Так, у піхотних та кавалерійських це були кінна підготовка, зв'язок, бронетанкова справа та артилерія; в артилерійських – стрільба та матеріальна частина, автотракторна справа, зв'язок, топографія, артилерійські прибори та знаряддя; а в училищах зв'язку – стрілецька підготовка, електротехніка, радіосправа, телеграфія, телефонія, лінійна справа, сигналізація, ремонтна справа, робота на апаратах.

В умовах зростаючої загрози майбутньої війни, терміни навчання військових фахівців скорочувалися. Це було пов'язано з необхідністю підготовки більшої кількості військових фахівців за короткий період. Переглядався зміст такого навчання, що передбачав домінування предметів і навчальних матеріалів, необхідних для формування в майбутнього командира практичних умінь і навичок, необхідних для застосування на полі бою.

Вивчивши підготовку військових фахівців в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. ми виділили найбільш характерні особливості, що впливали на їх якісну та різнобічну підготовку: забезпечення відповідного змісту навчання, координації навчально-виховної діяльності з поетапним засвоєнням прогресивних методів навчання; формування потреби та здатності особистості до самоосвіти;

³⁵⁶ *Как поступить в военное училище, 1937. М.: Воениздат.*

оптимізації системи перепідготовки й підвищення кваліфікації; розробки та реалізації інтегрованих навчальних планів і програм; формування та розвитку навчальних науково-виробничих комплексів ступеневої підготовки фахівців; організації навчання відповідно до потреб на базі вищих військових навчальних закладів, закладів післядипломної освіти; забезпечення зв'язків між загальною середньою, військово-професійною, вищою та післядипломною освітою³⁵⁷.

Позитивним наслідком змін у системі підготовки військових фахівців стала нова система організаційних та навчально-виховних заходів, спрямованих на професійне навчання, спеціалізацію, перепідготовку та підвищення кваліфікації військовослужбовців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів для ефективного виконання ними поставлених завдань і формування високих моральних та психологічних якостей військових. Професійна підготовка майбутніх офіцерів стала динамічним процесом, що напряму залежав від багатьох факторів, що формувалися на основі загальних закономірностей педагогічного процесу³⁵⁸.

Основними сучасними нормативними документами військових навчальних закладів, що регламентують процес здобуття військової освіти за конкретними напрямами, є навчальний план і робочий навчальний план, програми навчальних дисциплін і робочі програми навчальних дисциплін, графік-календар навчального процесу й розклад навчальних занять тощо.

Аналіз опрацьованих матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що впродовж міжвоєнних десятиліть відбувалася помітна еволюція у вимогах до підготовки військових фахівців, вдосконалення навчальних планів та програм,

³⁵⁷ Сегеда, С. П., Рибчук, О. О., 2013. Національна рамка кваліфікацій і формування змісту освіти військових фахівців. *Військова освіта*, № 2, с. 147–154; Брижатиий, С. І., 2014. *Підготовка офіцерських кадрів Збройних Сил України з урахуванням досвіду провідних країн світу*. [online]. Доступно: <http://konferenciya.jimdo.com>; Стрільчук, Л. В., 2017. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939-1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. Луцьк, № 5 (354), с. 69–73; Нецадим, М. І., 1999. Військово-професійна підготовка: сутність теоретичного та практичного навчання. *Наука і сучасність: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова*. К.: Логос, вип. 2, ч. I, с. 106–114; Нецадим, М. І., 1999. Методологічні засади змісту військової освіти. *Організація та зміст становлення професійної підготовки в умовах національної системи освіти: зб. наук. праць. «Проблеми сучасного мистецтва і культури»*. Харків: Книж. видавництво «Каравела», с. 44–52.; Нецадим, М. І., 2003. Військова освіта як цілісна система. *Військова освіта: зб. наукових праць*, № 11, с. 3-18.; Нецадим, М. І., 2000. Деякі аспекти психолого-педагогічного забезпечення підготовки військових фахівців. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, № 1, с. 179–187.

³⁵⁸ Брижатиий, С. І., 2014. Військово-професійна підготовка майбутніх офіцерів: від готовності до професіоналізму. [online]. Доступно: file:///C:/Users/G50/Downloads/Vnaou_2014_6_4.pdf

перегляду предметів, що викладалися та кількості годин останніх. Зокрема, поняття «навчальний план», у досліджуваній період, включало у себе визначення термінів навчання, перелік навчальних предметів та послідовність їх вивчення, кількість годин, що виділялася на кожен предмет, та перелік предметів на кожен рік навчання. М. Ярмаченко³⁵⁹ досліджував такі нормативні документи і прийшов до висновку, що навчальні плани для підготовки військових фахівців у 20-40-ві рр. ХХ ст., постійно удосконалювалися.

Ознайомлення з нормативними документами військових навчальних закладів та порівняння визначення змісту навчального плану досліджуваного періоду та сьогодення вимагає, на нашу думку, звернення до теорії розробки змісту військової освіти. У вищезгаданій монографії М. Нецадима наведено основні принципи формування змісту військової освіти: урахування освітніх запитів і потреб особистості в межах сучасної концепції військової освіти; об'єктивізації – відповідності змісту освіти об'єктові діяльності та функціям, що їх належить виконувати військовим фахівцям; багаторівневості – наступності й поступового ускладнення змісту освіти в умовах багаторівневості підготовки військових фахівців; синхронізації – збалансованого узгодження в навчальних планах і програмах загальноосвітньої, професійно-орієнтованої, військово-спеціальної та військово-наукової підготовки фахівців; взаємодії, взаємозумовленості складових і компонентів змісту військової освіти; варіативності – вибору змісту освіти в ході конструювання військово-педагогічного процесу за певними освітніми моделями та технологіями; зростання наукової місткості змісту освіти – підвищення ролі наукового обґрунтування досліджень змісту освіти, адекватних рівнів суспільних та військових знань; конструктивності – збереження попереднього позитивного досвіду щодо змісту освіти і інтегрування його в нове ціле на сучасних методологічних засадах³⁶⁰.

Фактично, освітній процес військових фахівців у досліджуваній період зазнав ряд якісних змін, котрі проявилися у багаторівневому і всесторонньому

³⁵⁹ Ярмаченко, М. Д. ред., 1986. *Педагогіка: підручник*. Київ: Вища школа.

³⁶⁰ Нецадим, М. І., 2003. *Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: монографія*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

включеннях до навчальних програм і планів цілого спектру нових дисциплін, які сприяли різносторонній фаховій підготовці. Застосування новітніх методик, збалансоване впровадження практичних та теоретичних занять дозволило готувати висококваліфікованих військових фахівців для різних родів військ, спільною рисою яких був не лише високий рівень теоретико-практичних навиків, але й рівень політичної підготовки та свідомості.

Вузька фахова спеціалізація, що була введена у систему підготовки військових фахівців, дозволила підвищити рівень їх якісної підготовки. Розгалужена мережа освітніх закладів для підготовки військових фахівців, престижність військової освіти, стали тим позитивним чинником, який дозволив забезпечити кількісний і якісний показники у даній галузі.

Вивчення змісту навчання військових фахівців 1920-1940-х рр. дозволяє дійти висновку, що їх підготовка зазнавала вагомих перетворень, про що свідчать динамічні зміни в програмах, планах і предметах. Ці нововведення сприяли пошукам більш ефективних підходів до підготовки військових фахівців та вдосконалення змісту військово-професійної освіти в ситуації проведення військової реформи та індустріалізації. Основну увагу приділяли розвитку активності, самостійності та ініціативи курсантів та незмінному для того часу політичному вихованню, формуванню комуністичної свідомості бійців та командирів як соціально значущих якостей захисників держави.

Порівнюючи освітній рівень вступників на початку становлення військових шкіл, можемо зазначити про зростання вимог до абітурієнтів, що виявилось у більш якісному відборі вступників до військових навчальних закладів. Зазначене вимагало також вдосконалення навчального процесу, партійно-політичної роботи серед курсантів. Поліпшувався також склад викладачів, відбувалося переоснащення шкіл новою військовою технікою й обладнанням, що загалом приводило до значного підвищення якості військової підготовки в досліджуваний період.

2.2. Форми і методи професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр.

Процес підготовки військових фахівців безпосередньо пов'язаний із вибором форм, методів, прийомів, засобів навчання, ефективного використання яких забезпечує оволодіння новими знаннями, розвиток і формування пізнавальних особистісних якостей. Серед основних умов, які визначають ефективність підготовки військових фахівців, особливе значення надається методам навчання як важливій складовій у дидактичній системі «мета – зміст – методи – форми – результат». Зв'язок між цими дидактичними категоріями взаємозворотний: мета, зміст, форми визначають метод, але без відповідних методів неможливо реалізувати цілі й завдання навчання, досягнути відповідних результатів. Більш детально з'ясування поняття «методу навчання» як такого, та його різновидів висвітлене у додатку П.1 (додаток П.1).

Власне, метод військового навчання визначають як сукупність способів і прийомів, за допомогою яких здійснюється ретрансляція й засвоєння військових знань, формування умінь та навичок військовослужбовців, а також бойового злагодження підрозділів, частин, з'єднань і органів управління. Кожен метод навчання складається із взаємопов'язаних елементів, які називаються прийомами навчання або методичними прийомами³⁶¹. Таким чином, звертаючись до методів та форм навчання 1920-1940-х рр., що використовувалися в процесі підготовки військових фахівців, варто зазначити, що вони переважно збігалися з методами та формами цивільних навчальних закладах. Їх характеристику будемо здійснювати з урахуванням того, що система освіти, що формувалася в УСРР у 1920-ті рр., висувала «революційні» для того часу методи навчання. У прагненні досягти досконалості в питаннях методичної роботи керівництво Наркомосу УСРР зверталось до світового досвіду й механічно переносило його в непідготовлене до його сприйняття українське освітнє середовище. Оскільки представлене дослідження стосується підготовки військових фахівців в Україні, а стислі текстові рамки не дозволяють проводити детальні паралелі із світовим досвідом у

³⁶¹ Лепешинський, І. Ю., Глебов, В. В., Листків, В. Б., Терехов, В. Ф., 2011. *Основи військової педагогіки та психології*. [online]. Доступно: <http://medbib.in.ua/printsipyi-metodyi-formyi-voinskogo.html>

цій сфері, приймімо твердження про запозичення закордонного досвіду за аксіому.

У роки національно-визвольних змагань в Україні, коли більшовицький режим утверджувався на теренах, що ще донедавна були Російською імперією, військова справа визначалася пріоритетною. Постійні виступи проти радянської влади на початку 20-х рр. ХХ ст., ставили на повістку денну гостру потребу у достатній кількості добре підготованих і політично грамотних військових.

Особливу увагу приділяли підготовці у військових навчальних закладах в умовах постійної, часто суперечливої, військової реформи. По всій країні створювалася мережа військових навчальних закладів із «нормальним» трирічним терміном навчання. Водночас із організацією навчання, на початку 1920-х рр., керівники ГУВНЗ активно торували необхідність зміни методів навчання, що зумовлювалося чітким окресленням мети військової підготовки після завершення війни – формування ідейних, відданих радянському ладу, рішучих, ініціативних, фізично розвинених бійців та командирів³⁶². Вибір методів навчання у військовій школі зумовлювався кількома чинниками: по-перше, навчальний процес здійснювався, як правило, у короткі терміни; по-друге, був розрахований переважно на робітників і селян, які мали низький рівень освіченості; по-третє, підготовка фахівців є досить складним процесом, оскільки передбачає не тільки засвоєння складних військових і технічних дисциплін, але й формування особистості командира з необхідними для виконання професійних обов'язків якостями: здатністю самостійного прийняття рішень, ініціативності, критичного мислення, рішучості, відваги тощо.

Так звані пасивні методи, що дісталися «у спадщину» від дореволюційного часу на початку 1920-х рр. не визнавалися. ГУВНЗ категорично заперечувало значення лекцій та методу «запитання-відповідь» у процесі навчання майбутніх командирів³⁶³, що, на думку радянських військових педагогів, надавали курсантам вже готові висновки, позбавляючи їх активності, не розвиваючи, а навпаки,

³⁶² Луцков, В. Н., 1970. *Методы обучения советских воинов. Военно-педагогические очерки*. М.: Воениздат.

³⁶³ Приказ № 22 от 14.04.1919 года «Положение о курсах», «Инструкцию курсанта». ЦДАВОУ, ф. 1926.

гальмуючи можливість до самостійного судження й мислення, на відміну від застосування живих, захоплюючих бесід у навчанні³⁶⁴.

Робота щодо впровадження нових методів навчання просувалася дуже повільно, бо передбачала створення методик викладання всіх предметів, яких бракувало в системі підготовки військових фахівців. Так Д. Петровський зазначає, що перша методика з політграмоти була розроблена силами викладачів військових шкіл³⁶⁵. Після відмови від лекційного методу заняття з політграмоти проводилася з використанням бесід, диспутів та практичних занять під керівництвом викладача. Навчальна бесіда здійснювалася в такий спосіб: керівник заняття робив 5-10-хв. вступ, де зазначав цілі та задачі теми, що розглядалася, далі курсанти розподілялися на групи по 3-4 чоловіки, обирали голову (курсанта, який був членом партії або комсомолу). Потім кожна група самостійно опрацьовувала матеріал в обсязі 2-3 сторінок із письмовими відповідями в зошиті на 1-2 контрольних запитання протягом 15-20 хв. Наступні 35-40 хв. відводилися для безпосередньої бесіди за визначеною темою³⁶⁶. Ефективність використання таких методів часто знижувалася з огляду на відсутність навчальних посібників, що задовольняли б вимоги тогочасної системи підготовки військових фахівців.

Звісно, що у досліджуваний період, існувало чимало інших, доволі прогресивних методик навчання, як наприклад, Белл-Ланкастерська система, телгенізм О. Г. Ривина та ін. Однак, усі вони, залишилися поза увагою радянських військових педагогів досліджуваного періоду, а тому, вважаємо за недоцільне зупинятися на їх суті, втім чітко усвідомлюючи, що застосування названих систем тільки посилювало б методологічну базу підготовки фахівців.

Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. у військових навчальних закладах було поставлено завдання пошуку активних методів навчання: «...які б, змусили викладача зійти з кафедри, відмовитися від формалізму, стати серед курсантів і живим спілкуванням викликати у них прагнення до формулювання власної думки,

³⁶⁴ Приказ № 37 от 02.05.1919 года «Положение о повторных курсах для командного состава РККА Украины», 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926; Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во.

³⁶⁵ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

³⁶⁶ *Партийно-политическая работа в Красной Армии*, 1985. *Документы. Июль 1929 г. – май 1941 г.* М.: Воениздат.

мислення і судження...»³⁶⁷. Виникли і певні труднощі – значна кількість викладачів (що здобули освіту за царської системи), не бажали змінювати методи та прийоми навчання, або не вміли це зробити³⁶⁸. Влада відповідальність і провину за застосування «старих» методів навчання поклала на педагогів. У періодиці початку 20-х рр. ХХ ст. в СРСР усе частіше стали піднімати тему упередженого ставлення більшовицької влади до педагогів. І хоча таке ставлення частково виправдовувалося бідністю і першочерговістю завдань господарських, думка про «несвоєчасність» потреб народної освіти і відкладання цього питання різко засуджувалися³⁶⁹.

Врешті решт, більшовики зрозуміли, що їм «необхідно за будь-яку ціну придбати серед педагогів друзів і союзників...»³⁷⁰. І, це на нашу думку, було єдине розумне рішення за ситуації, що склалася. Адже військові фахівці, що були підготовлені ще за часів царської Росії, викладацький склад того ж періоду, що був високо фаховим, міг надзвичайно прислужитися новій владі. Лідери більшовиків, сповнені революційного радикалізму і рішучості, вимагали від освітян, у тому числі і від викладачів військових навчальних закладів виконання ними цілого ряду нових політичних завдань: «Тепер, – говорив В. Ленін, – ми повинні виховати нову армію педагогічного персоналу, що повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, пройнятий духом комунізму тих хто сідає на освітню лаву, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»³⁷¹.

З огляду на вкрай важку ситуацію в країні, більшовикам довелося використовувати усі можливі методи для того, щоб, по-перше, максимально поширити свою владу на сферу освіти та взяти її під повний контроль, а по-друге, реалізувати, або принаймні, наблизити до реалізації власну концепцію бачення професійної підготовки військових фахівців³⁷².

³⁶⁷ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ На новом фронте, 1923. *Работник просветления*, № 3, с. 1–3.

³⁷⁰ Даян, Г., 1923. О политработе среди учительства. *Работник просветления*, № 20, с. 14.

³⁷¹ Ленін, В., 1974. Промова на Всеросійській нараді політосвітніх губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 року. *Повне зібрання творів: 55 т. К.*, т. 41, с. 379–388.

³⁷² Ковалевский, М., 1925. *Вчера и завтра. Как и откуда взялась новая красная Россия*. М. – Л.: Гос. издательство, с. 143.

Нововведення в навчанні запроваджувались поступово та станом на 1922 р. активно використовувалися у всіх українських військових навчальних закладах. Так, в Українській кінній школі ім. т. Будьонного змінився розклад навчання курсантів, передбачався додатковий час (18.30-20.00) на самостійну підготовку та репетиції. Реалізовувалися також відповідні заходи щодо об'єднання навчального й муштрового планів, класних і польових занять, а лекційна система була визнана безперспективною й замінена бесідами. Основою професійної підготовки майбутнього фахівця визнавався *активно-трудоий метод навчання*, спрямований на розвиток самодіяльності курсантів. Паралельно створювалися предметні класи, у клубі організовувалися гуртки, у яких надавалася можливість розширення засвоєних знань. Вже у 1922-23 н. р. практикувалися табірні збори курсантів, де вони вивчали військові предмети³⁷³.

Наприкінці навчального року з юнаками старшої школи проводилася військова гра³⁷⁴ у вигляді теоретичного здійснення маневрів за допомогою карт і планів. Головною метою було те, що відомості про ворога курсанти діставали в ході маневру, аналізуючи ситуацію самостійно приймали рішення. Організаційно проведення військової гри передбачало: дві команди отримували завдання, де зазначався склад військовослужбовців, відомості про ворога, мету їх дій та вихідне положення військ, у якому вони повинні знаходитися на час початку маневру. Після виконання завдання керівник збирав дві команди й аналізував їх дії, звертаючи увагу на допущені помилки або можливі прорахунки³⁷⁵.

Активно-трудоий метод застосовувався не лише при підготовці військових фахівців, але і загалом в усій системі народної освіти, починаючи із молодшої школи. Ця ідея була запозичена у К. Маркса, а останній, відповідно перейняв її у англійського педагога і філософа Р. Оуена, який вважав таку систему єдиним правильним методом створення всесторонньо розвинених людей³⁷⁶. Ідея

³⁷³ *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ *Направа до навчання з командним складом Робітничо-Селянської Червоної Армії*, 1921. Всеукраїнське державне видавництво.

³⁷⁶ Маркс, К., Энгельс, Ф., 1960. *Сочинения: в 32-х томах*. Москва: Политиздат, т. 6 (Капитал), с. 495.

трудового методу навчання була включена у маніфест комуністичної партії³⁷⁷ і набула чималої популярності серед марксистів.

Після захоплення влади більшовиками і проголошення ними курсу на будівництво так званої «трудової школи», тема навколо об'єднання навчально-виховного процесу з виробництвом і суспільним життям стала чи не найбільш обговорюваною на сторінках педагогічної преси. Пріоритетним загальним методом, що використовувався у навчальній та навчально-стройовій підготовці, був активно-руховий метод³⁷⁸. Його впровадження вимагало від викладачів звернення особливої уваги на особливості сприйняття курсантів та реалізацію принципів предметності, наочності з використанням прикладів, аналогій і вправ. Для цього потрібні були відповідно обладнані класи (на виконання гасла «предметні класи – майбутні лабораторії»).

Упровадження нових методів підготовки керівних кадрів для армії вимагало і підвищення вимог до викладацького складу. Викладач військового закладу повинен був виявляти майстерність у ході реалізації навчального процесу, застосовувати індивідуальний підхід до курсантів, шукати прийоми й способи для вирішення проблем, що виникали під час навчання неуспішних слухачів. Майстерність викладача полягала в подачі навчального матеріалу таким чином, щоб спрямувати курсанта до формулювання правильних висновків, вміння виокремлювати головне й другорядне³⁷⁹.

Умовою реалізації активно-рухового методу було визначено зменшення кількості курсантів у класах та комплектування слухачів з приблизно однаковим рівнем знань. Водночас, викладачі вказували на недоліки його застосування: неможливість реалізації індивідуального підходу в повному обсязі; значні витрати на підготовку до кожного уроку тощо³⁸⁰. Саме тому зазначений метод вважався

³⁷⁷ Маркс, К., Енгельс, Ф., 1994. *Маніфест комуністической партии*. М.: Политиздат, с. 47.

³⁷⁸ Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во.

³⁷⁹ Там само, с. 10.

³⁸⁰ Там само, с. 12.

перехідним від лекційної системи викладання до лабораторного методу (пізніше бригадно-лабораторного)³⁸¹.

Заразом продовжувалася цілеспрямована діяльність ГУВНЗ щодо вдосконалення програм і навчальних планів. На початку 1923 р. на конференції військових навчальних закладів розглядалося питання переходу до лабораторного методу навчання, її лозунгом стало гасло «лабораторія, а не клас». Частина військових навчальних закладів з ентузіазмом сприйняли нововведення, і вважали, що запровадження лабораторного методу повинне було значно розвантажити навчальні програми. Поступово навчання у військових навчальних закладах мало перейти на лабораторний метод як найновіше досягнення педагогічної думки. У лабораторіях курсанти мали самостійно працювати над навчальним матеріалом. Основою цього методу визначалася самостійна робота та самопідготовка курсанта. На викладача покладалися функції створення умов та організації роботи слухачів із розподілом складних завдань на логічні складові, які юнак здатен самостійно засвоїти та зробити узагальнення опрацьованого матеріалу, рухаючись від конкретного до загального. Вважалося, що застосування лабораторного методу сприяло формуванню досвіду, спостережливості, розвивало наукові знання, забезпечувало дедукцію, індукцію, аналогію та звичайний здоровий глузд³⁸².

Відповідно до наказу ГУВНЗ від 1.02.1923р. № 34 «Про введення лабораторного плану навчання у військових навчальних закладах»³⁸³ для всіх військових навчальних закладів було запроваджено єдину інструкцію, яка регламентувала реалізацію лабораторного плану й, відповідно, лабораторного методу навчання, що передбачало такі пріоритетні напрями: метод навчання повинен містити такі прийоми, які б ґрунтувалися на активній участі курсантів з використанням конкретно визначеного матеріалу; весь курс тактики опрацювати та завершити розв'язанням задач, при цьому постійно проваджувати активність маневрів, зважаючи на маневреність війни, для цього потрібно використовувати

³⁸¹ Там само, с. 9.

³⁸² Там само, с. 17.

³⁸³ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

ввідні завдання та «летучки»; вимагати якнайшвидшої відповіді та реагування на ситуації, у які може потрапити командир; тактичне навчання та розв'язання задач повинні формувати в курсанта вміння проявляти активність та ініціативу, змушувати його швидко і правильно приймати рішення³⁸⁴.

Архівні джерела та історичні нариси Української кінної школи ім. т. Будьонного, Харківської школи ЧС та 14-ї Полтавської (Сумської) піхотної школи командного складу містять згадки про те, що при переході до лабораторного методу в навчальній складовій підготовці, стройова – перейшла на застосування групового методу навчання³⁸⁵. Після повного переходу шкіл на лабораторний метод навчання курсанти отримали цілковиту свободу у виборі лабораторій і предметів. Викладач вів облік відвідування лабораторій, стежив за виконанням завдань. Курсанти вели конспекти, де фіксували виконану роботу.

У деяких військових школах, зокрема Українській кінній школи ім. т. Будьонного, з недовірою поставилися до термінового впровадження лабораторного методу навчання, виявили низку недоліків: завдання були великі за обсягом та складні; юнаки не вміли організовувати та керувати своїм часом, щоб охопити всі предмети; письмові відповіді вимагали виконання великого обсягу непродуктивної праці; вагомим був вплив суто побутових умов, частіше відвідувалися ті лабораторії, де було тепліше³⁸⁶. Ще про один вагомий недолік було зазначено на з'їзді військових навчальних закладів у 1925 р. – лабораторний метод навчання не забезпечував ґрунтовні знання курсантів³⁸⁷.

Попередником групового методу в стройовій підготовці був так званий «шеренговий» метод, коли всю шеренгу навчав командир відділення. Навчання проводилось групами по 2-4 юнаки, із якими займалися спеціально підготовлені інструктори з числа курсантів. Його перевага полягала в можливості

³⁸⁴ *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений.* М.: УВУЗ ГУ РККА.

³⁸⁵ *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного, 1925.* Вид-во: Української кінної школи; *Червоний юнак, 1925. Ювілейна збірка школи червоних старшин ім. ВУЦВК.* Харків; *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище им. М. В. Фрунзе 1918-1988, 1988. Краткий исторический очерк.* Сумы.

³⁸⁶ Перцов, А.В., 2015. Особенности использования лабораторной формы организации обучения в Украинской конной школе имени т. Буденного (1921-1932 гг.). *Достижения вузовской науки.* Новосибирск, № 18, с. 43–48.

³⁸⁷ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А., 1925.* М.: Управление учебных заведений РККА.

пришвидшити навчання курсантів зі стрійової підготовки, на практиці застосовувати набуті знання, розвивати ініціативу³⁸⁸. За аналогією з лабораторним, груповий метод відзначався певними недоліками: суперечив вимогам тогочасної педагогіки щодо комплексного підходу до підготовки; не забезпечував психологічної налаштованості курсантів на досягнення успіхів у навчанні; не передбачав постійного викладача, що було зумовлено формальним підходом керівництва військових шкіл³⁸⁹.

Цікавим прийомом, що застосовувався у підготовці курсантів старших курсів (на прикладі Полтавської артилерійської школи), було виконання ролі «курсант-кореспондент». Його суть: на тактичних заняттях курсанту старшого курсу дозволялося вільно пересуватися класом та спостерігати за ходом навчання. Після завершення занять він повинен був скласти детальний звіт з оцінкою навчання, обґрунтованими висновками та пропозиціями з посиланнями на статuti та бойовий досвід. Цей прийом дозволяв виявити якості майбутнього командира, здатність до самостійних суджень та розвивав тактичні навички³⁹⁰.

Матеріали свідчать про активну роботу клубів, що діяли при військових закладах і особливу увагу приділяли політичній, військово-спортивній та самоосвітній діяльності курсантів. Аналізуючи цей досвід на прикладі Харківської школи ЧС, зазначимо про велику кількість гуртків, наприклад: драматичного, літературного, хорового. Самодіяльність виявлялася також у тому, що курсанти самостійно випускали сатиричну газету «Криве дзеркало»³⁹¹.

Активно впроваджувався лабораторний метод влітку 1923 р. і в 13-й Одеській піхотній командній школі: проведено наради серед керівників і працівників школи, організовано предметні комісії, що займалися розробкою програм і планів навчання, поспіхом облаштовано лабораторії³⁹².

³⁸⁸ *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище им. М. В. Фрунзе 1918-1988, 1988. Краткий исторический очерк.* Сумы.

³⁸⁹ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А., 1925.* М.: Управление учебных заведений РККА.

³⁹⁰ Там само, с. 31.

³⁹¹ *Червоний юнак, 1925. Ювілейна збірка школи червоних старшин ім. ВУЦВК.* Харків.

³⁹² *13-я Пехотная Одесская командная школа 1919-1924 гг., 1924. Исторический очерк.* Одесса.

Можемо зробити висновок, що н. р. (1923-24) був дуже напруженим для всіх військових навчальних закладів, перед якими стояло завдання покращити підготовку військових, запровадивши нову методику навчання. Проблемою, що постала перед усіма без виключення військовими школами, була абсолютна безсистемність у викладанні дисциплін, розірваність між предметами. Предметні комісії працювали над об'єднанням навчальних дисциплін, їх завданням було уніфікувати загальноосвітні предмети, наблизити навчальний матеріал до військових потреб. Центральною дисципліною вважалася тактика, а решта предметів (загальноосвітні: математика, природознавство тощо) повинні були слугувати інтересам її засвоєння та поглиблення тактичних знань. Результатом застосування лабораторного методу стало об'єднання навчальних дисциплін у цикли, налагодження взаємозв'язку між навчальною, стройовою та політичною складовими військової підготовки³⁹³.

Навчання почали проводити в предметних класах та лабораторіях, відмовилися від екзаменів, замінивши їх завданнями на розуміння, засвоєння знань та характеристику курсантів³⁹⁴. Про це свідчать результати з'їзду начальників та комісарів управлінь військових навчальних закладів, що відбувся 30.08-4.09.1922 р. в Москві: скасування бальної системи у зв'язку з тим, що вона не може слугувати дійсною характеристикою засвоєних знань; запровадження характеристик, що складалися на кожного курсанта. Але в характеристиках також використовувалося оцінювання знань курсантів, про що свідчить наказ ГУВНЗ № 271 від 1923 р., що надав інструкцію щодо способів оцінювання досягнень курсантів військових навчальних закладів I ступеня. Зокрема, оцінювання здійснювалося шляхом надання характеристик від викладачів основних предметів згідно із формою, що додавалася до кожного предмета і мала назву «листок оцінювання» (додаток Н). Листок містив інформацію про курсанта та предмет, що вивчався та включав шість запитань щодо рівня знань та практичних умінь, готовності курсанта до самостійності, ініціативності в процесі діяльності на

³⁹³ Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. Москва.: Государственное военное изд-во.

³⁹⁴ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

командирській посаді. Перше й останнє запитання заповнював викладач основних предметів, інші – командир. Навпроти кожного запитання занотовувалися відповіді та робилися додаткові записи в графі «Примітки». Предмети оцінювалися за допомогою заліків, (відображали в листку оцінювання). Проміжною формою оцінювання були репетиції³⁹⁵.

В праці Д. Петровського наведено приклад діяльності Київських військових шкіл щодо впровадження нових методів навчання. Так, 4-та Київська артилерійська школа ще на початку навчального року (1923-24) провела низку експериментів, що стосувалися викладання математичних наук із використанням лабораторного методу. У цьому навчальному закладі відібрали рівноцінні навчальні групи, в одній із яких навчання проводилося за класною системою, а в другій – із використанням лабораторного методу. Після завершення експерименту в школі було зроблено висновки, які стосувалися: 1) обсягу часу (в обох групах запланований обсяг матеріалу був пройдений повністю, в класній групі вдалося пройти навіть дещо більше теоретичного матеріалу, проте в лабораторній групі вдалося опрацювати з курсантами також практичні справи). Школа дійшла висновків, що обраний предмет на достатньому рівні засвоюється в лабораторіях, а результати навіть вищі, ніж в класі; 2) успішності засвоєння (матеріалу за лабораторного методу навчання було кращим, особливо в питаннях його практичного застосування); 3) перевантаженості (у перші дні роботи курсантів у лабораторіях стомлювалися, але набувши навичок практичної роботи зменшилося навантаження). Школа дійшла висновку про ефективність навчальної роботи в лабораторіях порівняно з класною формою³⁹⁶. До досягнень школи можна віднести запровадження як перевірки успішності курсантів – військової гри, що застосовувалася замість репетицій та екзаменів.

На успішність запровадження лабораторного методу суттєво вплинуло те, що з 1923 р. кількість передових викладачів військових шкіл зростає завдяки збільшенню кількості командирів «нормального» випуску. Поступово викладачі

³⁹⁵ Там само, с. 207–208.

³⁹⁶ Там само, с. 65–66.

адаптувалися до нового методу навчання та, зважаючи на непристосованість наявних підручників, проводили вступні бесіди, а письмові відповіді, які вимагали багато часу, замінили на доповіді³⁹⁷.

Про поступове налагодження роботи у військових навчальних закладах щодо запровадження лабораторного методу навчання свідчать і відомості про 13-ї Одеської піхотної командирської школи, що мала чітку організацію навчання: знання, які здобували курсанти в зимовий період навчання, закріплювалися на практиці в літніх таборах. Були зміни в процесі викладання військових дисциплін, наприклад, заняття з тактики почали проводити в полі з відривом від зимової бази на декілька днів. Методичні навички в навчанні курсантів закріплювалися під час стажування у військових частинах³⁹⁸.

Через проблеми деяких військових навчальних закладів щодо впровадження лабораторного методу навчання, у 1925 р. відбувся Всесоюзний з'їзд військових навчальних закладів, на якому О. Суворов виступив із доповіддю «Сучасний лабораторний план», що містила такі тези: 1) прийом до школи; 2) загальні основи організації навчання у військових навчальних закладах (навчальний план); 3) способи та методи навчання, 4) методичні вказівки ГУВНЗ; 5) облік роботи та оцінювання курсантів; 6) програма; 7) виховна організація побуту. О. Суворов наголосив на сутності, цілях та вимогах до тогочасних методів навчання³⁹⁹, було зазначено, що під методом навчання слід розуміти систему об'єднаних загальною ідеєю та метою прийомів і способів навчання. Перед військовою школою визначалося завдання готувати практичного фахівця, а не наукового співробітника, тому курсанту необхідно давати такий обсяг знань, який би він міг вміло застосовувати на практиці. До нього висували вимоги щодо орієнтації в різних ситуаціях та окремих її виявах, що вимагало відокремленого вивчення низки предметів та розділів в них, але з обов'язковим об'єднанням їх наприкінці курсу (спочатку аналіз, потім синтез). Вважалося, що методи навчання не повинні

³⁹⁷ *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

³⁹⁸ *Одесское Краснознаменное*, 1960. *Краткий исторический очерк*. Одесса.

³⁹⁹ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

перевантажувати курсанта, відповідати характеристикам контингенту (вік, клас, підготовка) та наявним навчальним засобам (загальна підготовка, приміщення, освітлення, підручники тощо). Зазначалося, що ефективність навчання у військових навчальних закладах залежить від усталеності використання методів, тому експериментування в цій галузі повинне здійснюватися дуже обережно та лише під керівництвом ГУВНЗ. Головна ідея – не запам'ятовування, а засвоєння, не заучування, а вивчення⁴⁰⁰.

На досить високому рівні проводилася самостійна дослідницька робота серед курсантів, яка передбачала постановку проблеми, спостереження фактів, їх аналіз та синтез, висновки та використання результатів на практиці⁴⁰¹. Досліди здійснювалися курсантами самостійно, але під безперервним наглядом викладачів. Засобом контролю слугувала їх постійна присутність під час роботи курсантів. На 1925 р. майже всі військові навчальні заклади вирішили питання самостійної роботи курсантів, але набагато складніше було надання їй дослідницького характеру, на що впливала попередня методика викладання, що ґрунтувалася, на думку учасників з'їзду, на принципі подачі готових знань⁴⁰².

Отже, варіанти проведення занять за лабораторним методом у різних військових навчальних закладах були різноманітними. Наприклад, навчання розпочиналося з короткої установки викладача: що вивчити, чим користуватися, у які терміни виконати завдання. Далі здійснювався процес самостійного опрацювання теми, де перевага надавалася колективній формі або практиці парного навчання. У встановлений термін необхідно було відзвітувати перед викладачем. Від групи слухачів або курсантів (вони називалися бригадами, звідси назва методу – «бригадно-лабораторний») звітувала одна людина. Оцінка була заліковою та виставлялася всій бригаді⁴⁰³. Така організація вимагала: по-перше, розвиненої навчально-методичної бази (підручників, іншої літератури,

⁴⁰⁰ Там само, с. 8–9.

⁴⁰¹ Перцов, А.В., 2015. Особенности использования лабораторной формы организации обучения в Украинской конной школе имени т. Буденного (1921-1932 гг.). *Достижения вузовской науки*. Новосибирск, № 18, с. 43–48.

⁴⁰² *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

⁴⁰³ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

методичних рекомендацій, наочних посібників); по-друге, певного рівня підготовки слухачів та курсантів до самостійної роботи; по-третє, наявності досвідчених викладачів; по-четверте, дієвих стимулів, що спонукали б до творчої самостійної роботи курсантів; по-п'яте, збільшення часу для підготовки⁴⁰⁴.

Зазначимо, що не всі військові навчальні заклади періоду з 1923 до 1925 рр. відповідали цим вимогам. Заразом, в умовах жорсткого дефіциту у всіх сферах (викладачі, матеріально-технічна база, фінанси, навчальна література тощо) працівники військових навчальних закладів докладали чимало зусиль для ефективної підготовки військових фахівців.

Аналіз фактажу дозволяє стверджувати, що в кінці 20-х рр. ХХ ст. змінюються акценти у визначенні завдань в організації навчально-виховного процесу. У 1929 р. ГУВНЗ зробило такі висновки: 1) політико-моральний стан військових шкіл стійкий та забезпечує нормальний хід навчання; 2) молоді командири мають задовільну теоретичну підготовку й володіють значно більшим обсягом знань у порівнянні з минулим та належно дисципліновані⁴⁰⁵.

Можемо зробити узагальнення щодо періоду 1920-х рр.: деякі військові школи активно застосовували нові методи та форми навчання, шукали нові шляхи для досягнення поставленої мети, проводили реформи в межах навчального закладу; частина військових шкіл із недовірою ставилася до нових упроваджень, зважаючи на недоліки нового методу. Зрештою, з певними складнощами, майже всі військові навчальні заклади до кінця 1920-х рр. перейшли на лабораторний метод навчання, до переваг якого було віднесено: міцне засвоєння знань; формування вміння розраховувати час; здатність керувати власними силами; розвиток дослідницьких якостей; спроможність формулювати висновки; виховання ініціативності, організаційних якостей, винахідливості; формування критичного ставлення; виховання відповідальності.

Причиною недоліків цієї системи визначалося невиконання інструкцій ГУВНЗ щодо застосування нових методів та форм навчання та безвідповідальне

⁴⁰⁴ Там само, с. 47.

⁴⁰⁵ Там само, с. 75.

ставлення викладачів військових шкіл, що призвело до консерватизму у виборі методів навчання та простежувалося у відставанні, порівняно з військовими частинами⁴⁰⁶. Окрім цього, застосування лабораторного методу вимагало більше часу, а засвоєння матеріалу здійснювалося надзвичайно повільними темпами⁴⁰⁷. Починаючи з 1929 р., з метою підвищення загальноосвітнього рівня курсантів та тактичного розвитку ГУВНЗ запропонувало такі заходи: збільшення терміну підготовки командирів; заміну підготовчого класу військової школи на проходження курсу полкових шкіл у стройових частинах⁴⁰⁸.

Мається на увазі, що після вступу до військового навчального закладу курсанти направлялися до військових частин відповідно до свого роду військ для проходження стажування. Його метою було поповнення молодших курсів командирами, які вже мали певну загальновійськову підготовку й володіли стройовими навичками. Водночас, у роботі військових шкіл зазначалися такі недоліки, як відсутність у молодих командирів-випускників навчально-інструкторських навичок, невміння здійснювати виховання червоноармійців, слабкі навички в проведенні занять із бойової та політичної підготовки. Також було визначено причини цих недоліків: 1) слабкий, у методичному розумінні, викладацький склад; 2) слабка загальноосвітня підготовка курсантів (80-85 % – з нижчою освітою); 3) небажання осіб, які закінчили військові академії, працювати у військових навчальних закладах через відсутність перспектив та стимулів; 4) неналагоджена співпраця військових шкіл та військових частин; 5) недостатнє матеріально-технічне забезпечення військових шкіл⁴⁰⁹.

Керівництво навчальних закладів велику увагу приділяло ліквідації недоліків. Вже на початку 1930-х рр. були помітні успіхи й досягнення щодо використання лабораторного методу навчання. Так, роботу командирів, викладачів та всього особового складу Одеської піхотної командної школи високо

⁴⁰⁶ *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений.* М.: УВУЗ ГУ РККА.

⁴⁰⁷ Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях.* Москва.: Государственное военное изд-во.

⁴⁰⁸ *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений.* М.: УВУЗ ГУ РККА.

⁴⁰⁹ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.).* Новосибирск: НВВПУ.

оцінив уряд і 11.02.1932 р. за високі показники в підготовці керівних кадрів для армії школу нагородили революційним Червоним прапором⁴¹⁰.

Якість підготовки військових була в центрі уваги партійного керівництва, що впливало на матеріальні умови забезпечення навчального процесу. Водночас, у 30-ті рр. ХХ ст. в республіках СРСР та УСРР на тлі індустріалізації країни розпочався процес забезпечення армії сучасною технікою, новітнім озброєнням. Перед школою постало нове завдання – підготувати фахівців, спроможних використовувати нову стрілецьку зброю, добре володіти військовою технікою.

Було внесено зміни в систему підготовки курсантів. Основу тактичної підготовки склали польові навчання та вивчення досвіду національно-визвольної війни. Проводилися п'ятиденні виходи в поле для виконання практичних занять, стокілометрові марші з опрацюванням оборонних та наступальних тактичних задач, організовувалися мобільні зимові та літні табори. Навчання в класах супроводжувалося заняттями на стрілецьких тактичних полігонах⁴¹¹. Результатом проходження трирічного напруженого курсу військової підготовки вважалася підготовка досвідченого, готового до бойових дій командира⁴¹². На 1934 р. лабораторний метод навчання фактично застосовувався у всіх без винятку навчальних закладах. Досягнення зазначені у витягу з наказу 285 № 163/а від 14.06.1933 р. про підсумки стажування курсантів, де йдеться про високий рівень підготовки курсантів, їх старанність, ініціативність, точність виконання наказів, порівняно з негативними відгуками командирів частин у 1930 р.⁴¹³.

Відповідно до рекомендацій щодо вибору форм і методів тактичної підготовки здійснювала свою діяльність також Харківська школа ЧС, покладаючи в основу так звані «загонові навчання», що стають основним методом майбутніх командирів з огляду на його спрямованість на засвоєння способів взаємодії окремих родів військ в бою та поході – піхоти, кавалерії, артилерії, танків, авіації, засобів зв'язку, інженерних, хімічних військ. Найефективнішою лабораторією стає полігон, навчалися діяти в польових умовах, використовувати переваги

⁴¹⁰ *Одесское Краснознаменное, 1960. Краткий исторический очерк.* Одесса.

⁴¹¹ Там само, с. 26.

⁴¹² Там само, с. 27.

⁴¹³ *15 лет Одесской пехотной школе им. Т. Якира, 1934. Исторический путь Якировской школы.* Одесса.

місцевості й маскування, оволодіти всіма видами озброєння, набути навичок самостійності та швидкості в діях⁴¹⁴.

Покращання були помітні не лиш в підготовці військових фахівців, але й у вдосконаленні знань керівного та викладацького складу шкіл. Слід визнати і підвищення загальноосвітньої підготовки молоді у загальноосвітніх школах, що вже мала семи- або десятирічну освіту. Це дало змогу комплектувати військові школи юнаками з неповною середньою освітою. Про рівень загальноосвітньої підготовки юнаків можемо судити з наведеної таблиці 2.4⁴¹⁵.

Таблиця 2.4

Загальноосвітній рівень вступників до військових навчальних закладів РСЧА у 1927-1932 рр. (у %)

Рік вступу	Без Освіти	Нижче 7-ми класів	7 класів	8-9 класів
1927	2,4	73,0	24,6	
1928	86,0		14,0	-
1929	12,1	69,5	18,4	
1930	14,0	63,0	23,0	
1932	77,7		13,9	8,4

Ми не знайшли статистичних даних щодо загальноосвітнього рівня вступників до військових навчальних закладів на початку 1920-х рр., але інформація з архівних джерел дозволяє стверджувати, що оскільки військові заклади організовували підготовчі курси, отже, намагалися подолати малограмотність⁴¹⁶. Активно просувалася компанія з ліквідації неграмотності серед червоноармійців, робітників і селян, з цією метою було створено школи грамотності (додаток Р)⁴¹⁷. Завершивши навчання в школах грамоти військові фахівці отримували «Атестат грамотності» (додаток С)⁴¹⁸.

⁴¹⁴ Червоний юнак, 1931. Збірка до 10-річчя школи червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.

⁴¹⁵ Смирнов, А. А., 2012. «Социальный расизм» и деинтеллектуализация командного состава Красной армии в 1920-х – первой половине 1930-х гг. *Величие и язвы Российской империи: Международный научный сборник к 50-летию О. Р. Айрапетова*. М.: Издательский дом «Регнум», с. 584.

⁴¹⁶ Приказ № 24 от 16.04.1919 года «Основные положения о подготовительных курсах грамотности для поступающих на командные курсы РККА», 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.

⁴¹⁷ План занятий с малограмотными красноармейцами на октябрь 1923 г., 1923. ДАХО, ф. Р-2550; Приказ по Богородуховскому гарнизону № 3 от 20.01.23 г., 1923. ДАХО, ф. Р-2550.

⁴¹⁸ Аттестат грамотности, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.

З 1935 р. в Червоній армії запроваджуються військові звання, а випускники навчальних закладів отримують перші військові звання лейтенантів. У зв'язку із цим нововведенням виникає необхідність в організації діяльності військових училищ, які б готували молодший офіцерський склад. Тому, з 1937 р. всі піхотні школи Червоної армії було перейменовано в піхотні училища⁴¹⁹, відбулися зміни у навчальних планах і програмах, а з 1937 р. було запроваджено систему державних випускних іспитів.

Подальша регламентація навчального процесу пов'язана з Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» 23.07.1936 р., що вводила такі форми навчальної роботи: а) лекції, що проводяться професорами й доцентами; б) практичні заняття в лабораторіях, майстернях, клініках тощо; в) виробнича практика; г) самостійна робота студентів; д) консультація⁴²⁰. Загалом, 1938 р. можна назвати роком суттєвих змін у військово-навчальному будівництві, найбільшими були: перехід до 2-річного терміну навчання військових училищ; значне розширення мережі військово-політичних училищ; розформування національних військових училищ.

Так, наказом НКО від 24.03.1938 р. військові училища переводилися на 2-річний термін навчання, через нестачу командирських кадрів, а також цілеспрямованою агресивною зовнішньою політикою СРСР. Встановлювався єдиний облік успішності слухачів з оцінками «відмінно», «добре», «задовільно», «слабо». Наприкінці навчального року запроваджувалися перехідні іспити. Повернення до лекційної системи, відмова від ідей лабораторного методу відбулися значно швидше, ніж його впровадження. Потреба поглибити теоретичний аспект викладання стала однією із причин повернення до лекційної системи, окрім того ця лекційна система не вимагала великих ресурсних затрат (звісно окрім підготовки самого лектора), оскільки один лектор міг охопити значно більшу аудиторію, аніж викладач під час лабораторних занять, і якісний рівень викладацького складу на той час відчутно зріс.

⁴¹⁹ *Одесское Краснознаменное, 1960. Краткий исторический очерк.* Одесса.

⁴²⁰ Каменев, А. И., 1991. *История подготовка офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

Історико-педагогічний аналіз підготовки військових фахівців з 1920 по 1940 р. дозволяє простежити трансформацію підходів до організації навчання, а саме: перехід від лекції, пасивного методу «запитання-відповідь» та письмових відповідей до доповідей, бесід, практичних занять та лабораторій й повернення назад до лекційної системи у 1936 р., яка набула нових характеристик (лекції супроводжувались практичними заняттями в лабораторіях, майстернях, клініках тощо) (додаток П.2). Впровадження нових методів та форм у II половині 1920-1930-х рр. дала свої результати, навіть, за повернення до лекційної системи, що критикувалася на початку 1920-х рр., на тлі популяризації лабораторного методу.

Кожна зміна у формах і методах навчання слугувала, попри наявні недоліки та труднощі впровадження, рушійною силою подальшого розвитку системи підготовки військових фахівців та зробила свій внесок у формуванні системи знань і вмінь курсантів. Так, перехід від пасивного методу (лекційної системи) до активно-рухового методу (бесіди, доповіді) сприяли стимулюванню й розвитку особистісних якостей майбутніх командирів. Повернення до вдосконаленої лекційної системи вимагало від викладачів ретельності відбору матеріалу, системності й послідовності його викладу, чіткості формулювання основних теоретичних положень та підсумкових висновків. Систематичний курс лекцій став провідною складовою навчального процесу.

Окрім того, рівень базових знань курсантів наприкінці 1930-х рр. був вищий у порівнянні з початку 1920-х рр., що дозволяло приділяти більше уваги професійній та практичній підготовці курсантів, самостійній роботі слухачів, паралельно використовуючи класно-групові заняття для вивчення складних тем. Змінилося й ставлення викладачів, що набувало більш творчого характеру, зросла їх відповідальність за навчання слухачів.

Відбулося помітне якісне розширення викладацького складу закладів, у яких велася підготовка військових фахівців. Нові методи підготовки, що підкріплювалися відповідною фаховою літературою, підручниками та програмами давали позитивні результати. Можна із впевненістю стверджувати, що з точки зору застосування нових форм та методів підготовки військових фахівців в УСРР

відбулася значна еволюція, яка у свою чергу позитивно відбилася на фаховому рівні офіцерського складу Червоної армії.

2.3. Особливості підготовки українських військових фахівців у навчальних закладах у період політики «українізації»

Становлення та розвиток сучасної військової освіти незалежної України, яка в складних умовах ведення бойових дій на сході країни виборює право на вільне самовизначення щодо інтеграції в цивілізований світовий простір, передбачає, на наше глибоке переконання, врахування особливого історичного досвіду підготовки військових фахівців на території підрадянської України в період політики «українізації» 20-30-х років ХХ ст.

Українізація 1920-1930-х – тимчасова політика ВКП(б), що мала загальну назву коренізація⁴²¹ – здійснювалась з 1920-х до 1930-х рр. ЦК КП(б)У й урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в освіті, пресі й інших ділянках культурного життя, а також в адміністрації – як державної мови республіки, прийняття в члени партії та у виконавчу владу українців. Більшовики проголосили політику коренізації з тактичною метою: стабілізації більшовицької влади в національних республіках⁴²².

Початок політики коренізації поклали рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). У резолюції з'їзду «В національному питанні» було піддано різкій критиці прояви шовінізму і суперечностей у національних взаємовідносинах в СРСР і визначено завдання: виховання та висування керівних кадрів корінної національності; врахування національних факторів при формуванні партійного та державного апарату; організація мережі навчальних і культурних закладів, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей; вивчення національної історії, відродження та розвиток національних традицій і культур;

⁴²¹ Шемшученко, Ю. С. ред., 2004. Українізація. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, т. 6 : Т-Я.

⁴²² Диманштейн, С., 1930. Идеологическая борьба в национальном вопросе. *Революция и национальности*, ч. 3, с. 12.

видання законів, які переслідують і карають з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав⁴²³.

Підкреслювалась необхідність вживати всіх заходів для забезпечення рівноправності мов усіх національностей і в той же час «забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»⁴²⁴. 27 липня 1923 р. виданий декрет РНК УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». В документі схвалюються заходи «в справі забезпечення українському народові виховання і навчання його рідною мовою і для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя...». А також ставились завдання:

1) провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до навчання його української мови, а також розвинути широкі заходи до підготовки нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами;

2) ввести, з початку нового шкільного року, викладання української мови і українознавства в не українізованих школах, як обов'язкові предмети навчання;

3) вжити заходів до підготовки науково-дослідними кафедрами нового професорського складу, який би досконало знав українську мову⁴²⁵.

Поза сумнівом, українізація відіграла важливу роль у піднесенні національної свідомості нашого народу, що може бути предметом окремої наукової розвідки. Сутність політики «українізації» полягала в активному просуванні комуністичних ідей серед українців, посиленні радянською владою шляхом залучення до партійно-радянського будівництва українців, організації контролю над вітчизняним національним рухом⁴²⁶. Початком «українізації» можна вважати Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи у справі «українізації» шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та Декрет від 1

⁴²³ *Культурне будівництво в УСРР: документи і матеріали*. К., т. 1 (1927 – червень 1941), с. 209.

⁴²⁴ Там само, с. 239.

⁴²⁵ Там само, с. 241.

⁴²⁶ Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках*. Автореф. канд. наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.

серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»⁴²⁷, яка здійснювалася уповільненими темпами, не мала чіткого плану та конкретно визначених очікуваних результатів. Зазначені процеси супроводжувалися супротивом партійного та державного апарату зважаючи на те, що на початку 1920-х рр. в УСРР державні органи, зокрема військові, очолювали російські або російськомовні чиновники. Відповідно, це спричиняло перешкоди у впровадженні української мови, оскільки міське населення не бажало вивчати «сільську» мову.

Враховуючи незадовільні темпи проведення українізації, ВУЦВК та РНК УСРР у квітні 1925 р. ухвалили Постанову «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», якою передбачалося, що з 1 січня 1926 р. всі державні установи повинні перейти на українську мову⁴²⁸, чи то навчання, чи то діловодства тощо. Варто зазначити, що фактично до 1925 р. запровадження політики «українізації» мало неорганізований характер, а керівництво України пасивно ставилося до її реалізації. Починаючи з другої половини 1925 р. національна реформа набуває більш широкого розмаху. У 1923-1924 рр. основним засобом українізації службовців була організація гуртків української мови при установах. Однак, вони виявились неефективними, тому в 1925 р. в округах було започатковано постійні державні курси української мови та українознавства, які забезпечували кращий рівень знань службовців. З 1926 р. державні курси стали основним засобом українізації державного апарату⁴²⁹.

Окрім того, радянською владою було запроваджено посилені заходи контролю за проведенням українізації. З весни 1925 р. їх здійснювали окружні та відомчі комісії, а за загальним процесом у масштабах всієї України – Центральна Всеукраїнська комісія з українізації. З 1926 р. в округах було створено відповідну посаду інспектора народної освіти. Ці органи приймали рішення щодо знання і володіння мовою, що могло бути підставою для звільнення. Так, у 1927 р. комісія

⁴²⁷ Уривалкін, О. М., 2009. *Довідник з історії України*. К.: Дакор, КНТ.

⁴²⁸ Чорнодід, Л. В. *Українізація науки у 20-30-ті роки ХХ ст. (деякі аспекти проблеми)*. [online]. Доступно: http://www.rusnauka.com/4_SVMN_2007/Istoria/19804.doc.htm

⁴²⁹ Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках*. Автореф. канд. наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.

з українізації в Києві довела до відома НКО УСРР факт про звільнення з посад 36 наукових співробітників, що не оволоділи українською мовою⁴³⁰. Ці заходи помітно прискорювали українізацію, однак не набули системного характеру. Окрім організаційних прорахунків це пояснювалось ще й тим, що більшовицьке керівництво України побоювалося широкого розмаху зазначених процесів, які впливали на підвищення національної свідомості службовців, а тому гальмувало подібні заходи⁴³¹.

Особливу роль у впровадженні політики українізації та підвищенні самосвідомості українського народу відіграв М. Скрипник (додаток У). Саме за період його керівництва НКО припадає найбільше позитивних рішень, особливо в галузі освіти⁴³². Саме за його ініціативи національна мова впроваджувалась навіть у школах командирського складу та в деяких червоноармійських частинах. І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» посилається на виступ М. Скрипника, який підкреслював необхідність створення власного пролетарського оточення навколо української культури, вважаючи, що лише пролетаріат може бути тим чинником української культури, лише у своїх українських формах може розвинути культура в Україні, і тільки в такій формі може існувати Радянська держава на її теренах⁴³³.

Варто зазначити, що українізація військових підрозділів та військових навчальних закладів підрадянської України здійснювалася паралельно з упровадженням реформи національного військового будівництва. У її ході у 20-х рр. ХХ ст. вживали заходів щодо докорінної реорганізації всієї системи військового будівництва та військової освіти. Найбільш вагомими з них були: введення «територіально-міліційної» системи будівництва Червоної армії в поєднанні з кадровою; створення національних формувань; перебудова системи підготовки військових кадрів; запровадження єдиноначальності; розробка та

⁴³⁰ Чорнодід, Л. В. *Українізація науки у 20-30-ті роки ХХ ст. (деякі аспекти проблеми)*. [online]. Доступно: http://www.rusnauka.com/4._SVMN_2007/Istoria/19804.doc.htm

⁴³¹ Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках*. Автореф. канд. наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.

⁴³² Смолій В. А. ред., 2003. *«Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія*. К.: Інститут історії України НАН України.

⁴³³ Дзюба, І. М., 1998. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* К.: Видавничий дім «КМ Academia».

впровадження у військах нових статутів та ін. Основні напрями військово-навчальних перетворень були такі: надання системі військових навчальних закладів закінченого і послідовного характеру; врегулювання кількості та комплектування військових навчальних закладів згідно з потребами армії в керівних кадрах; послідовне скорочення мережі військових навчальних закладів зменшенням короткострокових командирських курсів і перепрофілюванням частини з них з метою підготовки керівних інженерних кадрів для спеціальних родів військ; наближення стройової організації військових шкіл до військових частин та потреб армії; оновлення та зміцнення керівного та викладацького складів; удосконалення методів навчання та підвищення його якості; розширення мережі та поліпшення роботи національних військових шкіл.

У червні 1923 р. ЦК РКП(б) ухвалила рішення про створення національних військових шкіл та відділень при загальних військових школах для підготовки командирського складу з представників різних національностей. На цей період функціонувало 7 національних шкіл по всій території СРСР. До кінця 1924 р. їх кількість зросла до 18, три з них діяли в Україні⁴³⁴. Військові школи відповідали структурі стройових частин. Навчання в піхотних і кавалерійських школах передбачало поділ на 3 класи, а технічних – на 4 класи. Два рази за період навчання проводилося стажування курсантів у стройових частинах РСЧА.

8 серпня 1923 р. ЦВК та РНК СРСР видали Декрет «Про організацію територіальних військових частин та проведення військової підготовки трудящих», відповідно до якого встановлювався суворий порядок організації територіальних частин та проходження служби в них⁴³⁵. У грудні 1923 р. було затверджено програму військового національного будівництва та план заходів у військах та військових навчальних закладах, дислокованих на території України, на перші п'ять років (1924-1929 рр.). Її провідна ідея полягала в забезпеченні принципу єдності радянських ЗС, що, насправді, призвело до уповільнення темпів організації національних формувань в Україні та українізації військової сфери.

⁴³⁴ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг.: Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

⁴³⁵ *Реформа в Красной Армии, 2006. Документы и материалы. 1923-1928 гг.* М., СПб.: Летний сад.; в 2 кн.

Так, до 1924 року передбачалося українізувати лише 4 дивізії. Водночас, планувалося українізувати низку військових шкіл нормального типу: піхотні (Харківська школа ЧС, Київська та Сумська), кавалерійську (Зінов'євська), артилерійську (Київська).

Простежимо зазначені процеси на прикладі Харківської школи Червоних старшин, яка забезпечувала навчання українською мовою із часу свого заснування – 26 червня 1920 р.⁴³⁶. Саме цей військовий навчальний заклад в Україні зіткнувся з найбільшими труднощами щодо впровадження української мови в навчальний процес з огляду на брак підручників із військових дисциплін, яких українською мовою взагалі не було. Стала україномовна військова термінологія також була відсутня, що спричинило заснування спеціально створеної комісії, яка працювала над запровадженням українських термінів та статутів у практику підготовки військових фахівців. Судячи з наказу УВО від 31 жовтня 1930 р., школі вдалося подолати всі труднощі й стати взірцем для подальшої українізації військових навчальних закладів. У документі зазначається, що саме Харківська школа ЧС створила військову термінологію українською мовою, переклала чимало військових підручників, статутів, порадишків тощо. Своєю працею школа створила умови для широкого національно-культурного будівництва в частинах УВО, що сприяло українізації військово-навчальної й політичної роботи в частинах округу. Як зазначав В. Затонський (додаток В): «Історична заслуга Ш. Ч. С. є в тому, що вона створила передумови до ширшого розгортання українізації частин УВО»⁴³⁷.

Водночас, необхідно зважати на те, що в переважній більшості національних формувань навчання військовій справі здійснювалося, як правило, рідною мовою, при цьому відбувалося паралельне засвоєння команд російською мовою, знання якої для національного командирського складу було обов'язковим⁴³⁸.

⁴³⁶ Червоний юнак, 1925. Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.

⁴³⁷ Там само, с. 13.

⁴³⁸ Осьмачко, С. Г., 1991. *Военная реформа в СССР (1924-1928 гг.): содержание, значение и исторические уроки*. Ярославль.

У програмі про національне будівництво також було зазначено, що в регіонах, де населення до революції залучалося на військову службу, створювалися національні дивізії. В інших випадках було визнано доцільним спочатку створювати військові школи та невеликі кадрові дослідно-показові підрозділи, а потім на їх базі утворювати національні частини та з'єднання. Відповідно, 1926 р. на теренах України було створено стрілецькі й кавалерійські національні дивізії та полки. З метою забезпечення розвитку національних військових навчальних закладів вжито заходи щодо збільшення представників неросійських національностей. Якщо станом на 1 жовтня 1923 р. в них навчалось 23,7% курсантів зазначеної категорії, то в 1925 р. їх стало майже 34%⁴³⁹.

Політика українізації визначалася головним завданням у військовій сфері, що передбачало забезпечення комуністичного виховання зрозумілою національною мовою. Як згадується в колективній монографії ««Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки» слова М. Скрипника з цього приводу: «Нам треба зробити так, – наголошував він у своєму виступі на II окружній партійній конференції УВО в 1924 р., – щоб українське селянство в нашій Червоній армії бачило армію, що селянською українською мовою розмовляє та думає комуністичні думки, робітничо-селянські думки»⁴⁴⁰.

Організація освітньої та політико-виховної роботи шкіл вимагала забезпечення пресою, літературою, навчальними посібниками українською мовою. Частково ця потреба була задоволена шляхом перекладу таких видань, як газета «Червона армія», «Червоноармієць», журналів «Червона рота», «Політробота в полку», «Армія і революція», а також серії брошур на військово-політичну тематику, читанок «Червона зброя» (1924), збірок політичних бесід, хрестоматій та рекомендацій для навчання⁴⁴¹. Так, 1925 р. друкарня школи

⁴³⁹ Исахаев, У. Б., 2007. Значение национальных воинских формирований в развитии вооруженных сил в 30-е годы XX века. *Заочная межрегиональная университетская научно-практическая конференция «Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ»*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 123–127.

⁴⁴⁰ Смолій В. А. ред., 2003. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України, с. 149.

⁴⁴¹ *Направа до навчання з командним складом Робітничо-Селянської Червоної Армії*, 1921. Всеукраїнське державне видавництво.

Червоних старшин видала «Практичний російсько-український словник для військових», а пізніше – «Стрілецький статут», «Тимчасовий статут залогової служби», «Тимчасовий дисциплінарний статут», «Тимчасовий бойовий статут піхоти», «Бойовий статут артилерії РСЧА»⁴⁴². Незважаючи на такий поступ, нестача військово-технічної літератури, статутів, військових словників та інших джерел у військових навчальних закладах була помітною. Українською мовою було видано довідники для вступу, які надавали інформацію для вступників (хто може вступати; знання, якими потрібно володіти; перелік військових шкіл на території підрадянської України; порядок прийому та ін.⁴⁴³, а також навчальні програми й плани⁴⁴⁴. Проте, частка літератури українською мовою в бібліотеках Українського військового округу в 1925 році становила – 4,2 % від загалу, в 1926 р. – лише 6,8 %⁴⁴⁵, що спричиняло серйозні проблеми на шляху українізації.

Освітня та політико-виховна робота серед червоноармійців здійснювалась також в Українському військовому окрузі при українізованих дивізіях і школах, про що свідчить Наказ начальника Політичного Управління всіх збройних сил на території України та Криму № 44⁴⁴⁶. Проводилися заняття з ліквідації неписьменності українською мовою, створювались українські гуртки тощо, де червоноармійці виявляли зацікавленість та активність на заняттях⁴⁴⁷.

Згідно з циркуляром ЦК КП(б) України в 1926 р. для укомплектування військово-політичної школи УВО, Київської артилерійської школи, Київської та Сумської піхотних шкіл відбирали переважно кандидатів, які вільно володіли розмовною українською мовою. А до школи Червоних старшин та Української кавалерійської школи набирали лиш українців з досконалим знанням української

⁴⁴² Червоний юнак, 1931. Збірка до 10-річчя школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.

⁴⁴³ Потьомкін, А., 1929. *Трудяща молодь – до військових шкіл!* Харків: «Радянське село»; Богомолець, І., 1931. *Прийом до військових шкіл РСЧА 1931 року.* Харків: «На варті»; Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії: довідник для вступу до військових шкіл.* О.: Держ-не вид-во України.

⁴⁴⁴ *Учбовий плян та програми вищої позавійськової підготовки командирів чоти запасу РСЧА в ВИШах з артилерійським ухилом,* 1931. ДВОУ.

⁴⁴⁵ Смолій В. А. ред., 2003. *«Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки : колективна монографія.* К.: Інститут історії України НАН України.

⁴⁴⁶ *Приказ начальника Политического управления всех вооруженных сил на Украине и в Крыму № 44 от 25.09.1922 г., 1922.* ДАХО, ф. Р-2550.

⁴⁴⁷ Там само, с. 157.

мови⁴⁴⁸. Відповідно до наряду по Київській губернії у 1926 р. було встановлено квоту ГУВНЗ на кількість українців, що приймали до військових шкіл: Київська школа – 7, школа Червоних старшин – 10, Українська кавалерійська школа – 4⁴⁴⁹.

На підставі архівних джерел, у яких надано відомості щодо українізації військових навчальних закладів, ми можемо відобразити наявність мов, якими проводилося викладання дисциплін у деяких військових школах на території підрадянської України у 1927 році (табл. 2.5)⁴⁵⁰.

Таблиця 2.5

Мови викладання у військових школах Українського військового округу у 1927 році

Військові школи УВО	Мова викладання	
	Українська	російська
Київська піхотна школа	Українська	російська
Одеська піхотна школа	-	російська
Харківська школа Червоних старшин	Українська	-
Українська кавалерійська школа	Українська	-
Київська артилерійська школа	Українська	російська
Одеська артилерійська школа	-	російська
Військово-політична школа УВО	Українська	російська

Наведені дані дають можливість зробити висновок, що станом на 1927 рік, коли політика «українізації» набула суттєвого розвитку у всіх сферах життя українського суспільства, не можна стверджувати про повну українізацію військових навчальних закладів. Так, на той час функціонувало лише дві школи, які повністю були українізованими: викладання велось національною мовою; у підготовці використовували літературу, перекладену на українську (статути, військові словники, читанки тощо); курсантів навчали українській військовій термінології та українській командній мові. Ще три школи (Київські піхотна та артилерійська школи, Військово-політична школа) були частково українізовані, всі військові команди, термінологія та й загалом навчальний матеріал дублювалися російською.

⁴⁴⁸ Циркуляр ЦК КП(б)У. Предварительные данные о количестве добровольцев, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

⁴⁴⁹ Разверстка – Наряд по Киевской губернии от 17.08.26 года, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

⁴⁵⁰ Инструкция УВУЗ по вербовке добровольцев в военные школы в 1927 году, 1927. ЦДАГОУ, ф. 7.

Подальша українізація армії та військових шкіл, так само, як і всіх сфер суспільно-політичного життя, зазнала певних труднощів. До розвитку національних ЗС центральне партійне керівництво ставилось негативно, його особливо непокоїла ситуація, за якої підготовка досвідчених фахівців уможлиблювала створення національної армії. Пересторогою для партійних керівників було і те, що, як вони вважали, армія могла потрапити під вплив націоналістів, стати незалежною збройною силою, що повністю суперечило програмі СРСР. Відповідно, темпи українізації Червоної армії були значно повільнішими, ніж в інших сферах, особливо це стосувалося вивчення української мови російськомовним керівним політичним складом за умов, коли підготовка українських кадрів була недостатньою. Так, у 1925 р. в українських дивізіях 40,9% командирів взагалі не володіли українською мовою, а в 1926 р. випуск офіцерів українізованих військових навчальних закладів зміг би задовольнити потреби в кадрах лише двох дивізій⁴⁵¹. У 1926 р. укомплектування національного керівного складу з осіб, які закінчили військові навчальні заклади, було визнано незадовільним. Восени 1926 р. українізовані військові школи випустили 153 командири, а українців з інших шкіл УВО – 247 осіб. Це задовольняло потреби в командирах взводів українських дивізій лише на 72%⁴⁵².

Значною перешкодою в українізації військових навчальних закладів була не тільки відсутність навчально-методичної літератури, а також статутів, підручників українською мовою, але й україномовного викладацького складу (у Київській артилерійській школі 10% викладачів не володіло українською мовою, у Військово-політичній школі УВО – 54%)⁴⁵³. Ця ситуація склалася через висування до україномовного викладача серйозних вимог не лиш професійного, але часто суто ідеологічного характеру: лише за гарантії абсолютної лояльності до

⁴⁵¹ Борисенко, Е., 2006. *Феномен советской украинизации (1920-1930-е годы)*. М.: Европа, Ин-т славяноведения РАН.

⁴⁵² *Выводы военной инспекции НК РКИ УССР «О результатах обследования национальных формирований в 1926 г.»*, 1926. ЦДАГОУ, ф.1.

⁴⁵³ Там само.

комуністичної партії та особистої відданості радянській владі, гарного знання військової справи та фахового володіння українською мовою⁴⁵⁴.

Як згадується в роботі І. Дзюби, М. Скрипник, знаючи проблему українізації армії, наголошував на XII з'їзді РКП(б): «Армія досі залишається зняряддям русифікації українського населення і всього стороннього населення. Правда, ПУР (Політичне управління РВР) останнім часом почав випускати газети на національних мовах. Але вся ця робота ще попереду, і нам необхідно вжити заходів, щоб наша армія не була зняряддям русифікації...»⁴⁵⁵.

Ще однією проблемою в ході втілення розробленого плану українізації була потреба в значних коштах, які потребували військові школи для покращання матеріального забезпечення та вирішення проблеми української періодики. Але, враховуючи скрутну економічну ситуацію, вирішити її і в наступні роки виявилось неможливим. Резолюції ЦК КП(б) У 1927 р. про підсумки українізації та роботи щодо впровадження політики українізації 1924-1929 рр. визначила нагальні проблеми: неповна українізація освітніх установ; слабке забезпечення підготовки кваліфікованого педагогічного персоналу; недостатнє забезпечення наявних національних з'єднань необхідною кількістю командирів із числа українців; відсутність підготовки вищого командного складу; недостатня кількість випусків середнього командирського складу з українізованих військових шкіл; брак уваги щодо призначення командирів середньої та вищої ланок на посади в українізовані дивізії⁴⁵⁶.

У травні 1927 р. РВР СРСР затвердила шестирічний план національно-військового будівництва на 1927-1933 рр., згідно з яким передбачалося українізувати ще дві дивізії, навчати командирський та політичний склад УВО української мови та українознавства. Суть політики українізації, у досліджуваний період, передбачала, також, широкий розвиток і вивчення, поширення українознавства (історії, географії і культури українського народу, відродження та розвиток національних традицій тощо).

⁴⁵⁴ Червоний юнак, 1925. Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.

⁴⁵⁵ Дзюба, І. М., 1998. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* К.: Видавничий дім «КМ Academia», с. 106.

⁴⁵⁶ Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки українізації. *Вісті ВУЦВК 19 квітня 1927 року*. [online]. Доступно: <http://oldnewspapers.com.ua/node/413>

Досвід 1920-х рр. особливо цікавий тим, що саме тоді у навчально-виховній роботі практично усіх закладів освіти (у тому числі й підготовці військових фахівців) широко використовувались краєзнавчі матеріали, а в педагогічній науці утвердився краєзнавчий принцип вивчення історії, географії, економіки та інших суспільствознавчих дисциплін. Він ґрунтувався на використанні творчої спадщини прогресивних педагогів минулого⁴⁵⁷.

6 липня 1927 р. ВЦВК та Радою Народних Комісарів УСРР було затверджено «Постанову про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», де було зазначено всі основні засади щодо мови, якою повинні послуговуватися в державному апараті УСРР, урядових постановках та наказах, діловодстві, на гербах, печатках, штампах тощо. Окремо в постанові йдеться про заходи, спрямовані на підвищення ефективності зазначеного процесу: організація гуртків українознавства, курсів української мови. Запроваджувалася обов'язкова перевірка знань української мови, а співробітників, які виявляли негативне ставлення до її вивчення, звільняли⁴⁵⁸.

Народний комісар освіти М. Скрипник наполягав на послідовному розгортанні системи національних заходів у військах та намагався прискорити їх хід в УВО, що виявилися малоефективними. На 1928 р., після проведення перевірки виконання плану політики українізації, стало очевидним, що УВО суттєво відстає в ході його реалізації. Висновки свідчили, що національна реформа у військових навчальних закладах та національних формуваннях характеризується помітним послабленням у багатьох напрямках. Командирський склад ледве оволодівав українською мовою. Спостерігалася цікава тенденція: чим вища була категорія військових керівників, тим нижчий рівень володіння українською мовою⁴⁵⁹. Про це свідчить наведена нижче таблиця, що демонструє

⁴⁵⁷ Суровий, А. Ф., 2013. Політика українізації у освіті Поділля в 1920-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, том 23, с. 503–513.

⁴⁵⁸ *Постанова ВЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури від 06.08.1927р.* [online]. Доступно: <http://mail.document.ua/pro-zabezpechennja-rivnopravnosti-mov-ta-pro-sprigannja-rozv-doc106853.html>

⁴⁵⁹ Борисенко, Е., 2006. *Феномен советской украинизации (1920-1930-е годы)*. М.: Европа, Ин-т славяноведения РАН.

стан володіння українською мовою особовим складом в армії на 1929 р. (табл. 2.6)⁴⁶⁰.

Таблиця 2.6

Відомості про володіння українською мовою у військах на території України у 1929 році (відомості наведені у %)

№ дивізії	Керівний склад	Старший комсклад	Командири взводів	Молодший керівний склад	Рядові
46	32,7	25,0	49,6	78,0	85,0
96	54,8	33,0	72,6	87,0	83,0
99	37,2	28,0	76,0	91,0	83,0
100	62,5	24,0	100,0	92,0	86,0

Зазначене засвідчує, що найбільш низький процент володіння українською мовою спостерігався серед складу начальників та старшого командного складу, за винятком 96-ї та 100-ї дивізій, де рівень україномовних керівників був значно вищим порівняно з 46-ю та 99-ю дивізіями. Низький рівень володіння мовою начальників і старших командирів можна пояснити тим, що на території підрадянської України не було військових академій, які готували вищий військовий керівний склад, отже на командирські посади призначалися переважно російськомовні військовослужбовці. Досить високими були показники україномовних серед командирів взводів, а в 100-й дивізії абсолютно всі командири взводів були такими. Такий факт можна пояснити тим, що станом на 1929 рік національні військові школи вже встигли підготувати достатню кількість україномовних військових фахівців, які призначалися на посади командирів взводів. Традиційно найвищий відсоток україномовних військовослужбовців був серед молодшого та рядового складу дивізій.

Декларування української державності, проголошення потреби пріоритетного розвитку української мови, культури і успіхи республіки у даному напрямі об'єктивно сприяли піднесенню національної свідомості українців. У 1928 р. проведена газетою «Червона Армія» кампанія «громадська перевірка

⁴⁶⁰ Смолій В. А. ред., 2003. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України.

українізації» виявила позитивне ставлення червоноармійців до «українізації» військ та їх незадоволення відсутністю українських команд та вітчизняних командирів⁴⁶¹. На думку вчених, висловлену в монографії «Українізація 1920-30-х рр.: передумови, здобутки, уроки» піднесений дух і захопленість українізацією червоноармійців-українців спричиняли напруженість у стосунках із червоноармійцями-росіянами, які демонстрували презирливо-вороже ставлення до української мови як до «петлюрівської», «тарабарщини» тощо⁴⁶².

Наприкінці 20-х рр., відносно ліберальний період життя на теренах України закінчився, хоча «українізація» фактично тривала до 1932 р., про що свідчать архівні матеріали: в розкладках нарядів вербувальних комісій 1928 та 1930 рр. все ще передбачалося набирати до школи Червоних старшин тільки українців, що володіють українською мовою, а до Київської артилерійської та піхотної шкіл переважно українців (30%), що володіють українською мовою⁴⁶³.

З 1932 року радянська влада, запровадивши режим тоталітаризму, фактично повернулася до русифікаторської політики⁴⁶⁴. Це означало кінець українізації та початок утиску національної культури у всіх суспільних сферах, зокрема, військової освіти. Русифікаторські тенденції отримали назву «контр-українізація», що призвело до падіння престижу української мови та культури, а населення підрадянської України почало втрачати все те, що було досягнуто шляхом кропіткої праці. Ці зміни спричинили згорання національно-військового будівництва, територіальної системи та ліквідації українізованих дивізій в СРСР, що юридично було закріплено в березні 1938 року Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про національні частини і формування РСЧА», Постановою ЦК КП(б) У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у яких створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження

⁴⁶¹ Там само, с.161.

⁴⁶² Там само, с. 162.

⁴⁶³ *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные школы кандидатов,отобранных окружными вербовочными комиссиями Украины на март 1930 г., 1930.* ЦДАГОУ, ф. 1; *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные нормальные школы окружным вербовочным комиссиям Украины от 10.05.1928 г., 1928.* ЦДАГОУ, ф. 7.

⁴⁶⁴ Кравченко, В. І., Краснонос, Ю. М., Панченко, П. П., Перепелиця, А. І., 2002.*Україна у 20-30 роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців.* Донецьк.

особливих національних шкіл – вогнищ буржуазно-національного впливу»⁴⁶⁵. Зазначене призвело до ліквідації або реорганізації в період з 1935 по 1938 рр. останніх національних військових шкіл, які готували фахівців для українізованих територіальних частин. Окрім цього, у вересні 1939 року Верховною Радою СРСР було прийнято «Закон про загальний військовий обов'язок», яким встановлювалася єдина кадрова система комплектування військ⁴⁶⁶.

За цей короткий період розвиток української культури та освіти, військової зокрема, досягнув значного рівня, але був по суті приреченим на знищення не тільки внаслідок сталінської централізаторської, уніфікованої політики, але й потужного супротиву русифікованого партійного апарату. Отже, стримуючим чинником розвитку політики українізації була сама партія, яка не сприймала цю політику, що ускладнювалося нестачею україномовного контингенту в управлінській, викладацькій, студентській та курсантській ланках⁴⁶⁷.

Аналізуючи десятирічний період більшовицької національної політики (1923-1932 рр.), можна зробити висновок про неоднозначність та суперечливість цих процесів. За досить уповільненого становлення, неналаштованості й невідповідності окремої частини населення України до політики коренізації, а також негативного ставлення до впровадження української мови державних та партійних керівників, її наслідки були вагомими для піднесення свідомості українців. Зважаючи на це, що більшовики свідомо пішли на розширення національних прав у політичному й культурному житті в Україні та інших союзних республіках, зміцнення позиції української мови та значне національне піднесення виявилось для них неочікуваним. Як наслідок, сама більшовицька партія звела нанівець результати роботи, проведеної впродовж 1923-1932 рр.

За період національної реформи зріс престиж української мови, яку було впроваджено у сферу освіти, офіційного діловодства, видавництва тощо. Особливо вражаючими були успіхи в освітній та інформаційній сферах.

⁴⁶⁵ Юрій, М., 2007. *Історія України: Навчальний посібник для студентів неісторичних факультетів всіх рівнів освіти*. К.: Кондор.

⁴⁶⁶ Смолій В. А. ред., 2003. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України.

⁴⁶⁷ Добровольський, Д. О., 2012. Процес «українізації» вищої школи в Україні середини 20-х рр. XX ст. *Вісник НТУ «ХП»*. Серія : *Історія науки і техніки*. Харків: НТУ «ХП», № 42(948), с. 17–22.

Наприкінці 20-х років 77 % учнів середніх шкіл навчалися українською мовою, враховуючи, що питома вага українців серед населення становила 80,1%. Українізація періодичних видань у 1932 році сягнула 87,2%⁴⁶⁸. Про результати українізації можемо також частково судити з резолюції XI з'їзду КП(б) У 1930 року, що наводиться в дослідженні І. Дзюби: «Українізація школи, вищих навчальних закладів... забезпечує підготовку нового покоління в дусі політики партії в національному питанні, забезпечує підготовку українських кадрів для промисловості, сільського господарства»⁴⁶⁹. Науковець також зазначає про зростання кількості україномовних видань: у травні 1930 р. частка газет українською мовою становила 89%, української книжки – 80%, що засвідчує про «... бурхливе зростання українізації серед пролетаріату. За минулі три роки набагато збільшилася кількість тих, хто говорить і вміє писати українською мовою. Робітничий клас України безпосередньо бере до своїх рук розвиток української радянської культури, стає за її дійсного будівничого і творця...»⁴⁷⁰.

Варто зазначити, що рівень українізації військової сфери був нижчим у порівнянні з іншими сферами суспільного життя України. Одним із стримуючих факторів був контроль підготовки військових фахівців на території України правлячою партією. Суттєвим недоліком була нестача фахового україномовного викладацького складу: єдина Київська вища військово-педагогічна школа була розформована в грудні 1922 р., здійснивши лише один випуск⁴⁷¹.

Отже, суперечливий характер процесу українізації був зумовлений закладеним у підґрунтя радянської національної політики соціально-класовим підходом, намаганням партії зробити її інструментом перетворення індивіда в «класово випродукований людський матеріал» (М. Скрипник). Ідеологізація всіх сфер суспільного життя, політичне адміністрування у сфері науки та культури, активний пошук «вогнищ буржуазного націоналізму» неминуче мали звести нанівець реальні здобутки реформи.

⁴⁶⁸ Смолій В. А. ред., 2003. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки : колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України.

⁴⁶⁹ Дзюба, І. М., 1998. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* К.: Видавничий дім «KM Academia», с. 104.

⁴⁷⁰ Там само, с. 104.

⁴⁷¹ Бондаренко, І. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах.* Кандидат наук. Военный ун-т Мин-ва Обороны Российской Федерации.

Свідоме прагнення українського народу до національно-культурного відродження було придушене масовими репресіями, голодомором та депортаціями. До негативно налаштованої щодо українізації належала та частина партійного, профспілкового та радянського апарату, яка не хотіла оволодівати українською мовою. Стає зрозумілим і їх негативне ставлення до робітників, які розмовляли українською мовою, що лише підсилювало антиукраїнські настрої⁴⁷². Ця тенденція простежувалася також у військовій сфері, де на вищі посади керівного складу, начальників військових навчальних закладів призначали переважно російськомовні особи, що створювало «конфлікт двох культур».

Неоднорідний національний військовий склад спричиняв політичні суперечки між прихильниками та противниками українізації. Керівники, налаштовані на підтримку радянського режиму в Україні, не могли сприяти розвитку української культури, мови й національної свідомості в ході підготовки військових фахівців та умисно уповільнювали процес «українізації». Російськомовні військові відчували підтримку командирів і подекуди відкрито виступали проти «селянської» української мови.

Однак, українізація не пройшла безслідно для підготовки українських військових фахівців. У 1920-х – на початку 1930-х років був накопичений значний досвід проведення українізації у військовій сфері, підвищився рівень національної свідомості серед українського населення та армії, зокрема. Більшовикам, незважаючи на жорстокі репресії, не вдалося знищити національну свідомість, військові традиції українців. На тлі тотального контролю у процесі навчання україномовних, національно налаштованих військових фахівців, були досягнуті суттєві здобутки. За підтримки Української Академії Наук та спеціально створених комісій при військових навчальних закладах перекладено на українську мову великий обсяг військової літератури. Значного розвитку набула також військова видавнича справа.

⁴⁷² Смолій В. А. ред., 2003. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України.

УСРР отримала вагомий спадок від національно-територіальної системи побудови армії та процесів українізації (15 військових навчальних закладів на її території, десятки курсів удосконалення керівного складу). Найсуттєвішим вважаємо те, що спостерігається позитивна динаміка зростання кількості українців у керівному складі армії (у 1926 р. українців серед командного складу РСЧА було 5,6% від загальної кількості, у 1938 р. – до 19,7%)⁴⁷³. Отже, заходи щодо українізації галузі військової освіти позитивно вплинули на розвиток та піднесення національної свідомості, динамічно збільшилася кількість українців серед командного складу РСЧА, що запроваджували нову військову українську термінологію, що використовується донині, а методи підготовки національно-свідомих українських військових фахівців визнаються актуальними і сьогодні.

Але, на жаль, успіхи українізації виявились тимчасовими, оскільки сталінське керівництво вважало цю політику ворожою, шкідливою для існуючої системи. Уже з початку 1930-х років почалося згортання українізації, а її прихильники були репресовані, не оминули репресії і збройні сили. Цілий ряд офіцерів армії, за активну підтримку українізації було заарештовано чи звільнено з військової служби. Але в пам'яті українських патріотів українізація залишається як одна із світлих сторінок в боротьбі за українське національно-культурне відродження.

Висновки до розділу 2

Аналізуючи період змін у змістовому компоненті та формах і методах навчання в час становлення процесу підготовки військових фахівців України протягом I періоду (1920-1923 рр.), а саме, відбудови після національно-визвольної війни та початку проведення військової реформи, з'ясовано, що значна теоретична й практична робота щодо вдосконалення підготовки військових фахівців з урахуванням умов мирного часу була спрямована не тільки на формування готовності майбутніх командирів здійснювати професійну

⁴⁷³ Клевцов, В., Г., 1999. Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов. *Армия и общество 1900-1941 гг: статьи, документы*. М.: Институт российской истории РАН, с. 138–184.

діяльність, а й розвиток особистості офіцера в інтересах загально соціальних завдань, що стояли перед країною.

Враховуючи, що I період для системи військових навчальних закладів був направлений на реорганізацію, ГУВНЗ зіштовхувалося з суцільними проблемами та труднощами: відсутність матеріально-технічного забезпечення; відсутність педагогічних кадрів, які б могли професійно готувати військових фахівців; відсутність уніфікованих програм та планів підготовки військових фахівців; застосування ще старих (лекційного та запитання-відповіді) методів навчання тощо. Нові вимоги, що ставилися до військових навчальних закладів потребували відповідності змісту, методу та форми підготовки. Так, на кінець I періоду до навчання поступово впроваджувались активно-трудоий метод навчання, організовувалися гуртки та табірні збори. Але незважаючи на роботу, що проводилася щодо оптимізації підготовки фахівців у військових навчальних закладах, варто зазначити, що становлення здійснювалося уповільненими темпами, не мало чіткого плану та конкретно визначених очікуваних результатів.

Другий період (1923-1937 рр.) підготовки військових фахівців характеризується, як час змін та становлення системи військової освіти, змістових засад, методів навчання та форм, зокрема. Протягом чотирнадцяти років на підготовку військових фахівців впливали такі фактори: військова реформа, період «українізації», нова економічна політика, індустріалізація тощо.

Пріоритетним завданням навчальної діяльності визначалося запровадження нових форм і методів, що призвело до впровадження лабораторного методу навчання у процес підготовки військових фахівців, розвитку самостійної роботи курсантів, формування навичок критичного мислення⁴⁷⁴. Нові форми навчання (дискусія та бесіда) мотивували курсантів для активного засвоєння знань та

⁴⁷⁴ Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Tverdokhvalova, I., Mannapova, K., Prontenko, K., 2020. Formation of the professionally significant skills and competencies of future police officers during studying at higher educational institutions. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*, 12(3), 246-267; Zhukevych, I., Okhrimenko, I., Okhrimenko, S., Kazymir, V., Lisnichenko, Yu., Ollo V., Halimov, A., Prontenko, K., Yuriev, S., 2019. Experimental verification of the effectiveness of the pedagogical conditions for the training of self-education of cadets. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: Edición Especial, Artículo no.:82, Período: Noviembre, 2019.

використання їх в процесі обговорення тем. Позитивні риси переходу до лабораторного плану відбилися у подоланні відірваності між предметами, об'єднавши їх в цикли.

Протягом періоду реформування військові навчальні заклади зіштовхувалися із труднощами та перешкодами соціально-економічного характеру, браком педагогічних фахівців, наслідками політичних репресій та монополітичного ідеологізму, що існував в Україні у 1920-х-1930-х рр. Незважаючи на це спостерігався суттєвий прогрес та значний поступ в системі підготовки військових фахівців. Нові форми та методи навчання, що запроваджувались у військових навчальних закладах, відповідали загальному розвитку освіти в союзних республіках СРСР та Україні зокрема, а подекуди українські навчальні заклади (Харківська школа ЧС, Одеська артилерійська школа) знаходилися в авангарді освоєння та застосування на практиці загальносоюзних освітніх нововведень та наукових розробок.

Нові форми та методи навчання, що були впроваджені протягом 1920-30-х років, підтвердили на практиці свою ефективність в процесі розвитку системи військової освіти. На підготовку військових фахівців на території тогочасної України значно позначилася політика «українізації», реалізація якої безпосередньо вплинула на розвиток та піднесення національної свідомості. Зазначене виявилось у збільшенні кількості українців серед командного складу РСЧА, що започаткували ціле покоління україномовних командирів, термінології, сприяло запровадженню ефективних форм і методів підготовки військових фахівців. Впродовж другого періоду в країні була створена система військових навчальних закладів, за час навчання в яких курсанти й слухачі здобували політичну, військову та загальноосвітню підготовку.

Аналізуючи третій період (1937-1941 рр.) – період остаточної раціоналізації підготовки військових фахівців, можемо зазначити, що головною його рисою стала реорганізація військових шкіл у військові училища. Відповідним чином цей перехід вплинув на: терміни навчання, програми, перелік предметів, методи навчання, форми, вимоги до вступників тощо.

Характерною рисою третього періоду слугує повернення до лекційного методу навчання, але варто зазначити що проведення занять за лекційним методом вже було вдосконаленим, адже вплив застосування лабораторного методу та різноманітних форм навчання посприяли організованості та відповідального ставлення до навчання, як військових фахівців, так й викладачів.

В усіх військових училищах курсанти вивчали, поряд із основною спеціальністю, всі засоби сучасної воєнної техніки (танки, радіо, військову хімію, інженерну справу, артилерію тощо). Особливу увагу приділяли стройовій та фізичній підготовці. Курсанти мали досконало володіти оновленими військовими статутами та навчальними дисциплінами.

У цей же час посилення ідеологізації військово-педагогічної теорії негативно позначилося на теорії й практиці підготовки військ, навчання і виховання у військових навчальних закладах. Оснащення Збройних Сил новою технікою, вдосконалення їх організаційної структури, якісна зміна в особистому складі вимагало швидкого вирішення проблеми підвищення ефективності всієї навчально-виховної роботи у військових навчальних закладах. Навчальні плани та програми переорієнтовувалися на оволодіння новою бойовою технікою та прийомами використання її в бою, організацією взаємодії різних родів військ.

Визначальною характеристикою діяльності військових навчальних закладів досліджуваного періоду можна вважати посилення партійного впливу на всі аспекти життя та навчання особового складу. Командири і політпрацівники все більше уваги мали приділяти питанням військового виховання у руслі суто ідеологічних принципів.

Матеріали даного розділу представлені у статті⁴⁷⁵ та розділі колективної монографії⁴⁷⁶.

⁴⁷⁵ Тичина, І. В., 2016. Зміст підготовки фахівців у військових навчальних закладах на території України у 1920-1940-х роках. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля*, вип. 4 (73), с. 175–183.

⁴⁷⁶ Тичина, І. В., 2018. Технології та зміст підготовки військових фахівців України у 1920-1940 рр. Н. Сейко (ред.), *Сучасні соціальні технології в освіті: колективна монографія*. Житомир : вид. О. О. Євенок, с. 51–92.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ УКРАЇНИ В 20-40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Організація навчально-виховного процесу у військових навчальних закладах України у 1920-1940 рр.

У міжвоєнний період радянський уряд приділяв значну увагу військовим навчальним закладам як джерелу поповнення ЗС висококваліфікованими, лояльними до ідей соціалізму, керівними, політичними та інженерно-технічними кадрами, що зумовлювало їх докорінну перебудову. Так у Постанові Ради Праці та Оборони від 19.01.1921 р. визначено завдання реформування військових навчальних закладів: «...необхідно цілий ряд короткострокових командирських курсів перетворити у військові школи з нормальними термінами навчання для того, щоб дати армії підготовлених керівників...»⁴⁷⁷. Настанову щодо перебудови військових навчальних закладів опубліковано в спеціальному циркулярі Президії ВЦВК. «Навчання курсантів військових шкіл та підготовка червоних командирів в період мирного будівництва Радянської Росії, – зазначалося в циркулярі, – повинно бути організоване таким чином, щоб серйозно й довго вивчаючи військові науки, курсанти могли дійсно присвятити себе військовій справі...»⁴⁷⁸.

На основі цих документів було започатковано реорганізацію військових навчальних закладів: замість короткострокових командирських курсів створювалася широка мережа військових шкіл з нормальним терміном навчання (звідси назва – військові школи нормального типу), повторних курсів та різного роду курсів удосконалення підготовки керівного складу. Тривалість навчання у військових школах становила 3-4 р. залежно від профілю навчального закладу.

⁴⁷⁷ Бондаренко, Н., 2016. Зміст підготовки офіцерів запасу як основа військово-професійної компетентності фахівця. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти України: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 17 березня 2016 р.* К.: НАУ, с. 96.

⁴⁷⁸ Там само, с. 97.

Покращуючи систему підготовки середнього керівного складу, РВР СРСР встановила єдиний тип військової школи нормального типу за родами військ та постійним штатом. Їх чисельність та комплектація відповідали потребам армії мирного часу. У школах була запроваджена така ж організація, як і в стройових частинах армії (роти, батареї, ескадрони, батальйони та дивізіони). Структура навчального закладу передбачала розподіл на підготовчий, молодший та старший класи. Основна увага приділялася розвитку активності, самостійності та ініціативи курсантів, акцент робився на покращенні вивчення тактики на основі встановлення тісного зв'язку з діючою армією, що передбачало проходження спільних табірних зборів, участь у військових маневрах тощо⁴⁷⁹.

Сутність навчально-виховного процесу у військових школах досліджуваного періоду визначалися системою планомірної діяльності командирів та викладацького складу, партійних та комсомольських організацій й самих курсантів, спрямованої на формування ідейно переконаних, високоосвічених юнаків. Складовими навчання були *загальноосвітня, військова та політична* підготовка. Організаційні аспекти підготовки фахівців та графік навчального процесу визначалися статутами та інструкціями, які точно встановлювали вимоги та правила, що зумовлювалися особливими задачами кожної військової школи⁴⁸⁰.

Діяльність новостворених та передислокованих військових навчальних закладів ускладнювалася нестачею казарменого фонду. Курсантський, керівний та викладацький склад подекуди дислокувалися в непристосованих для проживання приміщеннях, часто ці будівлі потребували капітального ремонту. Труднощі створювали не завжди своєчасне та якісне забезпечення училищ обмундируванням, постільною білизною, паливом та предметами особистої гігієни. Найгострішою була проблема розміщення Української кавалерійської школи в м. Зінов'євську і військової школи в м. Києві.

⁴⁷⁹ Там само, с. 99.

⁴⁸⁰ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

Розглянемо більш детально організацію навчально-виховного процесу в Українській кінній школі ім. т. Будьонного, яка з 1 квітня 1920 р. була розташована на території радянської Росії в місті Таганрозі, а з серпня 1920 р. переведена у розпорядження командувача південно-західного фронту та розташована у Зінов'євську (нині – Кропивницький). Найвагомішою проблемою, була відсутність пристосованих приміщень для навчання. Школа розташувалася у трьох корпусах, але лиш одним можна було користуватися. Спочатку кінна школа розмістилася в будинках реальної школи, ремісної школи та будинках, що колись належали родині Бородкіних. Коней розмістили в подвір'ї будинку №1 колишнього «Кавалерійського училища», а гармати – на майдані біля колишнього тиру⁴⁸¹. Навчання було організоване у трьох відділеннях: кінному, артилерійському та скорострільному. 5.10.1920 р. кінне відділення було направлене на польський фронт, з якого повернулося лиш 8.02.1921 р. Два інші відділення були перейменовані у «15-ті кавалерійські командні курси» (на 600 осіб). Скорострільне відділення залишилося, а артилерійське – розформували. Найбільші труднощі виникали у матеріально-технічному забезпеченні: необладнані кабінети, відсутні підручники та меблі; непристосовані помешкання для курсантів; не було достатньо теплого одягу; у класах було так холодно, що неможливо було писати, курсанти ходили босі й обідрані⁴⁸².

Про незадовільний стан матеріального забезпечення свідчать спогади Шульгіної С. І., що працювала в Київській військовій школі імені С. С. Каменева і згадувала, що у 1921 р. в школі не було скла в багатьох вікнах, юнаки навчалися в неопалюваних приміщеннях, а пічки-буржуйки топили тільки вночі⁴⁸³. Це негативно впливало на ефективність підготовки курсантів. Школи комплектувалися не організовано, юнаки приходили групами в різний час, що вносило різнобій у навчальний процес.

⁴⁸¹ *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

⁴⁸² Там само, с. 24.

⁴⁸³ *Воспоминания Шульгиной Софии Ивановны о работе в Киевской военной школе им. С. С. Каменева*. 1921. ЦДАГОУ, ф. 1.

Організація навчання у 1923-1924 рр. передбачала такий денний розклад курсанта: навчальні та стройові заняття – 6 год., з розрахунком 8 занять по 45 хв.; перерви – 10 хв.; позанавчальні заняття, включаючи й клубні – 2 год.; ранковий підйом, одягання, сніданок, обід, прогулянка, огляд зброї та інше – 3,5 год.; сон – 8 год.; час для самостійної підготовки та відпочинку – 5 год. 10 хв. Загалом навантаження курсанта не повинно було перевищувати 10 астрономічних год.⁴⁸⁴. У Додатку Ф.1 наведемо приклад розпорядку дня курсантів військових навчальних закладів (додаток Ф.1).

Структурно, навчання у військових школах поділялося на три складові: *теоретичне* навчання у зимовий період; *практичне табірне* навчання в літній період; *стажування* в червоноармійських частинах⁴⁸⁵. Вже наприкінці першого навчального року юнаки направлялися на табірні збори, під час яких проводилася політосвітня робота, агітаційні компанії по боротьбі з голодом, бандитизмом тощо. Заняття в таборі здійснювалися за навчально-муштровим планом, а старші класи направлялися до діючих червоноармійських військ⁴⁸⁶.

Розглянемо детальний розподіл навчальних годин на тиждень у 1920-1921 н. р. на прикладі Української кавалерійської школи. Окрім навчання, курсанти школи приймали активну участь в боях на теренах України. На початку 1920-х рр. навчальні програми були розподілені на три частини, відповідно, 1 клас мав загальноосвітній характер, 2 і 3 були спеціальними, де здійснювалася військова підготовка. Розподіл годин на тиждень представлений в таблиці 3.7⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ I Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

⁴⁸⁵ Богомолец, І., 1931. *Прийом до військових шкіл РСЧА 1931 року*. К., Х.: На Варті.

⁴⁸⁶ *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

⁴⁸⁷ Там само, с. 11.

Розподіл годин на тиждень по відділеннях в Українській кавалерійській школі ім. т. Будьонного у Зінов'євську (початок 1920-х рр.)

Кінне відділення		
Перший загальноосвітній клас	Арифметика Географія Гігієна Російська мова Історія Природознавство Геометрія Муштрове навчання	5 годин 2 години 2 години 2 години 2 години 2 години 2 години 4 години
Разом		24 години
Перший спеціальний клас	Тактика Топографія Фортифікація Гіпология Підривне діло Артилерія Муштрове навчання Вихід у поле	4 години 4 години 2 години 2 години 2 години 2 години 4 години 4 години
Разом		24 години
Другий спеціальний клас	Тактика Топографія Фортифікація Підривне діло Гіпология Артилерія Стрілецька підготовка Адміністративна підготовка Муштрове навчання	5 години 4 години 2 години 2 години 2 години 2 години 4 години 1 година 4 години
Разом		24 години

Аналіз розподілу годин свідчить, що кожний клас мав однакову кількість годин навчання на тиждень, відрізнялися тільки предмети викладання. У спеціальних класах предмети були практично однакові за винятком адміністративної та стрілецької підготовки, яким навчали в останньому класі. У першому спеціальному класі зверталось більше уваги на польові заняття. Змінювалася і кількість годин, так в другому спеціальному класі більше часу відводилося на вивчення тактики. З переходом навчальних закладів на лабораторний метод навчання всі години (навчальні і самостійні) називалися

лабораторними. Окрім обов'язкових годин, години для самопідготовки слугували для поглиблення знань, їх тривалість визначав сам курсант⁴⁸⁸.

Робочий день майбутнього командира ділився на дві частини: навчальні години та позашкільна робота. Під час навчальних годин курсант займався до обіду в лабораторіях чи на плацу. Далі відводився час на самопідготовку, коли курсант працював над виконанням навчальних завдань, відвідував гуртки, читав газети і журнали. Самостійна підготовка здійснювалася в лабораторіях, бібліотеках, архівах, на фабриках, в селі, в полі тощо. Для перевірки засвоєних знань, повторення та узагальнення матеріалу проводилися репетиції або річний облік⁴⁸⁹. І Всесоюзний з'їзд військових шкіл та курсів рекомендував для удосконалення перевірки знань курсантів застосовувати комплексні задачі⁴⁹⁰.

Проблема комплектування, доведення до відома вступників вимог щодо організації навчання у військових школах на території тогочасної України в 1920-х рр. вирішувалася шляхом проведення активної агітаційної кампанії. Під час першого періоду (1920-1923 рр.) для проведення агітаційної кампанії серед населення України публікувалися «Інструкція для волосних політуповноважених щодо призову громадян до Червоної Армії»⁴⁹¹ та «Інструкція по організації агітаційної та культурно-просвітницької роботи щодо призову»⁴⁹². Активно проводилася і агітаційна компанія за допомогою агітаційних плакатів (додаток Х.1). У джерелах ДАКО є протокол засідання приймальної комісії до військових навчальних закладів від 30.03.26 р., де йдеться про таку вимогу агітаційних заходів: «...помістити в пресі матеріали щодо прийому курсантів; Окружний партійний комітет та комсомол повинні провести агітацію щодо набору до військових навчальних закладів; в 45-й дивізії провести збори військовослужбовців 1902-1903 р. народження для відбору добровольців до військових навчальних закладів...» (додаток Х.2). В циркулярі «Про компанію

⁴⁸⁸ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

⁴⁸⁹ Там само, с. 202.

⁴⁹⁰ *І Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования*, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

⁴⁹¹ *Инструкция для волостных политуполномоченных по призыву граждан в Красную Армию*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.

⁴⁹² *Инструкция об организации агитационной и культурно-просветительной работы по призыву (в развитие § 54, 70 и 275 «Руководство для призыва» утв. СТО 17.09.1921 г.)*, 1922. ДАХО, Ф. Р-2550.

вербування до військових та військово-політичних шкіл РСЧА», Окружний партійний комітет пропонував: негайно розгорнуту кампанії щодо вербування в військові школи на підприємствах, селах та клубах; звернути увагу на: а) безумовну добровільність під час набору; б) максимальне залучення партійців до військових шкіл; в) підбір відповідного соціального складу кандидатів на вступ⁴⁹³.

Інструкція про порядок відбору добровольців у 1926 р. надає інформацію про термін подачі документів не пізніше 15 червня та прибуття до навчального закладу (10-15 серпня). Вимоги: надати довідку від лікаря про стан здоров'я та характеристики від профспілкової або партійної організації; мати закінчений повний курс загальноосвітньої школи 1 ст.; вік – не нижче 17 та не вище 21 р., іноді, не вище 23 р., для національних шкіл з 4-річним терміном навчання приймалися юнаки з 16 р.⁴⁹⁴. Вступні іспити для інженерних, шкіл зв'язку, артилерійсько-технічних та топографічних шкіл проводилися з 20 вересня по 5 жовтня, а для піхотних, артилерійських та кавалерійських з 1 по 10 жовтня⁴⁹⁵.

Юнаки, що підходили за віком проходили три комісії: медичну (придатність за станом здоров'я); мандатну (загальний політичний розвиток та соціальне походження); навчальну (випробування із загальноосвітніх предметів). Зарахованими могли бути ті, хто успішно складали вступні випробування. Основним принципом був конкурс, критерієм якого визначалися соціально-політична відповідність та загальна підготовка. У випадку, коли вступники мали однакові результати, перевага надавалася робітникам та селянам⁴⁹⁶.

Станом на 1928 р. Управління військовими навчальними закладами внесло зміни в умови вступу, які стосувалися віку (з 18 до 25 р.); особлива увага зверталася на соціальний ценз та стан здоров'я, Зазначалося також, що військові школи готують командирів взводів РСЧА з терміном навчання: в піхотних та артилерійських – 3 роки, в інших – 4 роки. Вступні іспити в 1928 р. проводилися з

⁴⁹³ *Протокол № 1 засідання комісії з прийому до військових вузів військового відомства від 30.03.26 р., 1926. ДАКО, ф. Р-112, оп. 1, спр. 1199, арк. 1, 2.*

⁴⁹⁴ *Приложение к циркуляру УВУЗ № 22 450. Инструкция о порядке отбора добровольцев для укомплектования военных и военно-политических школ в 1926 году., 1926. ДАКО, ф. Р-112.*

⁴⁹⁵ *Письмо главы Окружной вербовочной комиссии всем районным вербовочным комиссиям, 1926. ДАКО, ф. р-112.*

⁴⁹⁶ *Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА?, 1929. Киев; Орлов, Е., Сычев, И., 1927. Как рабочему и крестьянину стать командиром : правила для поступающих. М.: Военный вестник.*

15 вересня по 1 жовтня. На загальноосвітню підготовку виділялося 9%, на загальнополітичну – 15%, на військову – 76%⁴⁹⁷ (додаток Ф.2).

Для популяризації військової освіти розповсюджували видання: Є. Орлова та І. Сичова «Как рабочему и крестьянину стать командиром Красной Армии» (1927); А. Потьомкіна «Трудяща молодь – до військових шкіл» (1929); Н. Кузьміна «Рабочая молодежь – в военные школы» (1930)⁴⁹⁸ та ін. У 1920-х рр. вже публікувалися брошури, довідники та підручники на допомогу вступникам, наприклад «Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА?» (1929)⁴⁹⁹. Серед інших можна назвати такі, як П. Зубченко «Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА» (1925)⁵⁰⁰, Є. Орлов та І. Сичов «Как рабочему и крестьянину стать командиром: правила для поступающих» (1927)⁵⁰¹ та ін.

Підручники склалися з кількох розділів на кожен предмет (політграмота, географія, російська мова, математика, природознавство) з переліком тем, знання з яких перевірялися на вступних іспитах кожною військовою школою за родами військ. Так, для вступу до піхотних та кінних шкіл треба було скласти іспит з російської мови, математики, географії, політграмоти⁵⁰². Після розділів наводився перелік посібників, де можна було знайти необхідну інформацію.

Для вступу до національних військових закладів окремим розділом наводилися вказівки щодо мовних вимог до вступників. В усіх національних школах підрадянської України вступні випробування проводилися відповідно до програм, встановлених для всіх військових шкіл СРСР, за винятком української мови. Від вступників вимагалось вміння читати, переказувати, грамотно висловлювати власну думку та писати українською мовою⁵⁰³. Головне управління

⁴⁹⁷ Тезиси докладчика о приеме в военные школы РККА в 1928 году. Управление военно-учебных заведений ГУР РККА, 1928. ЦДАГОУ, ф. 7.

⁴⁹⁸ Письмо секретариату ЦК КПУ. Штаб украинского военного округа от 9.02.29 года, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.

⁴⁹⁹ Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА?, 1929. Киев

⁵⁰⁰ Зубченко, П., 1925. Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА. Москва: Государственное военное изд-во.

⁵⁰¹ Орлов, Е., Сычев, И., 1927. Как рабочему и крестьянину стать командиром: правила для поступающих. М.: Военный вестник.

⁵⁰² Богомолец, І., 1931. Прийом до військових шкіл РСЧА 1931 року. К., Х.: На Варті.

⁵⁰³ Орлов, Е., Сычев, И., 1927. Как рабочему и крестьянину стать командиром : правила для поступающих. М.: Военный вестник.

військовими навчальними закладами направляло наряди до військових шкіл з метою координації набору. В листі ГУВНЗ від 7.07.26 р. до всіх військових навчальних закладів були направлені наряди на вступників: для піхотних та кавалерійських шкіл – 40% робітників та 60% селян; для інженерних та артилерійських – робітників та селян по 50%; для спеціальних військових шкіл – 60% робітників та 40% селян⁵⁰⁴. Абітурієнт повинен був заповнити анкети, де вказувалися всі відомості щодо соціального походження, чим займалися батьки, політична приналежність тощо (додаток Ш)⁵⁰⁵ та писали заяву до військового навчального закладу (додаток Щ.1)⁵⁰⁶. Для вступу до Харківської школи ЧС заяви писали українською мовою (додаток Щ.2)⁵⁰⁷.

У таблиці 3.8 наведені категорії вступників, що були прийняті до військових шкіл за період 1924-1928 рр.⁵⁰⁸.

Таблиця 3.8

Загальносоюзні відомості щодо складу прийнятих до військових шкіл в період 1924-1928 рр. (у %)

Назва категорій вступників	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Робітники	34	35,3	36,3	38,9	56,0
Селяни	52	51,5	49,9	46,2	34
Решта	14	13,2	13,8	14,9	10
З них:					
Членів та кандидатів ВКП(б)	16,4	17,6	18,5	20,5	24,3
Членів ВЛКСМ	58,3	57,7	56,6	55,7	52,8
Непартійних	25,3	24,7	24,9	23,8	22,9

Можемо констатувати помітні зміни у комплектації військових шкіл за наведений п'ятирічний період. З початком організації військових шкіл у них навчалися переважно селяни. Зважаючи на це співвідношення, ГУВНЗ надсилав наряди на комплектування шкіл та звертав особливу увагу на потребу вербування більшої кількості робітників. Це поступово призвело до того, що станом на

⁵⁰⁴ Письмо от 07.08.1926 года от УВУЗ № 30570, 1926. ДАХО, ф. Р-112.

⁵⁰⁵ Анкета, 1927. ДАХО, ф. Р-2550.

⁵⁰⁶ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845; Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845; Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845.

⁵⁰⁷ Заява, 1926. ДАХО, ф. Р-845.

⁵⁰⁸ Потьомкін, А., 1929. Трудяца молодь – до військових шкіл. Харків: «Радянське село».

1928 р. кількість робітників збільшилася у два рази. Військові школи були зобов'язані випускати мінімум 80-90% членів партії⁵⁰⁹.

Щодо вимог вступної кампанії 1926 р., то варто згадати ті із них, які успішно здійснювали набір: піхотні школи: Київська піхотна школа, Київ, Ленінградські казарми; Одеська піхотна школа, Одеса 4, станція трамвая – середня Фонтанка; Школа ЧС імені ВУЦВК, Харків, вулиця Володарського; Сумська школа, яка була піхотна до 1927 р., далі перейменована в Сумську артилерійську школу⁵¹⁰. Курс навчання тривав 3 роки. Школи комплектувалися переважно з військовослужбовців армії: рядових – не старше 24 р., інших військовослужбовців – не старше 25 р.; абітурієнти з числа цивільних осіб – віком від 17 до 21 р. Кандидати повинні були мати загальноосвітню та політичну підготовку радянської школи 1 ступеню; під час прийому кандидати проходили встановлені іспити, мандатну комісію та медичний догляд; Українська кавалерійська школа ім. т. Будьонного з терміном навчання 3 роки; 3 артилерійські школи: Київська артилерійська школа; Одеська артилерійська школа та Сумська (зенітної артилерії) з терміном навчання 4 р. До вступників артилерійських шкіл висувалися вищі вимоги із загальноосвітньої підготовки ніж до інших шкіл; Київська військова школа зв'язку; Об'єднана військова школа ім. Каменєва (піхотне, кавалерійське, артилерійське, інженерне відділення); Окружна військово-політична школа УВО⁵¹¹.

Серед названих вище повністю українізованими були дві школи (Українська кавалерійська школа ім. т. Будьонного та Харківська школа ЧС), в які набирали переважно українців, що володіли, вміли читати та писати українською мовою. Викладацький склад шкіл не відповідав стандартним штатам радянських командирських курсів, викладання проводилося виключно українською мовою. До цих військових навчальних закладів приймалися лише українці з добрим знанням української мови у віці від 18 до 30 р., що мали початкову шкільну освіту

⁵⁰⁹ Бернацкий, В. А. ред., 1924. *13-я Одесская командная школа 1919-1924 гг. Исторический очерк*. О.: 13-я Одесская командная школа.

⁵¹⁰ *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988, 1988. Краткий исторический очерк*. Сумы.

⁵¹¹ *Список военно-учебных заведений в которых открыт прием в 1926 году*. ДАКО, ф. Р-112; Пятницкий, Н. В., 1932. *Военная организация государственной обороны СССР. Лекция 1-5*. Париж.

(курсанти комплектувались з селянства), понад 50% курсантів мали закінчену нижчу шкільну освіту, 8-10% – середню, 1-2% – вищу⁵¹². Викладачами у школі були колишні старшини петлюрівської та Галицької армій, які потрапили в полон чи перейшли на сторону більшовиків.

Викладання проводилося українською мовою, серед дисциплін була і російська мова, облаштовувалися кабінети російської мови для добровільних занять у вечірні години. Кабінетом керував один із викладачів російської мови. Для більш досконалого оволодіння російською мовою проводилася клубна робота один раз на тиждень та стройові заняття – 1-2 рази на тиждень⁵¹³. Згідно архівним даним по Київському округу на 1926-1927 н. р. до військових навчальних закладів прибуло: з шкільною освітою – 1365 осіб, що становило 83,9%, а осіб із самоосвітою – 263 (16,1%) (додаток Ц.3)⁵¹⁴. Станом на 1.08.1929 р., за даними 32 вербувальних комісій було подано 16000 заяв, а відібрано 5220 кандидатів, з них з самоосвітою – 15%, з вищою освітою – 68%, з середньою – 17%. При цьому робітників – 51%, селян – 9,5%, бідняків – 25%, середняків – 8,5%, інших – 6,3%. До початку занять по відрядженням вербувальних комісій прибуло – 1055 осіб, з військових частин – 997, з курсів при військових навчальних закладах – 305, з вулиці – 765. Комплектування проводилося до 15 жовтня 1929 р. Було прийнято курсантів – 1540 осіб в 9 навчальних закладів: Сумська артилерійська школа, Одеська артилерійська школа, Київська артилерійська школа, Київська піхотна школа, Одеська піхотна школа, школа ЧС, Київська школа зв'язку, Українська кавалерійська школа, Школа зенітної артилерії. При цьому 88% відсіяли при наборі з вулиці. Згідно наказу начальника 3 відділу ПУ УВО т. Адаменко – заборонено прийом з вулиці, тільки через вербувальні комісії⁵¹⁵ (додаток Ц.3).

Значну діяльність щодо політичного виховання курсантів проводили комісари або помічники начальника школи з політчастини, вони контролювали хід навчання, особливо викладання та вивчення суспільних наук, виступали з

⁵¹² Лист Центральної школи червоних старшин до Політбюро ЦККПУ від 1.09.1920 р., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.

⁵¹³ Тезиси и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А., 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

⁵¹⁴ Прибыло для поступления в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

⁵¹⁵ Там само, арк. 22–23.

доповідями на теми з міжнародного становища країни. Провідна роль у вихованні курсантів надавалася партійним організаціям військових шкіл, обов'язки яких були визначені в Інструкції ЦК РКП(б) осередкам РКП(б) в Червоній армії та флоту від грудня 1924 р.⁵¹⁶ і мали забезпечити тісний зв'язок навчальних закладів з місцевими партійними організаціями. Гуртки політосвіти проводили вечори військової пропаганди, військові ігри, колективні обговорення окремих епізодів національно-визвольної війни, дискусії, доповіді тощо⁵¹⁷.

Педагогічний комітет школи складав на кожного курсанта «висновок», в якому за результатами навчання йшлося про його придатність чи її відсутність виконувати функції командира. На цій основі курсанти підготовчого та молодшого класу могли залишитися на другий рік в тому ж класі⁵¹⁸. Метою військових шкіл 1920-1937 р. було визначено навчання та підготовка «командирів РСЧА». Це звання надавалося курсантам, які успішно завершили повний курс галузевих військових шкіл та призначалися на посади командирів взводів стройових частин РСЧА відповідного роду військ⁵¹⁹.

До 1925 р. загального випуску червоних командирів для всіх військових шкіл не проводилося, що пояснюється неузгодженістю структури, різним часом заснування та матеріальним забезпеченням, частою передислокацією військових навчальних закладів тощо. Знайдено відомості про святкування першого випуску Харківської школи ЧС, який відбувся 20 липня 1921 р. Об 11 год. ранку на честь випуску на Радянській площі відбувся парад усіх військових навчальних закладів м. Харкова, який приймав командуючий України т. Фрунзе, ввечері для випускників провели спектакль⁵²⁰. 2-й випуск відбувся 10 квітня 1922 р., а 1 травня 1922 р. вперше в історії Радянської республіки весь особовий склад РСЧА

⁵¹⁶ Бондаренко, Н., 2016. Зміст підготовки офіцерів запасу як основа військово-професійної компетентності фахівця. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти України: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 17 березня 2016 р.* К.: НАУ.

⁵¹⁷ *Тезиси и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

⁵¹⁸ Там само, с. 44.

⁵¹⁹ Зубченко, П., 1925. *Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА.* Москва: Государственное военное изд-во.

⁵²⁰ Випуск красных командиров. Хроника, 1921. *Коммунист.* Харьков, № 160.

приймав Червону присягу⁵²¹. 3-й випуск – 16 вересня 1923 р., випустилося 56 командирів⁵²². Далі 4-й випуск – 1 вересня 1924 р., 5-й випуск – 1 серпня 1925 р.

У наступні роки випуск в усіх військових школах проводився в один день – 1 серпня⁵²³. На випусках Педагогічна Рада кожної школи відзначала успішних курсантів, їх прізвища заносились на так звану Червону дошку. З 1929 р. термін навчання у військових школах збільшився на півроку, про що свідчать спогади полковника Н. Пятницького⁵²⁴. На той час у піхотних школах курс навчання вже тривав 3,5 р., протягом яких курсанти тричі проходили стажування у військах на табірних зборах (1-й р. – 4,5 місяці; 2-й та 3-й р. – по 2,5 місяці). Такого ж порядку дотримувалися в інших військових школах. Це пояснювалося необхідністю проходження першого року навчання в полкових школах при військових частинах, коли на молодший курс військових шкіл приходили курсанти із загальновійськовою та спеціальною підготовкою в обсязі знань, необхідних молодшому командирі⁵²⁵.

Навчання юнаків, які вступили до військових шкіл у 1929 р., передбачало такі складові: загальноосвітня (800 год.), політична та військова. Для підготовки робітників та бідних селян до вступних випробувань у військові була організована Українська військова підготовча школа ім. т. Фрунзе або підготовчі класи при національних та загальноосвітніх школах з терміном навчання – 3 р.⁵²⁶.

Порівняння якісного складу абітурієнтів військових шкіл на початку 1920-х рр. та у 1929 р. дозволяє стверджувати про ефективність вербувальних кампаній, що призвело до того, що кількість неорганізованих осіб зменшилася вдвічі, 25% місць в школах були зайняті юнаками, які вже пройшли загальноосвітню підготовку. Досягненнями набору 1929 р. стало те, що 20% юнаків мали закінчену середню освіту. Таким чином, практично половина вступників мали достатній рівень загальноосвітньої підготовки, що надавало можливість зосередитися на

⁵²¹ Берестовий, А., 1981. Незабуття сторінка історії. Харківська школа червоних старшин. *Вечірній Харків*. Харків, № 139.

⁵²² Випуск краскомов в 6-й Харьковской пехотной школе, 1923. *Коммунист*. Харьков, № 23.

⁵²³ *Червоний юнак*, 1931. *Збірка до 10-річчя школи Червоних старшин ім. ВУЦВК*. Харків.

⁵²⁴ Пятницький, Н. В., 1932. *Военная организация государственной обороны СССР. Лекция 1-5*. Париж.

⁵²⁵ *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений*. М.: УВУЗ ГУ РККА.

⁵²⁶ Пятницький, Н. В., 1932. *Военная организация государственной обороны СССР. Лекция 1-5*. Париж.

військовій складовій. Окрім загальноосвітнього рівня підвищився також й соціальний ценз кандидатів: промислові робітники – 55,5%, сільськогосподарські робітники – 11,8%, селяни – 24,2%, інші – 8%. Освітній рівень був наступним: середня освіта – 19,8%, нижча освіта – 70,7%⁵²⁷.

Нові завдання з підготовки керівного складу, вимагали перегляду організації навчально-виховного процесу, змісту навчальних програм та методів навчання. Це передбачало значне збільшення кількості навчального часу на вивчення нових зразків озброєння, ознайомлення з тактикою новостворених технічних родів військ тощо. Складна міжнародна ситуація, проблеми соціально-політичного розвитку радянського суспільства зумовили необхідність підвищення ефективності викладання соціально-економічних дисциплін, що відбилося на розподілі навчальних годин у піхотних та кавалерійських військових навчальних закладах: військово-теоретичний цикл – 45%, практика у військах – 25,3%, суспільно-політичний цикл – 14,1%, загальноосвітній – 13,6%, решта часу – в резерві. Для оволодіння військовою технікою у військових навчальних закладах у 1931-1932 рр. були створені гуртки з вивчення техніки⁵²⁸.

Заходи, що здійснювалися ЦК партії спрямовувалися на підвищення якості викладання та визначення обсягу соціально-економічних дисциплін у військових школах. Починаючи з 1931-32 н. р. вивчалися наступні дисципліни: ленінізм – 120 годин, історія ВКП(б) – 100, політекономія – 90, теорія радянського господарства – 90, історія Комінтерну – 40, антирелігійна пропаганда – 30, курс партійно-політичної роботи в РСЧА – 122 год. Всього на суспільно-політичні предмети відводилося 632 год.⁵²⁹.

На окрему увагу заслуговують авіаційні школи, більшість з яких була створена наприкінці 1930-х рр. Їх історія ведеться з 12.11.1930 р. після підписання наказу ВПС РСЧА, згідно з яким у Харкові створювалася 9-а Військова школа

⁵²⁷ Там само, с. 105.

⁵²⁸ Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный ун-т Мин-ва Обороны Российской Федерации. Москва.

⁵²⁹ Там само, с. 110.

льотчиків та льотчиків-спостерігачів⁵³⁰. В період становлення та розвитку авіаційної справи льотна підготовка проводилася без курсів навчально-льотної підготовки, методичних посібників, наочних на навчальних посібників, функції яких виконував інструктор часто з числа випускників школи. Після першого випуску 07.11.1932 р. з 204 випускників льотчиків-спостерігачів в якості інструкторів в школі залишилося 71⁵³¹. Влітку 1933 р. школа випустила 123 авіаційних командира, які оволоділи технікою пілотування та бойового використання літаків. На честь випуску школу відвідали голова Всеукраїнського ЦВК Г. Петровський, секретарі КП(б)У, голова Раднаркому УРСР В. Чубар, командуючий військами України та Криму Й. Якір, начальник ВПС РСЧА та ін.

Метою підготовки в авіаційних школах визначалося удосконалення навиків оволодіння авіаційною технікою й льотної професії. Працювали гуртки (авіа моделювання, співи, танці, в'язання та шиття), вчилися готувати та доглядати за дітьми, а також обговорювали прочитані книги, проводили зустрічі з представниками науки, була організована художня самодіяльність та спортивні секції (боротьба, легка атлетика, бокс та ін.)⁵³². Школа підготувала видатних льотчиків, з яких багато були відзначені урядовими нагородами та здобули звання Героїв СРСР. У травні 1936 р. Постановою ЦВК СРСР 12 кращих представників школи було нагороджено орденами «Червоної Зірки» та «Знак пошани». До 1938 р. школа здійснила 7 випусків, підготувала 1500 льотчиків та 3500 льотчиків-спостерігачів. У 1937-1938 р. школа провела підготовку 180 курсантів з Іспанії⁵³³.

З реорганізацією військових шкіл у військові училища у 1937 р. змінилися й вимоги до вступників. Сюди стали приймати чоловіків віком від 17 до 22 р. із загальноосвітньою підготовкою не нижче 8 класів. До Київського, Одеського артилерійського та Одеського піхотного училищ – з повною середньою освітою (10 класів). У 1937 р. заяви на вступ приймалися з 1.04-25.07 районним

⁵³⁰ Бобейко, Л. В., Головин, А. П., Долганов В. А. и др., 1988. *Азбука мужества: Документальный очерк*. Х.: Прапор.

⁵³¹ Бобейко Л. В., Калижников, М. Е., Косовский, С. Г., Николаенко В. П., Торубаров, В. И., 1990. *Крылатые года. Страницы истории Харьковского высшего авиационного ордена Красной Звезды училища летчиков им. Дважды героя ССР С. И. Грицевца: Документальный очерк*. Х.: Прапор.

⁵³² Там само, с. 6.

⁵³³ Бобейко, Л. В., Головин, А. П., Долганов В. А. и др., 1988. *Азбука мужества: Документальный очерк*. Х.: Прапор.

військовим комісаром або в училищах. Вступники подавали: автобіографію, анкету, свідоцтво про народження, атестат або довідку про освіту, довідку з міської ради або районного виконавчого комітету, довідку з місця проживання про рід занять, довідку про несудимість, рекомендації від партійної, комсомольської організації чи керівництва колгоспу, дві фотокартки⁵³⁴. Всі проходили попередні комісії (медичну та загальноосвітню) при районних військових комісаріатах, а червоноармійці у військових частинах. Відібрані абітурієнти направлялися до військових училищ для проходження вступних випробувань⁵³⁵.

Курсанти, які були прийняті до навчання у військові училища, мали такий розпорядок дня: підйом, фізична зарядка, ранковий туалет, огляд, перший сніданок, після перших трьох годин занять – другий сніданок, 3 год. навчання та год. догляду за технікою, 1 год. була присвячена фізичній та стройовій підготовкам. Пізніше – обід та відпочинок, 3 год. самопідготовки, вечеря. Кожен курсант мав брати участь у суспільно-політичній та культурно-масовій роботі, літературних та художніх гуртках (співи, танці, музика тощо), займатися спортом.

Впродовж навчання в училищі всі курсанти по черзі виконували обов'язки командира підрозділу, що мало формувати командирські якості. Кращі ставали командирами відділень, старшинами або молодшими командирами взводу. Весною проводилися заліки, а восени – випускні або перевідні випробування. Для випускників встановлювалися розряди: перший розряд – ті, що отримали оцінку не нижче «добре» з усіх предметів та по основній дисципліні «відмінно»; другий розряд – хто склав випускні випробування. Відмінникам після навчання присвоювалося звання старшого лейтенанта та надавалася можливість вступу до військових академій без вступних іспитів. Випускники, що закінчили навчання на «відмінно», отримували премію 500 руб., а першого розряду – 300 руб.⁵³⁶.

Проведене дослідження дозволяє говорити про трансформацію військової освіти досліджуваного періоду, що було обумовлено історичними та суспільно-

⁵³⁴ *Как поступить в военное училище, 1937. Правила приема в сухопутные военные училища РККА и условия обучения в училищах.* М.: Воениздат.

⁵³⁵ Там само, с. 8.

⁵³⁶ *Как поступить в военное училище, 1937. Правила приема в сухопутные военные училища РККА и условия обучения в училищах.* М.: Воениздат.

політичними чинниками. Здійснювалася систематична робота працівників військових навчальних закладів та керівників ГУВНЗ щодо вдосконалення навчання та виховання військових фахівців, що набувало більшої у порівнянні з попередніми роками організованості, послідовності та результативності. Результат – підвищення загальної, військової та політичної освіченості курсантів.

Наприкінці 1930-х рр. на території УРСР підготовка військових фахівців проводилася на вищому рівні ніж на початку 1920-х рр., незважаючи на ряд недоліків. Така організація була спрямована на виховання військових фахівців виключно в дусі комуністичних принципів та відданості партії, що негативно впливало на формування сімейних та релігійних цінностей. При призначенні на вищі керівні посади, ретельно вивчалася та враховувалася партійна приналежність, соціальне походження та національність, а не особисті та професійні якості військового фахівця.

3.2. Наукове та кадрове забезпечення військових навчальних закладів України у 1920-1940 рр.

Аналіз кадрового та наукового забезпечення особового складу військових навчальних закладів необхідний для проведення цілісного дослідження. Постійний особовий склад навчальних закладів 1920-1940 рр., що формувався за трьома напрямками (командирського, викладацького та складу забезпечення) відповідав за організацію навчально-виховного процесу. Його основними проблемами в кінці 20-х рр. ХХ ст. були низька кваліфікація та недостатній рівень комплектування керівним та викладацьким складом і, як наслідок, наявність труднощів у підготовці військових фахівців для РСЧА. Відповідно до курсу, встановленого ЦК ВКП(б) та спрямованого на різнобічне реформування ЗС, РВР, Управління військовими навчальними закладами та Політичне управління РСЧА розробили систему заходів для вирішення цих проблем: поліпшення відбору викладацького складу; створення курсів удосконалення кваліфікації та перепідготовки викладачів; проведення навчально-методичних зборів;

мобілізацію цивільного викладацького складу викладацьку роботу; заміщення нижчого апарату політпрацівників курсантами; висування на більш відповідальну роботу осіб з числа командирів середньої та старшої ланки⁵³⁷.

На кінець 1922 р. 56,6% командирів Червоної армії мали військову освіту, але рівень освіти був вкрай низький, а 43,4% не мали освіти взагалі. До кінця 1926 р. в системі підготовки керівних кадрів був зроблений значний крок: кількість командирів, які здобули військову освіту, становило біля 96% (додаток Я). Ці дані вказують на динамічне зростання кількості військовослужбовців РСЧА із закінченою військовою освітою, яка була переважно середньою. Так, у 1925 р. 36% старшого та 50% середнього командирського складу стрілецьких військ мали військову освіту нижче рівня військової школи нормального типу. Гірша ситуація була в кавалерії, де 26,7% середнього та 48% старшого керівного складу взагалі не мали військової освіти. В інженерних військах тільки 30% керівного складу мали нормальну військову освіту, а 17% – не мали жодної освіти. У військах зв'язку, відповідно, 20,4% й 39,2%⁵³⁸.

На окрему увагу в межах нашого дослідження заслуговує комплектування військових курсів, шкіл та академій офіцерами царської армії в період зародження радянської військової освіти. Ці військові фахівці здобули у свій час якісну військову підготовку. Саме колишні царські офіцери стояли у витоків формування «радянської» військової еліти, стали основою викладацьких колективів нових радянських навчальних закладів. Та частина з них, яка прийняла та підтримала більшовицький переворот 1917 р.⁵³⁹. Так, у Київській об'єднаній школі ім. С. С. Каменєва викладачем тактики був князь І. Грузинський, який служив у О. Колчака начальником тилу у званні генерал-майора, викладачем артилерії –

⁵³⁷ Шумов, Д. К., 2013. *Подготовка кадров РККА в системе средних военно-учебных заведений (1929- июнь 1941 гг.)*. Автореф. кандидата наук. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.

⁵³⁸ Дороничев, В. О., 2009. *Формирование института единоначалия в советских вооруженных силах в период военной реформы 1920-х годов*. Кандидат наук. Российский государственный университет им. Иммануила Канта. Калининград.

⁵³⁹ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг.: Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

Є. Дмитрієвський, військовий інженер-технік, що служив у царському уряді⁵⁴⁰. Про такий же факт свідчить й історичний нарис Одеської піхотної школи, де зазначено, що викладачами переважно були представники кадетського корпусу, які мали непогану військову підготовку⁵⁴¹.

Таким самим чином організовувалася і 14-а Полтавська піхотна школа командирського складу (пізніше реорганізована у Сумську піхотну школу), керівником якої був колишній генерал білогвардійських військ А. Крузе, а «...викладачами різним предметів були колишні генерали та офіцери царської армії Більдірєв, Ісаєв, Радкевич, Соколовський, Тимофієв та інші...»⁵⁴². Після проведення першого випуску деякі випускники залишилися в школі курсовими командирами, серед них був Г. Шелахов, який в подальшому отримав звання генерал-лейтенанта, Д. Баранов, І. Бутєєв та ін. Це були перші командири взводів, які закінчили курс військової школи нормального типу та яким було доручено підготовку та навчання курсантів – майбутніх командирів. Серед випускників 1922 р. був й Н. Ватутін – відомий воєначальник радянського періоду. Генералами стали випускники І. Бондаренко, Г. Латишев, П. Степаненко, С. Гетьман, З. Усачов⁵⁴³.

Військові школи на початку 20-х рр. комплектувалися: навчальна частина складалася майже на 90% зі старих кадрів, а з військових дисциплін – практично на 100%. Радянські військові школи очолювали начальники імператорських військових закладів генерали С. Бутиркін, Н. Генішта, М. Загю, Ф. Ігнат'єв, Д. Кучин, А. Новиков, Е. Похвіснев, Н. Рафалович, Н. Філатов та ін.⁵⁴⁴

Переважання випускників радянських військових навчальних закладів серед стройового та викладацького складу стала спостерігатися лиш в кінці 20-х рр. Навіть у центральному апараті НКО більшість становили старі кадри⁵⁴⁵. З часом, з

⁵⁴⁰ Горячев, Н., 1927. *Командиры-каменевцы. Страницы из истории Киевской школы Командиров им. С. С. Каменева*. Киев.

⁵⁴¹ *Одесское краснознаменное*, 1960. *Краткий исторический очерк*. Одесса.

⁵⁴² *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988*, 1988. *Краткий исторический очерк*. Сумы.

⁵⁴³ Там само, с. 32.

⁵⁴⁴ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

⁵⁴⁵ Там само, с. 290.

метою витіснення фахівців царської армії, широкого розмаху набули сфальсифіковані судові процеси, в основу звинувачень яких було покладено приналежність до царської військової школи. Масового характеру репресії набули з 1923-1924 рр., коли було звільнено та заарештовано значну частину викладачів та слухачів з числа колишніх офіцерів. У 1924-1928 рр. підлягало звільненню 27% викладачів та ад'юнктів академій. У 1930-1932 роках потужна хвиля репресій призвела до скорочення чисельності колишніх царських офіцерів у РСЧА з 14,1% в 1928 р. до 7% в 1931 році, а в 1940 р., викладачі з «дорадянською» освітою становили лиш 4,7% від загалу. Більшовики керувалися метою повного витіснення царських кадрів, однак при звільненні вказуючи такі причини, як вік, недостатні професійні якості, відсутність бойового досвіду тощо. Проте, були й такі, хто не дивлячись на «дворянське» походження та освіту, здобуту в царські часи, займали керівні посади й у 40-х рр. Це Д. Карбишев, О. Антонов, А. Самійло, Б. Шапошников, А. Крилов, А. Берг, А. Німітц, Г. Степанов, Л. Геллер та ін. 1940-х рр. кількість ув'язнених колишніх цивільних викладачів становила практично половину у порівнянні з тими, хто залишався на педагогічній роботі.

На думку А. Лушнікова, із суто військово-педагогічної точки зору, радянську військову школу створили саме офіцери царської армії, їм належить заслуга щодо розробки перших навчальних планів, програм, методичних та навчальних посібників, вони очолювали переважну більшість військових навчальних закладів аж до кінця 20-х рр. ХХ ст., а серед викладачів військових закладів переважали до першої половини 30-х рр.⁵⁴⁶.

Значних відомостей щодо призначення на посади керівників та викладачів українських військових шкіл у період українізації нами не було знайдено. Проте матеріали з фонду Національного музею історії України про видатного військового українського діяча К. Дерев'янка свідчать, що в Київській школі ЧС було чимало колишніх вояків армії УНР та Директорії, що були призначені викладачами, але незабаром їх звинуватили у створенні таємної військової

⁵⁴⁶ Там само, с. 292.

організації та репресували. У результаті школу закрили, а найкращих курсантів перевели на навчання до Харкова.

Проаналізуємо наукову роботу у 1922 р., що запровадив начальник 14-ї Полтавської піхотної школи І. Сальніков – колишній офіцер царської армії, блискучий радянський командир. Її результатом було видання «Методики навчання курсанта в 14-й піхотній Полтавській школі командирського складу» та складання хрестоматії з творів російських класиків, що узгоджувалася з програмою. І. Сальніков був новатором у пошуку методів підготовки курсантів та у 1919 р. опублікував підручник з тактики для командирських курсів. Як згадується у біографії Н. Ватутіна під авторством М. Брагіна, начальник школи запровадив новаторство і до тактичної підготовки майбутніх командирів шляхом обміну досвідом із Краснодарським та Владикавказьким училищами, сприяв організації спільних зібрань до яких залучалися і курсанти⁵⁴⁷.

Сумська артилерійська школа була відома за межами тогочасної України та СРСР, зокрема в Китаї⁵⁴⁸, бо в період 1927-1930 рр. СРСР по лінії Комуністичного Інтернаціоналу проходили військову підготовку Китаю. Перед військовими навчальними закладами РСЧА стояло завдання підготувати китайських комуністів та революціонерів. Про їх набір до військових навчальних закладів згадується в протоколі № 16 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 березня 1928 р. «... провести набір до військових шкіл 200 китайських комуністів, особливо звернувши увагу на направлення їх до військових спеціальних шкіл (авіаційних, артилерійських, інженерних тощо) ...»⁵⁴⁹. Було передбачено підготовку: 1) керівників військових відділів не нижче уїзного масштабу; 2) командирів окремих військово-революційних підрозділів; 3) організаторів та командирів регулярних частин РСЧА Китаю⁵⁵⁰. При цьому було визначено цільові установки щодо спеціалізації предметів для підготовки груп китайців, до яких було віднесено: тактику збройного повстання, партизанську боротьбу, ведення

⁵⁴⁷ Брагин, М. Г., 1954. *Ватутин (путь генерала). 1901-1944. Жизнь замечательных людей*. М.: Молодая Гвардия.

⁵⁴⁸ Сумське вище артилерійське двічі Червонопрапорне училище імені М. В. Фрунзе, 1993. *Історичний нарис*. Суми: Ред.-вид. відділ облуправління по пресі.

⁵⁴⁹ Усов, В. Н., 2004. *Китайский Берия Кан Шэн*. М.: Олма-пресс, с. 61.

⁵⁵⁰ Грейг, О., 2011. *Сталин. Тайные страницы из жизни вождя народов*. М.: ООО «Алгоритм-издат».

диверсійної роботи тощо⁵⁵¹. Окрім військових фахівців з Китаю, у 1937-1938 н. р., на той час уже Сумське артилерійське училище готувало фахівців для артилерії Іспанської республіканської армії. Всього було проведено три інтернаціональні випуски. Тут же готували командирів-артилеристів для армії Монгольської Народної Республіки (МНР). Як згадується в історичному нарисі Сумського вищого артилерійського училища, уряд МНР високо оцінив військову підготовку командирів для її армії, за що нагородив начальника училища Л. Дульщикова та викладача соціально-економічного циклу орденами «Полярної Зірки»⁵⁵².

У період з 1931 р. в Сумській артилерійській школі новаторами були створені електрифіковані мініатюри-полігони. Курсант О. Акимов змайстрував мініатюру-гармату, яка була названа «мініатюр-гармата Акімова», «...начальник відділення бойового постачання В. Сайко та завідувач складом т. Подольський подали близько 30 раціоналізаторських пропозицій винахідницького характеру, більшість з яких були реалізовані. Це розвивало технічне мислення курсантів та командирів, підвищувало освітній рейтинг школи...»⁵⁵³.

У період становлення Харківської школи ЧС (1921), її науково-педагогічний склад першим на території підрадянської України розробив військово-українську термінологію, російсько-український словник для військових та переклав муштровий, польовий, дисциплінарний статут українською мовою, була видана «Направа до навчання багнетного бою»⁵⁵⁴. Особовий склад школи займався перекладацькою та видавничою справою. У школі ЧС навчалися такі видатні особистості як уповноважений представник СРСР в Англії Х. Раковський та народний комісар освіти УСРР О. Шумський⁵⁵⁵, політичні діячі: Г. Петровський, В. Затонський, М. Скрипник, М. Фрунзе, М. Калінін, В. Чубар, воєначальники – К. Москаленко, І. Бурмаков, К. Дерев'янка. Багатьом випускникам присвоєно

⁵⁵¹ Усов, В. Н., 2004. *Китайский Берия Кан Шэн*. М.: Олма-пресс.

⁵⁵² Там само, с. 22.

⁵⁵³ Там само, с. 19.

⁵⁵⁴ *Червоний юнак*, 1925. Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.

⁵⁵⁵ Там само, с. 8, 22.

звання Героя СРСР. Від рядових до полковників дійшли Г. Покроєв, М. Криволапов, М. Муравко⁵⁵⁶.

В одному із періодичних видань були знайдено спогади випускників Харківської школи Червоних старшин, які згадують свого командира, викладача стрілецької підготовки Ф. Ф. Пося: «Це був надзвичайний чоловік, добре стріляв, заняття пояснював дохідливо та мав величезний бойовий досвід у Громадянській війні, ми із захопленням годинами могли слухати історії про відшумілі битви». Іншим видатним командиром школи був А. Гетьман, який здобув звання генерала армії, Героя Союзу РСР, героя боїв на Халхін-Голі, брав участь у бойових діях при обороні Москви, на Курській дузі, на берегах Дніпра тощо. «Школа ЧС мала досвідчений командний та політичний склад, який робив усе необхідне, щоб допомогти хлопцям, якнайшвидше стати висококваліфікованими радянськими військовими спеціалістами. Це й 1-ий старшина 3-ої роти С. Поплавський, і викладачі, політпрацівники, керівники партійної та комсомольської організацій Слуцький, Співак, Науменко, Бочан, Максименко, Авраменко, Копилов...»⁵⁵⁷. Про труднощі, які виникли на початку 1920-х рр. у підготовці викладачів військових дисциплін, зазначав у своїй доповіді начальник ГУВНЗ Й. Якір на I Всесоюзному з'їзді. У 1925 р. гостро постало питання забезпечення військових навчальних закладів викладачами та досвідченими командирами. Швидко сформувати професорсько-викладацький склад у військових навчальних закладах радянський уряд був неспроможний⁵⁵⁸. Розуміючи потребу у поповненні викладацького складу, ГУВНЗ спрямовувало зусилля на вирішення завдань підготовки професорсько-викладацького складу для військових навчальних закладів у більш короткі терміни. Єдиним рішенням було відновлення роботи Вищої військово-педагогічної школи з військовим нахилом з терміном навчання не менше 2-х р. А ще було вирішено організувати при існуючих Військово-педагогічних курсах РСЧА спеціальні класи з 2-річним терміном навчання. Після

⁵⁵⁶ Берестовий, А., 1981. Незабуття сторінка історії. Харківська школа червоних старшин. *Вечірній Харків*. Харків, № 139.

⁵⁵⁷ Гончаров, Ф., 1980. Незабутні роки. *Літературна Україна*. Харків, № 56 (3789).

⁵⁵⁸ *I Всесоюзний съезд военных школ и курсов усовершенствования*, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

завершення навчання вони направлялися до військових навчальних закладів на термін не менше 2-х р. на посади штатних викладачів. Після 2-річного терміну вони могли повертатися на військову службу у свої військові частини або при виявленні здібностей до викладацької діяльності переводилися в штат викладачів військових навчальних закладів⁵⁵⁹.

На початку 1920-х рр. на території України було створено військово-педагогічну школу у м. Києві, в якій у стислі терміни готували викладачів для військових шкіл (військових, загальноосвітніх предметів та політграмоти для військових шкіл 1-го ступеня). Термін навчання у військово-педагогічній школі становив один рік⁵⁶⁰. Про це свідчать архівні документи Державного архіву Харківської області: «Посвідчення», яке видане Київською вищою військово-педагогічною школою щодо закінчення короткотермінових курсів⁵⁶¹ (додаток Ю.1) та «Виписка із приказу» 58-х Запорізьких підготовчих курсів⁵⁶² (додаток Ю.2).

До комплектування військових навчальних закладів керівним та викладацьким складом у 1925 р. висувалися наступні вимоги: командирами могли бути – червоні командири, що закінчили військові школи нормального типу, прослужили у війську не менше 2-х р.; командири, вихідці з пролетаріату, що були учасниками національно-визвольної війни; кадрові офіцери і офіцери військового часу, які мали педагогічний досвід й були членами РКП(б)⁵⁶³.

Ще в 1924 р. за Наказом РВР №1244 вимагалось забезпечити комплектування кафедр тактики на 50% із випускників військових академій, а в артилерії та інженерній справі на 100%, адже це були профільні предмети. Об'єктивно це було неможливим. У 1925 р. тільки 16% викладачів мали академічну освіту, в тому числі здобуту до 1917 р., а випускників військово-педагогічних шкіл було лише 28%. До 1929 р. їх кількість збільшилася до 55%, але самі військово-педагогічні школи в цьому ж році були скасовані. Наказом

⁵⁵⁹ Там само, с. 186–187.

⁵⁶⁰ Каменев, А.И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

⁵⁶¹ *Удостоверение*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.

⁵⁶² *Выписка из приказа*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.

⁵⁶³ *I Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования*, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

№ 501 від 1927 р. командирів військових частин спонукали переходити на викладацькі посади, проте більшість не бажали залишати військові частини⁵⁶⁴. В науково-популярному журналі «Військові знання» йшлося у 1922 р.: «Військові академії через декілька років можуть отримати професорську кризу»⁵⁶⁵. Але не всі розділяли думку щодо потреби у науковцях для вищих військових навчальних закладів, так А. Незнамов в іншому номері цього журналу публікує статтю «Чи потрібні військовим академіям професори?», де йдеться: «...військова справа – це діло виключно практичне, а найкращий учитель – це досвід. І той, хто має цей досвід, нехай і буде називатися професором»⁵⁶⁶.

Незважаючи на різні погляди, ГУВНЗ розробило «Положення про професорський та викладацький склад військових академій», в якому містилися вимоги до осіб, що обіймали професорські посади, а саме: дисертація (або будь-яка методична праця, пов'язана з предметом викладання), яка друкувалася окремою книгою або в журналі для загального розгляду та критики, попередньо роботу вивчала рада академії та допускала її до публічного захисту. Існувала «наукова ієрархія»: особам, які тільки захистили дисертацію, присвоювалось звання екстраординарного професора; після п'яти років обіймання посади професора – присвоювалось звання ординарного професора і лиш після 10 р. роботи на посаді професора надавалось звання заслуженого професора⁵⁶⁷.

У 1927 р. РВР були засновані почесні звання «Викладач вищого військового навчального закладу РСЧА» та «Професор вищого військового навчального закладу РСЧА»⁵⁶⁸. У 1934 р. наказом НКО вводилася інструкція щодо порядку присвоєння вчених звань доцента та професора у вищих військових навчальних закладах РСЧА⁵⁶⁹. Так, у 1927 р. групі викладачів військових академій вперше були присуджено вчені звання професорів, а до 1938 р. проводився захист дисертацій у вищих військових навчальних закладах на здобуття вчених звань

⁵⁶⁴ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг.: Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

⁵⁶⁵ Муратов, В., 1922. Пополнение военной профессуры. *Военное знание*. Москва, № 3-4, с. 37.

⁵⁶⁶ Незнамов, А., 1922. Нужны ли военным академиям профессора? *Военное знание*. Москва, № 11, с. 12.

⁵⁶⁷ Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.

⁵⁶⁸ Там само, с. 247.

⁵⁶⁹ Там само, с. 250.

викладачів, доцентів та професорів. З 1938 р. вчені ради військових академій присвоюють наукові ступені та вчені звання. На 1938 р. професорами стали 17 осіб, докторами наук – 22, доцентами – 106, кандидатами наук – 116. У 1939 р. у військових академіях викладали 6 академіків АН СРСР, 9 членів-кореспондентів АН СРСР, 12 заслужених діячів науки, понад 100 докторів наук та 100 професорів.

Особовий склад академій комплектувався з: осіб вищого та середнього керівного складу, тих, хто здобув військову освіту до національно-визвольної війни; видатних учених та інженерів. На території УСРР до 1935 р. не існувало вищих військових навчальних закладів а тому, вище згадані накази напряду не стосувалися військових навчальних закладів, що здійснювали підготовку військових фахівців на території України. Всі ці накази були впроваджені при організації Військово-господарської академії у м. Харкові у 1935 р. Тут були особи, що служили та здобули освіту у військових навчальних закладах царської Росії, а в подальшому закінчили радянські вищі військові навчальні заклади: генерал-лейтенанта М. Пухов (викладач)⁵⁷⁰, генерал-лейтенант В. Циганова (ст. викладач, з 1939 р. – начальник кафедри)⁵⁷¹, І. Маршалкова (викладач)⁵⁷² тощо. Інша частина – представники робітничо-селянського класу, підготовлені радянськими вищими військовими закладами: генерал-полковник М. Миловський (заступник начальника академії)⁵⁷³, полковник Я. Страздинь (викладач)⁵⁷⁴, полковник І. Ваганов (викладач)⁵⁷⁵, полковник В. Луцкевич (ст. викладач), генерал-майор О. Хілінський (ст. викладач) та ін.

Можна стверджувати, що професорсько-викладацький склад Військово-господарської академії РСЧА складався переважним чином із військовослужбовців, які пройшли національно-визвольну війну та мали бойовий досвід. Нами не знайдено відомостей щодо співвідношення військових і цивільних викладачів у складі академії. Єдиним підтвердженням залучення

⁵⁷⁰ Меляков, А. В., 2014. *Генералы: харьк. биографический словарь*. Харьков: ООО «Типография Мадрид», т. 2.

⁵⁷¹ Там само, с. 447

⁵⁷² Там само, с. 232.

⁵⁷³ Горелик, П., 2015. *История над нами пролилась. К 70-ти летию победы*. Москва.

⁵⁷⁴ Лурье, В. М., Кочик, В. Я., 2002. *ГРУ: дела и люди*. СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС».

⁵⁷⁵ *Герои страны*. [online]. Доступно: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=8270

цивільних викладачів є згадка про П. Карпухіна, який перебував на посаді професора кафедри технології та товарознавства волокнистих речовин Військово-господарської академії РСЧА. Він закінчив Харківський технологічний інститут, аспірантуру, отримав звання професора і у 1938 р. захистив кандидатську дисертацію з технічних наук, з 1939 р. – член-кореспондент Академії наук УРСР. П. Карпухін – автор понад 170 друкованих праць⁵⁷⁶.

Про політичну та військову освіту особового складу можемо судити з фактів та статистичних даних, наведених в додатку Ц.1 (додаток Ц.1).

У досліджуваний період становлення та реформування всієї більшовицької освіти в пошуках шляхів виховання грамотної та розвиненої особистості розвивається нова наука – педологія, що об'єднала навколо себе найкращих фахівців у галузі психології, педагогіки, рефлексології, соціології, фізіології, педіатрії. У 1920-х рр. більшовицький уряд активно підтримував науку «педологію» як таку, що базується на методології марксизму-ленінізму та покликана готувати нові кадри, нове покоління, проїняте ідеєю комунізму⁵⁷⁷. На території України досліджуваного періоду існувала мережа педологічних установ, видавалася література, виходив часопис «Педологія» (додаток Б). У розробку педологічних проблем зробили свій внесок відомі вчені-педагоги й психологи П. Блонський, Л. Виготський, М. Рубінштейн, М. Басов, Н. Румянцев, І. Сікорський, Г. Россолімо, А. Лазурський, В. Кашенко, О. Нечаєв, М. Ланге та ін. Вплив на діяльність військових навчальних закладів здійснювала сформована в Україні педологічна школа, що була представлена найбільше в Харкові та Києві, де відкривалися різноманітні науково-дослідні інститути, кафедри (у Київську науково-дослідну кафедру увійшли такі авторитетні педагоги, як Я. Чепіга, К. Лебединцев, очолив її С. Ананьїн)⁵⁷⁸, товариства та музеї. У Харкові видавався педологічний часопис «Український вісник рефлексології та експериментальної педології» (додаток Б). Сама наука була тісно пов'язана із практичними,

⁵⁷⁶ *Преподаватели. История Харьковского политехнического института.* [online]. Доступно: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_%D0%9A.html

⁵⁷⁷ Фрадкин, Ф. А., 1991. *Педология: мифы и действительность.* М.: Знание.

⁵⁷⁸ Ковальчук, Л., 2014. *Організація навчального процесу в структурі педологічної науки (кінець XIX століття – 1936 рік): монографія.* Тернопіль: ТНПУ.

експериментальними дослідями, які проводилися у спеціальних школах та слугували методичними центрами для педологічних осередків масових шкіл. Головна мета цих закладів полягала у глибокому та всебічному вивченні дитини й соціального середовища та раціоналізації на цій основі всього шкільного життя⁵⁷⁹.

Набула розвитку така галузь психології, як психотехніка, що вивчала практичну діяльність особистості у конкретно-прикладному аспекті, її завданням визначалося забезпечення профвідбору, що набув у 20-х рр. ХХ ст. практики відбору до навчання на основі тестів. Їх результати слугували підґрунтям для експертних висновків щодо психологічної придатності для служби в армії. Представники психотехніки І. Шпільрейн, Д. Рейтинбарг, Г. Нецький в своїй роботі «Мовлення червоноармійця» (1928) зазначали, що солдати відрізнялися вкрай обмеженим словниковим запасом; в усному та писемному мовленні більше переважали прості слова та короткі уривчасті вирази; у писемному мовленні на 145 слів в середньому було 31 помилка. Підтвердженням низького загальноосвітнього рівня курсантів та абітурієнтів військових шкіл, слугує архівна заява про вступ до Харківської школи червоних старшин (1926) з Державного архіву Харківської області⁵⁸⁰ (додаток Щ.3).

Проте, прогресивні ідеї педології не співпадали з політикою комуністичної партії. У Постанові ЦК ВКП(б) від 4.07.1936 р. «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів» педологія була охарактеризована як лженаука, що спирається на антимарксистські та псевдонаукові положення⁵⁸¹.

Негативну тенденцію в системі військової освіти з 1925 по 1933 рр. відігравав також принцип комплектування військових навчальних закладів: тільки 5% курсантів приймалися добровільно, а інші – по розподілу (додаток Л). Кількість бажаючих вчитися у військових школах була достатня, але принцип добровільності часто порушувався. Освічені, але «чужі» за соціальним статусом, не допускалися до навчання, а ті, що складали рідке виключення, рано чи пізно

⁵⁷⁹ Дуднік, Л. М., 2003. *Педологічна служба в школах України (20-ті – перша половина 30-х років ХХ століття)*. Автореф. кандидат наук. Луганськ.

⁵⁸⁰ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845.

⁵⁸¹ Ковальчук, Л., 2014. *Організація навчального процесу в структурі педологічної науки (кінець ХІХ століття – 1936 рік): монографія*. Тернопіль: ТНПУ.

підпадали під «чистки». Класовий принцип добору курсантів вже до кінця 1920-х рр. значно ускладнив роботу військових шкіл, зважаючи ще і на низький освітній рівень всього керівного складу: тільки 4,5% мали вищу освіту, 57,3% – середню, 38,2% – нижчу (додаток Ц.2).

У 1929 р. в тезах «Висновки та сучасні задачі роботи військових шкіл» до II Всесоюзного з'їзду військових навчальних закладів йшлося, що основним недоліком роботи військових шкіл був методично слабкий та недостатній бойовий досвід національно-визвольної війни викладацького складу, небажання працювати у військових школах через відсутність матеріальних стимулів. Відомості щодо кількості осіб, які поповнили викладачів військових дисциплін у 1928 р.: 65 військовослужбовців прийшли з військ та штабів, 13 – з академій та 49 з військових шкіл. Тих, що не пройшли перепідготовки в Червоній армії, було 40% а тих, хто не брав участі у національно-визвольній війні – 35%. Вищий керівний склад: 68% – члени партії, 96% – учасники національно-визвольної війни, 85% – мали вищу освіту та вищу військову підготовку⁵⁸².

На початку 1930-х рр. освітній рівень викладачів та військовослужбовців динамічно зростав. Наприклад, в Одеській піхотній школі «...командир взводу т. Фуртенко після закінчення академії був призначений комісаром училища імені ВЦВК, а в подальшому – військовим комісаром Академії Генерального штабу; т. Варчук – начальником штабу армії»⁵⁸³. Прикладом кар'єрного зростання може слугувати біографія видатного українського воєначальника – М. П. Кирпонос, що у 1920 р. був призначений на посаду помічника начальника господарської команди в 2-й Київській школі ЧС, в червні 1921 р. – начальника господарської частини, а в липні 1921р. – помічника комісара школи. У 1922 р. закінчив екстерном школу. З жовтня 1922 р. по вересень 1923 р. працював на посаді помічника начальника по політичній частині Харківської школи ЧС, навчався в Москві і в 1927 р. закінчив Військову академію РСЧА ім. М. В. Фрунзе та був призначений командиром батальйону в 130-й Богунський стрілецький полк. У

⁵⁸² *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений.* М.: УВУЗ ГУ РККА.

⁵⁸³ *Одесское краснознаменое, 1960. Краткий исторический очерк.* О., с. 27.

1928 р. призначений начальником навчальної частини Харківської школи ЧС імені ВЦВК. У березні 1934 р. став начальником та військовим комісаром Татарсько-башкирської об'єднаної військової школи імені ВЦВК Татарської АРСР, перейменованої в Казанське піхотне училище імені ВР Татарської АРСР.

Нове покоління молодих радянських фахівців, що продовжували навчання військовій справі у військових академіях, сформували до середини 1930-х рр. Це були молоді військові фахівці, виховані в дусі відданості комуністичній партії, здебільшого вихідці з робітничо-селянського класу. Підвищенню кваліфікаційного рівня співробітників військових шкіл сприяли проведення конференцій, з'їздів та відповідних курсів.

У 30-х рр. ХХ ст. відбулися зміни в системі комплектування викладацькими кадрами та організації навчального процесу у вищих військових навчальних закладах. З 1923-1924 років почали створюватись ад'юнктури при всіх військових академіях. 21.11.1930 р. було введено нове «Положення про підготовку ад'юнктів у вищих військових навчальних закладах». Термін навчання визначався від 2-х до 3-х років. Відмінники приймалися в ад'юнктуру без іспитів. Всі інші кандидати здавали вступні екзамени. Порівняно з 1920 рр. штат вищих військових навчальних закладів збільшився в 10 разів, але проблему створення ефективної системи його комплектування так і не було вирішено. 11.05.1938 р. НКО затвердив «Положення про підготовку наукових та науково-педагогічних кадрів РСЧА (ад'юнктів)», (мала здійснюватися три роки). Ад'юнкти, які успішно склали іспити з ад'юнкт підготовки та успішно захистили дисертації, призначалися старшими науковими співробітниками науково-випробувальних інститутів та полігонів РСЧА або викладачами-асистентами військових академій з наданням наукового ступеня кандидата наук (а по військовим дисциплінам – вченого звання доцента)⁵⁸⁴. До ад'юнктури направлялися особи керівного складу РСЧА, із закінченою вищою освітою не старше 40 р. Кандидати відбиралися за конкурсом,

⁵⁸⁴ *Положение о подготовке научных и научно-педагогических кадров РККА (адъюнктов)*. [online]. Доступно: http://artofwar.ru/k/kamenew_anatolij_iwanowich/okumentysowetskojwoennojshkoly1917-1943gg.shtml

що оголошувався наказом НКО і публікувався в центральних газетах. Ад'юнктура при вищих навчальних закладах на території УРСР запроваджена лише у 1935 р.

Згідно кваліфікації військової школи визначалися й задачі військово-наукової організації (ВНО) шкіл, що мали виховувати у курсантів ініціативну самодіяльність, професійний інтерес до військової підготовки, розширювати військовий кругозір. Мета – підготовка командирів-організаторів, керівників військово-пропагандисткою роботою в армії і серед цивільних⁵⁸⁵.

Кожна військова школа самостійно визначала структуру своєї військово-наукової організації. Ураховуючи те, що школи комплектувалися курсантами, керівним та викладацьким складом, представники якого володіли різним рівнем знань, створити єдину військово-наукову організацію було практично неможливим. Деякі школи розподіляли ВНО на ступені: для молодших курсів – гуртки військових знань, для старших курсантів та середнього командирського складу – військово-наукові гуртки одного типу, для найстаршого керівного складу та викладачів – військово-наукові гуртки іншого типу^{586 587}. Досвід засвідчив, що жодна із зазначених форм не була достатньо ефективною.

З метою ведення військової пропаганди з членів ВНО виділялася група, що вела заняття з військової підготовки у комсомольських організаціях, трудових школах, військових частинах. Облаштовувалися військові куточки, які забезпечувалися військовою літературою, газетами «Військовий вісник» та «Червона зірка». Обов'язковою була співпраця партійних та ротних осередків⁵⁸⁸.

Науковою роботою та навчальною діяльністю військових навчальних закладів 1-го, 2-го та 3-го ступенів керувала Вища академічна військово-педагогічна рада. Навчальні заклади 1-го ступеню мали готувати командирів взводів із загальними теоретичними військовими знаннями. Військові заклади 2-го ступеню – удосконалювали рівень військових знань у всіх галузях для підготовки керівника військових з'єднань всіх родів військ. Метою військових

⁵⁸⁵ *I Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования*, 1925. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.

⁵⁸⁶ Там само, с. 81.

⁵⁸⁷ *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.

⁵⁸⁸ Там само, с. 84.

академії було забезпечення вищою військовою, спеціальною та різнобічною загальною освітою військового фахівця, спроможного зайняти штабну або командну посаду. Термін навчання у військових академіях становив 3 та 5 років, півроку з яких виділялося для самостійної наукової роботи курсанта⁵⁸⁹.

Зростання кількості військових навчальних закладів в СРСР та УСРР зокрема, не відповідали потребам кадрового забезпечення армії. З огляду на це запрошувалися педагогічні працівники з цивільних навчальних закладів. Лиш за 1930-ті рр. в СРСР було проведено 5 партійних мобілізацій, у ході яких 650 викладачів та випускників цивільних вищих навчальних закладів перейшли на військову педагогічну роботу⁵⁹⁰. Всесоюзна статистика щодо штатної кількості викладачів військових академії вказує, що з 1924 по 1941 рр. їх чисельність збільшилася у 7 разів. Лиш в 1938-1939 рр. число викладачів в академіях зросло з 2 245 до 3 374. При цьому ад'юнктури академії з 1925 по червень 1941 року підготували близько 1 тисячі викладачів, а всі військово-педагогічні навчальні заклади за період з 1921 по 1941 рр. – близько 4 тисяч спеціалістів⁵⁹¹.

Архівні установи України не зберегли відомостей щодо чисельності викладачів військових академії в УСРР, тому ми оперуємо загальносоюзними даними, і можемо констатувати, що аналогічні процеси відбувалися й на території України. У військових навчальних закладах усіх рівнів з 1938 р. почалося інтенсивне збільшення кількості курсантів (додаток Т). Якщо до початку 1937 р. в Червоній армії було 207 тис. осіб керівного складу, то на 1.01.1939 р. вже 239 992, а до березня 1940 р. – 357 тис. осіб. За 1938-1939 рр. було підготовлено кадрів в 2,5 рази більше, ніж за десять попередніх років. Але зважаючи на всі заходи, що були проведені для збільшення кількості військовослужбовців, рівень підготовлених офіцерів був вкрай низьким, особливо в ланці взвод-рота. У 1938 р. розгорнуто агітаційну кампанію серед осіб, які закінчили середню школу, для

⁵⁸⁹ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

⁵⁹⁰ Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг.: Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

⁵⁹¹ Там само, с. 380.

підготовки за 2 роки молодших лейтенантів запасу, що мало реальні результати лише в 1939 р.⁵⁹².

Поряд з цим, у військових училищах рішенням комісії НКО до січня 1938 р. було звільнено з армії 117 осіб керівного складу військових училищ (в основному начальники училищ та їхні заступники). Брак викладачів середніх військових навчальних закладів досяг такого рівня, що військова рада Київського військового округу наприкінці 1937 р. направила в якості викладачів 17 полковників, знятих з посад в частинах округу, 8 з них до кінця 1938 р. були заарештовані – решта перебували в очікуванні репресій. Статистика «кадрової революції» в системі військових закладів свідчить, що було заарештовано 36,4% викладацького складу, 22,6% – начальників училищ, 28,7% – їх помічників, більшість начальників військових академій. Наслідки репресій для військових навчальних закладів та країни були трагічними.

Незважаючи на всі вжиті заходи, до кінця 1930-х рр. вдалося лиш частково привести у відповідність до вимог кваліфікаційний рівень командно-викладацького складу військових навчальних закладів. Некомплект керівного складу в окремих сухопутних училищах все ще досягав 40%, в авіаційних училищах – 44,1%⁵⁹³. Проблема відсутності бойового досвіду у більшості командирсько-викладацького складу, складнощі в оволодінні новою бойовою технікою через недостатній рівень знань, залишилися невирішеними до 1941 р.

Забезпечення професорсько-викладацьким та керівним складом військових навчальних закладів у міжвоєнний період варто розглядати крізь призму таких чинників: відсутність якісного добору фахівців, що зумовило формування на початку 1920-х рр. основи викладацького складу із числа колишніх офіцерів царської армії; військова реформа 1924-25 рр. не змогла подолати кризи «кадрового голоду» (репресії 1937-38 рр. звели кількість «дореволюційних кадрів» до 5%); брак викладацького складу в українських військових навчальних закладах був зумовлений відсутністю спеціалізованих військово-педагогічних

⁵⁹² Там само, с. 382.

⁵⁹³ Шумов, Д. К., 2013. *Подготовка кадров РККА в системе средних военно-учебных заведений (1929 – июнь 1941 гг.)*. Автореферат кандидата наук. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.

закладів. Основним показником професійної придатності викладачів була їх класова приналежність, політична лояльність до існуючого режиму, членство в КПРС. Мобілізація викладачів з цивільних навчальних закладів, підготовка військовослужбовців на короткотермінових педагогічних курсах забезпечили зростання якісних та кількісних показників командирсько-викладацького складу. На тлі зростання кількості навчальних закладів некомплект викладачів та командирів в кінці 1930-х рр. сягав 30-40%. Існувала проблема щодо їх кваліфікаційного рівня, що у 1920-1930-х рр. лишався низьким.

Наявність невирішених проблем у сфері керівного та викладацького складу ускладнювало процес підготовки курсантів у середніх військових навчальних закладах. Офіцери-випускники мали низький загальноосвітній рівень, незначний практичний та бойовий досвід що зумовлювало складнощі з оволодінням ними новою бойовою технікою та навичками управління підлеглими. Ці негативні обставини у підготовці військових фахівців призвели до чисельних втрат та поразок РСЧА у Другій світовій війні протягом 1941-1942 рр.

3.3. Використання історико-педагогічного досвіду для розробки концептуальних шляхів удосконалення системи підготовки військових фахівців для Збройних Сил України

Історико-педагогічний досвід підготовки військових фахівців є особливо актуальним за сучасних умов і відтворений як у наукових дослідженнях, так й і урядових документах: Закон України «Про вищу освіту» (2014), Воєнна доктрина України (2015), Наказ МОУ від 27.05.2015 № 240 «Про затвердження Положення про вищі військові навчальні заклади», Наказ МОУ від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», Наказ МОУ (Міністерство оборони України) від 05.06.2014 № 360 «Про затвердження Інструкції про організацію та проведення військово-професійної орієнтації молоді

та прийому до вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» тощо. Нині сучасній армії необхідні висококваліфіковані фахівці, здатні успішно виконувати поставлені завдання, особливо в умовах «гібридної війни».

Система кадрового забезпечення ЗС України, відповідно до Воєнної доктрини України⁵⁹⁴, реалізується через систему військової освіти, яка є складовою загальнодержавної системи освіти і має забезпечувати підготовку фахівців на високому якісному рівні та забезпечити зміцнення обороноздатності держави. Становлення військової освіти у ході розбудови ЗС держави стали пріоритетним державним завданням, адже професійна, підготовлена на високому якісному рівні, дисциплінована, озброєна новітньою військовою технікою, мобільна, патріотично вихована та відповідальна армія є однією із основоположних складових стабільності держави⁵⁹⁵. Поява нових загроз у сфері безпеки зі сторони сусідніх держав потребує активізації заходів щодо підвищення обороноздатності країни, формування ЗС, спроможних протидіяти військовій агресії, а освіта та наука потребують модернізації задля авторитету та конкурентоспроможності національної армії на міжнародній арені, забезпечення незалежності, територіальної цілісності та суверенітету, дотримання національних інтересів у контексті сучасних світових тенденцій⁵⁹⁶.

До головних чинників військової освіти є: міжнародні й внутрішні воєнно-політичні обставини; необхідність реформування й подальшого розвитку ЗС України; освітні зміни у національній законодавчій базі; участь України у Болонському процесі; інформатизація освіти та науки; формування нових поглядів щодо стандартів вищої військової освіти на основі компетентного підходу; необхідність запровадження інноваційних досліджень та освітніх технологій; зростання значення професійної підготовки науково-педагогічних

⁵⁹⁴ *Воєнна доктрина України*, 2015. Указ президента України «про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». Харків.

⁵⁹⁵ Нецадим, М. І., 2003. *Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: монографія*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

⁵⁹⁶ Науменко, М. І., 2009. Концептуальні засади і напрями сучасного етапу розвитку військової освіти і науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Київ, № 23, с. 4–10.

працівників, необхідності підвищення рівня їх кваліфікації; потреба у матеріально-технічному забезпеченні військової освіти і науки.

Проведене дослідження засвідчує, що концептуальні засади розвитку військової освіти та науки мають оптимально враховувати досвід підготовки військових фахівців у державі та провідних країнах світу. А організаційна структура ЗС України має базуватися на сучасній законодавчій базі, зберігаючи наступність щодо кращих традицій підготовки офіцерських кадрів. Зміст професійного навчання фахівців має відповідати сучасній системі поглядів на його цілі, завдання, структуру, зміст та розвиток. Система військової освіти має забезпечувати наукову, загальновійськову та практичну підготовку фахівців за всіма спеціальностями та спеціалізаціями, що визначають рівень боєготовності ЗС, розвиток озброєння й військової техніки та морально-психологічний стан особового складу⁵⁹⁷.

Сьогодні військова освіта реалізується на засадах єдиної нормативно-правової бази та представляє багаторівневу систему безперервного навчання: від початкової військової підготовки молоді до навчання офіцерів оперативного-стратегічного рівня. Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України» освітній процес у вищих військових навчальних закладах забезпечує можливість здобуття курсантами загальних та професійних компетентностей у гуманітарній, соціальній, науково-природничій, технічній та військовій сферах, необхідних для професійної діяльності та інтелектуального, морального, духовного, естетичного і фізичного розвитку⁵⁹⁸. Відповідно до постанови Кабміну України від 15.12.1997 № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти» підготовка військових фахівців має таку структуру:

⁵⁹⁷ Черних, Ю. О., 2011. Військова освіта України: стан, проблеми, перспективи інноваційного розвитку. *Збірник наукових праць ЖВІ НАУ. Інформаційні системи*. Житомир, № 4, с. 13–21.

⁵⁹⁸ Наказ МОУ від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», 2015. *Офіційний вісник України*. Київ, № 87, ст. 2911, с. 132–167.

початкова військова підготовка молоді; професійна військова підготовка; вища освіта військових фахівців; підвищення кваліфікації та перепідготовка офіцерських кадрів.

Нині функціонує мережа військових навчальних закладів, де здійснюється підготовка фахівців: вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку громадян для проходження військової служби за контрактом на посадах осіб офіцерського та сержантського складу; вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку за програмами підготовки офіцерів запасу; військові і військово-морські ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Підготовка військових фахівців здійснюється за: тактичним, оперативно-тактичним та оперативно-стратегічним рівнями. Освітньо-професійні програми відповідають вимогам державних стандартів освіти та передбачають державну атестацію випускників і видачу їм диплома державного зразка за освітньо-кваліфікаційними рівнями: початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти, перший (бакалаврський) рівень, другий (магістерський) рівень⁵⁹⁹.

Від 2007-2008 н. р., підготовка військових фахівців тактичного рівня за всіма військовими спеціальностями здійснюється за новим «Переліком напрямів, спеціальностей підготовки фахівців з вищою освітою», затвердженим Постановою Кабміну від 13.12.2006 № 1719⁶⁰⁰ та Наказом МОУ та МОН від 10.05.2007 № 232/368. Враховується сучасна організаційно-штатна структура ЗС, а державні стандарти розробляються відповідно до встановленого переліку напрямів підготовки фахівців у галузі знань «Військові науки».

Сучасні вітчизняні військові навчальні заклади керуються «Концепцією військової освіти України»⁶⁰¹, затвердженою у 1997 р., що розроблена відповідно до Конституції і законодавчих актів України з питань оборони та національної

⁵⁹⁹ Закон України про вищу освіту, 2014. Х.: Право. с. 9.

⁶⁰⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.06 № 1719 про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, 2006. *Офіційний вісник України*. Київ, № 50, ст. 3333, с. 160–164.

⁶⁰¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти», 1997. *Офіційний вісник України*. Київ, № 51, с. 32–55.

безпеки, а також Закону України «Про вищу освіту», Указу Президента України від 12.09.1995 «Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні», Державної програми розвитку ЗС України до 2005 р. Зрозуміло, що військово-політична ситуації в країні вимагає оновлення нормативної бази. Це передбачає підвищення інноваційного потенціалу військової освіти і науки, їх інтеграцію в європейський та світовий військово-освітній і правовий простір, підвищення компетентності, рівня знань, практичних навичок військових фахівців, їх творчого розвитку, самореалізації та професіоналізму, інтелектуального розвитку, що визначає здатність з високою ефективністю виконувати завдання щодо національної безпеки та оборони Батьківщини⁶⁰².

Сутність та основні вимоги до військової підготовки, що формувалися упродовж усіх років, відображаються в її принципах, які визначають напрями, стратегію та зміст дій. Принципи військової підготовки є теоретичним узагальненням педагогічної теорії і практики, що виникають з педагогічної діяльності, мають об'єктивний характер та зумовлені закономірностями⁶⁰³.

Згідно Постанови Кабміну України від 15.12.1997 № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти» одним із основних завдань розвитку військової освіти є оптимізація змісту військової освіти на всіх її рівнях відповідно до сучасних потреб та досвіду підготовки військ (сил)⁶⁰⁴. Зміст вищої військової освіти визначається наказом МОУ «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України» та детермінується потребами держави, вимогами до компетентностей, професійних якостей майбутніх військових фахівців, що формуються в ході освітнього процесу ВВНЗ згідно до вимог стандартів вищої освіти з урахуванням: пріоритетів національних інтересів та національної безпеки; новітніх досягнень науки, техніки, технологій і культури,

⁶⁰² Науменко, М. І., 2009. Концептуальні засади і напрями сучасного етапу розвитку військової освіти і науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Київ, № 23, с. 4–10.

⁶⁰³ Там само, с. 132–134.

⁶⁰⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти», 1997. *Офіційний вісник України*. Київ, № 51, с. 32–55.

що забезпечують широкий світогляд фахівця; перспектив розвитку воєнної науки, озброєння та військової техніки, способів ведення збройної боротьби⁶⁰⁵.

Вимоги до змісту, обсягу й рівня підготовки військових фахівців трансформувалися у ході історичного розвитку і встановлюються відповідно до потреб ЗС та інших військових формувань України, державних стандартів освіти, незалежно від форм одержання освіти. Протягом останніх років проведена значна робота щодо приведення організації та змісту підготовки військових фахівців у відповідність до державних та галузевих стандартів вищої освіти, сучасного воєнного мистецтва, досвіду проведення миротворчих операцій, військово-практичної спрямованості навчання. Важливим пріоритетним напрямом розвитку військової освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, доступність та ефективність військової освіти, підготовку військових фахівців до діяльності в інформаційному суспільстві⁶⁰⁶, що передбачає вдумливе використання історико-педагогічного досвіду досліджуваного періоду.

У наказі Міністерства Оборони «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України». Навчальний план підготовки – це перелік та обсяг навчальних дисциплін у кредитах ЄКТС, послідовність вивчення навчальних дисциплін, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми контролю⁶⁰⁷. Для конкретизації планування на кожен навчальний рік складається робочий навчальний план окремо на кожний курс за відповідною спеціальністю, що містить графік-календар навчального процесу, назви навчальних дисциплін, розподіл за семестрами навчального часу за всіма формами організації освітнього процесу, індивідуальні завдання, форми контролю, види практик та форми атестації.

⁶⁰⁵ Наказ МОУ від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», 2015. *Офіційний вісник України*. Київ, № 87, ст. 2911, с. 132–167.

⁶⁰⁶ Черних, Ю. О., 2011. Військова освіта України: стан, проблеми, перспективи інноваційного розвитку. *Збірник наукових праць ЖВІ НАУ. Інформаційні системи*. Житомир, № 4, с. 13–21.

⁶⁰⁷ Наказ МОУ від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», 2015. *Офіційний вісник України*. Київ, № 87, ст.2911, с. 132–167.

На основі програми навчальної дисципліни та робочого навчального плану складається робоча програма навчальної дисципліни, яка визначає порядок та послідовність засвоєння змісту навчання, розподіл його за організаційними формами вивчення дисципліни (навчальні заняття, самостійна робота, виконання індивідуальних завдань, контрольні заходи), конкретизує інформаційно-методичне та матеріально-технічне забезпечення, критерії оцінювання рівня, і форми та засоби поточного та семестрового контролю.

Структурними складовими робочої програми навчальної дисципліни є опис навчальної дисципліни, мета вивчення та завдання навчальної дисципліни, структура та зміст навчальної дисципліни, теми лекційних, групових, семінарських, практичних, лабораторних занять, самостійної роботи, індивідуальні завдання, методи навчання та контролю, розподіл балів, методичне забезпечення, рекомендована література, інформаційні ресурси⁶⁰⁸.

Отже, в умовах динамічних змін, певних кроків країни до інтеграції у військову систему ЄС та НАТО, удосконалення законодавчої бази України у військовій сфері, модернізації ЗС в ситуації бойових дій висуваються високі вимоги до підготовки майбутніх офіцерів, результатом якої має стати досконале володіння озброєнням, військовою технікою та комунікаціями, здатність виховувати підлеглих. Це можливо реалізувати в межах системи професійного становлення майбутніх фахівців із врахуванням історико-педагогічного досвіду діяльності військових навчальних закладів в УРСР у 20-40-х рр. ХХ ст.

Зазначимо, що використання досвіду системи військової освіти радянського періоду в сучасних умовах не передбачає прямого запозичення компонентів змісту підготовки військових, оскільки вимоги до підготовки майбутніх військових фахівців радикально змінилися. Разом із тим, педагогічні підходи, позитивний досвід та врахування негативних аспектів системи підготовки у міжвоєнній радянській військовій школі мають враховуватися.

Наприклад, у військовій школі 20-40-х рр. ХХ ст. використовувалися різні підходи до визначення змісту підготовки в різних типах військових навчальних

⁶⁰⁸ Там само, с. 132–167.

зкладах, було накопичений певний досвід. Певною мірою він може бути використаним в сучасних військових навчальних закладах з урахуванням змін, що відбулися у військово-технічній та ідеологічній сферах суспільного життя.

Радикальна трансформація політичних та економічних умов життя в Україні, що розпочалися в 90-х рр. ХХ ст., створила можливості більш інтенсивного творчого використання підходів до формування змісту освіти, які практикувалися в процесі підготовки військових фахівців раніше. На сучасному етапі розвитку історико-педагогічної науки розширився доступ до значної кількості джерел, зокрема архівних, що дозволяє відтворити зміст підготовки та окремі педагогічні прийоми, які застосовувалися у військових навчальних закладах України в різні історичні періоди. У сучасних опублікованих роботах достатньо рідко зустрічаються рекомендації щодо застосування елементів історико-педагогічного досвіду підготовки військових фахівців.

На нашу думку, порівняння історико-педагогічного досвіду підготовки військових фахівців із сучасним періодом дозволяє виявити *спільні риси*, детерміновані станом організації ЗС України в періоди свого становлення та розвитку. З початком розвитку ЗС на території УРСР (1920-1935 рр.) організації військових формувань була притаманна «міліційна» система, так само як існування військової служби за призовом в Україні у 1990-2000-х рр. Сучасний стан організації ЗС за контрактною системою в умовах збройного конфлікту на сході країни має спільні ознаки з періодом 1936-1940 рр., що характеризувався переходом на кадрову систему комплектування армії та якісно новим рівнем підготовки фахівців у зв'язку із залученням підрозділів РСЧА до локальних збройних конфліктів і підготовкою до широкомасштабних військових дій. Це дозволяє зробити висновок, що посилення військового виховання як невід'ємної складової освіти набуває особливої значущості. Окрім того, сучасний військово-технічний прогрес та модернізація засобів ведення бойових дій зумовлюють зростання ролі технічної складової як загальної, так і професійної військової освіти. Вирішення цього завдання можливе шляхом залучення до викладання

природничо-наукових, технічних дисциплін висококваліфікованих військових і цивільних викладачів.

Аналізуючи можливості використання елементів історико-педагогічного досвіду підготовки фахівців у військових навчальних закладах підрадянської України, на сучасному етапі слід враховувати: 1) відмінність та подібність вимог до професійних знань та особистісних якостей майбутніх військових фахівців у підрадянській та сучасній Україні; 2) позитивний та негативний досвід формування змісту підготовки в різних типах військових навчальних закладів; 3) специфіку сучасного військового навчального закладу, віковий контингент абітурієнтів та його прототип у військових навчальних закладах досліджуваного періоду; 4) співвідношення між політичними та ідеологічними компонентами змісту підготовки, що були притаманні військовим закладам 1920-40-х рр. 5) абсолютну невідповідність сучасних та тогочасних концепцій добору абітурієнтів: класовий, гендерний та національне походження.

Розглянемо кожну з перерахованих вище умов докладніше. Відмінність та подібність вимог до професійних знань майбутніх військових фахівців у підрадянській та сучасній Україні пов'язані, по-перше, із кардинальними змінами в сфері озброєння та способами ведення сучасного бою. Це, в свою чергу, посилення ролі технічної підготовки майбутніх військових фахівців в різних сферах: від механіки до радіоелектроніки. Тоді порівняння навчальних програм та планів сучасних та радянських військових навчальних закладів не є коректним. По-друге, докорінно змінився суспільно-політичний лад та законодавство. Актуальним є вивчення таких предметів, як історія, рідна мова та література, що сприяє залученню курсантів до кращих надбань національної культури, вихованню патріотизму, національної гідності тощо. По-третє, певні вміння, навички, які активно прищеплювали фахівцям у військових навчальних закладах міжвоєнного періоду, залишаються важливими та актуальними у будь-які історичні періоди. До таких можемо віднести: високу моральність, домінування ідеї відданого та чесного служіння Батьківщині, прагнення до підвищення власного інтелектуального рівня тощо. У контексті суто військових та

командирських якостей вони є обов'язковими для військових фахівців усіх армій та не втрачають своєї значущості з плином часу.

Слід виділити, також, ряд особистісних характеристик, які активно формувалися у військових навчальних закладах досліджуваного періоду та із зміною історичних реалій втратили свою значущість. Це – відданість ідеалам КПРС та її лідерам. Іншим явищем, притаманним військовим закладам, було виховання в юнаків почуття приналежності до особливої касты, яка різко протиставлялася всім іншим соціальним групам. Почуття приналежності до армії та єдності зі своїми товаришами по службі, пов'язане з особливою роллю офіцерів в суспільстві, і є позитивним, бо допомагає виробляти такі необхідні якості, як військове братство та прагнення прийти на допомогу товаришам.

Пріоритетним у переліку переконань, у майбутніх військових фахівців міжвоєнного періоду, вважався атеїзм. У сучасних умовах підготовки фахівців на загальнодержавному рівні немає однозначного тлумачення цього аспекту, (конституційні положення про свободу совісті та релігійні організації). У ЗС України в сучасних умовах, заохочується введення позаштатних посад капеланів, будівництво капличок, церков не тільки домінуючої християнської релігії, але й можливістю проводити його для мусульман, іудеїв, що, має позитивний вплив на формування високоморальної релігійної етики.

Історико-педагогічний досвід формування змісту підготовки в різних типах військових навчальних закладів важливий для сучасної військової педагогіки, бо він може виявитися корисним при виборі навчальних дисциплін, форм і методів професійного навчання в умовах ведення війни. Йдеться не про запозичення окремих елементів сформованої системи підготовки курсантів, а про врахування тенденцій формування змісту освіти фахівців з урахуванням історико-педагогічного досвіду. Актуальними є і збереження співвідношення загальноосвітніх та професійних дисциплін у навчальних планах, внутрішньої організації військових навчальних закладів, забезпечення патріотичного виховання, посиленої фізичної, стройової та військової підготовки тощо.

В радянських військових закладах спостерігалися негативні аспекти: слабо сформований світогляд; погана орієнтація у внутрішньополітичному житті; надмірна «заідеологізованість», відірваність від реалій. Подолання цих явищ є важливим завданням підготовки в сучасних військових навчальних закладах. Актуальними є вікові вимоги до контингенту абітурієнтів.

Аналіз сучасної військової освіти України дозволяє виявити спільні особливості військової освіти сьогодні та в період її становлення з огляду на наявність подібних військово-політичних трансформацій, збільшення ролі практичного досвіду у підготовці курсантів, практикою дострокових випусків курсантів (Друга світової війни та (АТО) на сході України). Актуальною є і розробка нової військової доктрини, здатної забезпечити суверенітет в умовах сучасних міжнародних викликів. Важливим є врахування історико-педагогічного досвіду підготовки командирів у досліджуваній період, адже тоді була створена нова радянська військова педагогіка на теоретичних установах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, що впливало на формування змісту підготовки фахівців. З 1924 р., армія та флот зазнали значних перетворень: здійснено перехід до змішаного, територіально-кадрового комплектування; створено національні військові формування; розроблено нові статuti; організовано багатоступеневу мережу військових навчальних закладів.

Паралелі у підготовці військових фахівців сучасної та підрадянської України простежуються в аналогічних змінах у навчальних програмах військових навчальних закладів: збільшується кількість годин з військово-прикладних та спеціальних предметів (тактика); години загальноосвітніх предметів скорочуються до обсягу, необхідного для вивчення спеціальних військових предметів; більше уваги приділяється практичній підготовці. Основною задачею в обидва періоди є розвиток практичних навичок та вмінь застосування теоретичних знань на практиці. Ще одна спільна характеристика підготовки військових фахівців – збільшення полігонних практичних занять. В умовах ведення бойових дій активізувалося використання бойової техніки, підривних засобів тощо. Організуються піші марш-кідки при повному екіпіруванні за

будь-яких погодних умов. Аналогічним чином у період 1920-1940 рр. організовувались табірні збори, єдиною відмінністю між сучасністю і досліджуваним періодом є те, що тоді табірні збори проводилися тільки влітку.

Спільною є і тенденція до скорочення терміну навчання у військових навчальних закладах. Наприкінці 1930-х рр. в ситуації зростаючої загрози нової війни юнаки із військових шкіл, училищ та академій випускалися достроково, а термін навчання зменшився з 4 до 3, а іноді й до 2 р. Схожість простежується і у зв'язку із необхідністю збільшення кадрів, запровадження контрактної форми через конфлікт на Сході України. Зростає престиж військового, підвищується фінансування ЗС державою, що дає поштовх для вдосконалення організації навчання та підготовки військових фахівців у військових навчальних закладах.

Таким самим чином, як і в 1930-х р. з'являються нові зразки військової та бойової техніки, відбувається модернізація ЗС новітньою технікою. Загроза затяжного конфлікту веде до розвитку проектно-конструкторських компетентностей військових фахівців у сфері розробок сучасних військових технологій.

Окремої уваги заслуговує практика відбору викладачів для підготовки майбутніх військових фахівців. Так, після закінчення національно-визвольної війни на посади викладачів курсів, шкіл, а далі училищ та академій приймалися особи, які мали практичний досвід, брали участь у бойових діях, командували військовими підрозділами, при цьому не маючи відповідної педагогічної освіти. З часом їх направляли на перепідготовку (додаток Ю.2), або навіть до вступу у Академію Генерального штабу до Москви (додаток Ю.3). Таким самим чином формується склад викладачів сучасних навчальних закладів. Так, з 2014 р., основною вимогою МОУ є досвід служби у військах, або бойовий досвід в зоні проведення АТО як керівного, так й викладацького складу навчальних закладів.

Ураховуючи зміни, що відбувалися в змісті та організації військової освіти другої половини досліджуваного періоду та сучасності, можна дійти висновку, що реальна загроза війни або військовий конфлікт слугує головним чинником до реформування та модернізації підготовки військових фахівців. Окрім того, це

зумовлює розвиток у сфері проектування та конструювання військових технологій, модернізацію військ новітньою технікою та озброєнням, що, призводить до кардинальних змін у підготовці військових фахівців: надається перевага практичним заняттям для вдосконалення навичок оволодіння військовою технікою та озброєнням, польовими виходами, табірними зборами тощо. Бойові дії вимагають від уряду внесення змін на законодавчому рівні щодо збільшення фінансування на ЗС. Активний військовий конфлікт висуває нові вимоги до військових фахівців, до випускників військових навчальних закладів та викладачів цих закладів.

Узагальнення історико-педагогічного досвіду підготовки військових фахівців досліджуваного періоду дає можливість використати відповідні висновки для вдосконалення системи підготовки фахівців в ЗС України сьогодення на кількох рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому та інституційному. На *загальнодержавному рівні* для вдосконалення системи військової освіти мають прийматися нові нормативно-правові акти, враховуючи реалії сьогодення. Наприклад, терміни навчання військових фахівців на особливий період можуть бути скороченими за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра з 4 до 3-х рр., а магістра – з 5 до 4 рр., що пов'язано із недоукомплектуванням ЗС України молодшими офіцерами на 70 %. Скорочений курс навчання має відповідати вимогам Болонського процесу та державним нормам підготовки фахівців. Закінчуючи повний курс навчання, молодші офіцери оминають первинні та обіймають вищі посади. Головна проблема з моменту конфлікту на сході України – мала кількість вищих військових навчальних закладів, що здійснювали підготовку за системою навчання «курсант». Слід стимулювати інтерес молоді навчатися у військових закладах, підвищити виплати курсантам, що підвищить престиж військової освіти, забезпечить соціальні преференції та пільги.

На *галузевому рівні* – Міністерства оборони України – необхідно внести зміни саме в навчальні програми. Йдеться про, запровадження практичних занять із запровадженням досвіду АТО. На старших курсах військові навчальні заклади

мають направляти курсантів на стажування, яке має забезпечувати максимальне наближення до бойових дій, а саме на 3 та 2 лінії оборони в зоні проведення АТО, для набуття практичного бойового досвіду.

Важливою, на нашу думку, є рекомендація щодо виокремлення в складі військових університетів, академій та інститутів окремих спеціалізованих факультетів та створення на їх основі вузькопрофільних військових навчальних підрозділів за родами військ. При цьому обов'язково передбачити надання їм окремих приміщень, профільної матеріально-технічної бази, навчальних полігонів та забезпечення професорсько-викладацьким складом, що повинен спеціалізуватися на конкретному виді військ.

Зміни на *регіональному рівні* є можливими у зв'язку з прийняттям Закону «Про децентралізацію влади» у 2015 р., що надає змогу місцевим територіальним громадам використовувати землю, рухоме й нерухоме майно, природні ресурси, інші об'єкти, що є в комунальній власності територіальної громади, а також місцеві податки і збори. Більшість військових навчальних закладів не мають власних облаштованих полігонів, приміщень та площадок для бойових тренувань, місцева громада має допомогти у формуванні їх матеріально-технічної бази. Окрема увага має надаватися популяризації навчання у військових навчальних закладах за регіональним принципом.

Щодо рекомендацій, які можуть бути проведені на *інституційному рівні*, це, безумовно, внесення змін у програми дисциплін згідно сучасних вимог та потреб ЗС. Слід організувати обов'язкове стажування курсантів у військах, починаючи з другого курсу навчання, що надасть можливості майбутнім офіцерам оволодівати командними навичками та знати реальний устрій військових частин. Комплектування викладацьким складом кафедр має бути за принципом, щоб серед викладачів спеціальних дисциплін переважали фахівці, які мають не лиш практичний, а й бойовий досвід.

Враховуючи той факт, що військові навчальні заклади закритого типу, в яких більшість курсантів важко переживають період адаптації, варто попереджувати зниження мотивації до навчання, виникнення відчуженості у

стосунках між курсантами та командирами. Необхідно створювати належні умови для адаптації до нового середовища, в якому відбувається навчально-службова діяльність, що вимагає підвищення ефективності роботи педагогічних колективів та керівного складу, зростання рівня їх професійної майстерності.

Система підготовки курсантів має бути багаторівневою та забезпечувати формування у майбутніх офіцерів військово-професійних якостей, необхідних як фахівцю, так і командиру, що забезпечує їх професійне становлення, а також постійне вдосконалення компетентностей офіцера протягом усього періоду його служби в ЗС. Підготовка військового фахівця має ґрунтуватися на принципах випереджаючого навчання та підготовки, що дозволить випускнику військового навчального закладу в короткі терміни опанувати нові зразки озброєння та військової техніки з використанням нових технологій.

Навчання та виховання військових фахівців, їх професійне становлення має бути спрямоване на формування відповідних умінь і навичок, необхідних випускнику для успішної професійної діяльності. Для цього у навчальних закладах має існувати система польових виходів, навчально-бойових чергувань у навчальних таборах та центрах, стажування та практика у військах, має переважати практичний компонент навчання з виділенням для цього необхідної кількості часу (до 60% від загального обсягу дисципліни). Гуманітарні мають формувати патріота, виховувати у курсантів поняття офіцерської честі.

У військових навчальних закладах має здійснюватися ретельний відбір (на конкурсній основі з випробувальним терміном) та психолого-педагогічна підготовка викладачів та курсових офіцерів. Традиції та церемоніал як елементи військової, соціальної і культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління та зберігаються в багатьох військових навчальних закладах України тривалий час, можуть і сьогодні слугувати у справі патріотичного та морального виховання майбутніх військових фахівців. У розвитку вищої військової освіти має застосовуватися еволюційний шлях, що ґрунтується на реалізації принципу наступності з урахуванням всіх етапів створення та реформування системи військової освіти в Україні.

Висновки до розділу 3

У розділі проаналізовано організацію навчально-виховного процесу у військових навчальних закладах України міжвоєнного періоду. З 1920 по 1940 р. поступова реорганізація (з військових курсів до військових шкіл, а далі військові училища та академії) висувала й нові вимоги до організації навчально-виховного процесу, вступників і професорсько-викладацького складу. Простежуючи організаційні перетворення, що відбувалися протягом першого досліджуваного періоду (1920-1923 рр.), можемо підсумувати, що провідними характеристиками є зародження та становлення військових шкіл з нормальним терміном навчання (3-4 роки). Враховуючи складне матеріальне становище у всіх сферах суспільного життя після національно-визвольної війни, організація навчання не могла проводитись належним чином, через необлаштовані (іноді непридатні) приміщення для навчання та проживання курсантів. Постійні зміни місць дислокації шкіл; неспинна участь курсантів шкіл на фронтах, бойових сутичках та ще й неорганізованість набору до шкіл безпосередньо впливали на організацію навчання у військових навчальних закладах.

Організовуючи навчально-виховний процес у новостворених радянських військових навчальних закладах, ГУВНЗ зіштовхнулося з браком фахового викладацького складу, школи переживали кризу професорсько-викладацького та командного складу, бо викладачі не відповідали належній кваліфікації та й взагалі не мали належної освіти і педагогічного досвіду. У першій половині 1920-х рр. ця проблема була вирішена за рахунок залучення офіцерів царської та галицької армій на посади викладачів та керівників військових навчальних закладів. Відсоток викладачів та командирів царської армії був досить високим, доки Радянський уряд прискореними курсами готував власних військових фахівців.

Узагальнюючи проведену роботу ГУВНЗ щодо реорганізації та розвитку підготовки військових фахівців за другий період (1923-1937 рр.), можемо сформулювати наступні висновки: в організаційному плані військові школи налагодили свою роботу (встановлений розпорядок дня курсантів, чітка структура

навчання на 3-4 р.); були визначені вимоги до вступу у навчальний заклад. Другий період: налагодження співпраці військових шкіл із військовими формуваннями (стажування у військах починаючи з першого року навчання). В цей час ЗС забезпечуються новою бойовою технікою та різноманітними видами озброєння, з цією ціллю облаштовуються спеціальні класи та технічні гуртки.

Для підвищення освітнього рівня та підготовки до вступних випробувань у військові школи на території України була організована Українська військова підготовча школа ім. т. Фрунзе або підготовчі класи при загальноосвітніх школах з (термін 3 р.). Це допомогло ліквідувати малограмотність серед вступників. Час 1923-1937 рр. посприяв й прогресу у сфері наукового та кадрового забезпечення. Нове покоління молодих радянських фахівців замінило старших офіцерів лише у 1930-х р. У 1930-х рр. вводяться й почесні звання доцента та професора вищого військового навчального закладу та поступово налагоджується раціоналізаторська та наукова робота у військових навчальних закладах. Про професійну викладацьку роботу свідчать й відомості щодо підготовки іноземних фахівців (військових фахівців з Іспанії, МНР, Китаю) на базі військових шкіл розташованих на території УРСР.

Третій період (1937-1941 рр.) визначається приділенням значної уваги Комуністичної партії та відповідно ГУВНЗ: теоретичному навчання військових фахівців (вводилися нові цикли предметів, пов'язані з практикою); розвитку практичних навичок курсантів (збільшувався час практичних занять) та стажуванню у військах (польові виходи з військовими частинами). Це сприяло підвищенню освітньо-професійного рівня фахівців, проте, при призначені на військові посади надавалася перевага не освітньо-професійним якостям фахівця, а партійна приналежність, національність та соціальний статус. З 1937 р. відбулися зміни у організації навчання військових фахівців у зв'язку з реорганізацією військових шкіл у військові училища. Змінилися: терміни навчання, вимоги до вступників, віковий ценз, програми, навчальні дисципліни, повернення оцінювання, політичне виховання, впроваджуються військові звання та ін.

У третій період тенор наукове та кадрове забезпечення значно підвищилось, адже до військових навчальних закладів поверталися фахівці, що закінчили військові академії та мобілізувалися викладачі із цивільних навчальних закладів. Наукова діяльність розвивалася, активно працювали ад'юнктури, що готували наукових співробітників для вищих військових навчальних закладів, захищалися перші кандидатські дисертації та присвоювалися почесні наукові звання.

Врахування історико-педагогічного досвіду підготовки військових фахівців міжвоєнного періоду при реформуванні системи військової освіти на сучасному етапі є важливим. Порівняння та аналіз підготовки військових фахівців передбачає врахування такого, як: відмінність та подібність вимог до професійних знань та особистісних якостей майбутніх військових фахівців; позитивний та негативний досвід формування змісту підготовки; специфіка військових навчальних закладів, віковий контингент абітурієнтів та їх прототипи у військових навчальних закладах; співвідношення між політичними та ідеологічними компонентами змісту підготовки; абсолютна невідповідність сучасних та тогочасних концепцій добору абітурієнтів на основі класового, гендерного та національного походження. Представлено рекомендації щодо покращення сучасної системи військової освіти на загальнодержавному, регіональному, галузевому рівнях і на рівні військових навчальних закладів.

Матеріали розділу представлені у науковій статті фахового видання⁶⁰⁹.

⁶⁰⁹ Тичина, І. В., 2017. Організація навчального процесу у Військово-господарській академії РСЧА у 1936-1941 рр. *Гірська школа Українських Карпат: наукове видання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*, вип. 16, с. 143–148.

ВИСНОВКИ

Результати виконаного історико-педагогічне дослідження професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. дало змогу сформулювати такі висновки.

1. На основі науково-теоретичного аналізу джерел і публікацій, у яких висвітлено проблеми професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. здійснено їх класифікацію за двома основними критеріями, а саме: *хронологічним* (передбачає розгляд історико-педагогічних фактів і подій за темпоральною ознакою) – джерела досліджуваного періоду, джерела повоєнного періоду; пострадянські джерела; *формально-функціональним* (ґрунтується на визначенні основних напрямів діяльності військових навчальних закладів того часу, їх призначення у змінних соціально-політичних умовах) – архівні фонди (національні архівні фонди архівних установ, розташованих на території України); наукові монографії різних років (українських, радянських та зарубіжних дослідників); словниково-довідникова література (енциклопедії, довідники та словники); наукові статті та публікації; дисертації (українських та зарубіжних науковців).

Окреслено особливу значущість архівних матеріалів, аналіз яких уможливив виокремлення соціально-політичних передумов становлення і розвитку військових навчальних закладів на території України (командирські курси різного профілю, військові школи нормального типу, спеціальні військові школи, курси вдосконалення кваліфікації командного складу, військові училища, військова академія) та охарактеризувати хронологію становлення і реформування професійної підготовки військових фахівців досліджуваного періоду.

Зазначено, що дослідження та публікації радянських часів з проблем військової освіти міжвоєнного періоду мали *політизований та ідеологізований* характер, що унеможливлювало проведення критичних наукових розвідок. Окреслено значущість у цьому контексті зарубіжних авторів, які досліджували дії радянського уряду під час національно-визвольної боротьби і періоду іноземної інтервенції на території СРСР (Дж. Бредлі, П. Кенез та Р. Абрамович, Д. Футман,

Е. Ледерей, Дж. Фішер, М. Макінтош та ін.) та здійснили спробу проаналізувати соціально-економічні, соціально-політичні та суто ідеологічні детермінанти створення збройних сил та їх кадрового забезпечення.

2. Обґрунтовано періодизацію та виявлено основні тенденції становлення професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. Перший період (1920-1923 рр.) окреслено як період *становлення системи* підготовки військових фахівців на теренах України; другий (1923-1937 рр.) – *коренізації та розвитку* системи підготовки фахівців; третій (1937-1941 рр.) – період *раціоналізації* підготовки військових фахівців. Виокремлення основних періодів та їх сутнісної характеристики уможливило системний аналіз розвитку досліджуваного феномена в умовах впливу суспільно-політичних, економічних чинників і реформ у РСЧА.

Зазначено, що становлення військових навчальних закладів відбувалося в умовах реалізації Декрету про будівництво Червоної армії, в якому підкреслювалися її революційність, класовий характер, комплектування на добровільних засадах з представників робітників і селян. Доведено, що це було зумовлено необхідністю вирішення проблем (відсутності уніфікованої програми навчання, низького рівня знань і недостатньої підготовки випускників короткострокових курсів, різноманіття типів навчальних закладів (командирські курси і школи, армійські, дивізійні курси та ін.), та, в свою чергу, призвело до створення мережі військових навчальних закладів на території України у 1920-1921 рр.

Провідною тенденцією, починаючи з II половини 1920-х років, у дослідженні визначено запровадження багатоступеневої системи військової освіти (військові школи нормального типу, курси вдосконалення, військові академії). Відзначено факт створення на території підрадянської України Військово-господарської академії РСЧА на базі військово-господарського факультету Військової академії ім. М. В. Фрунзе у м. Харкові. Простежено тенденцію до створення освітньої системи підготовки військових фахівців на вимогу тодішньої військової, політичної, економічної ситуації, що дало поштовх до динамічних пошуків

найбільш прийнятних форм виховання курсантів поряд із усталеними формами управління армією та її організацією.

3. На основі аналізу змін у змістовому компоненті та формах і методах професійної підготовки військових фахівців досліджуваного періоду (відбудови після національно-визвольної війни, військової реформи, періоду «українізації», нової економічної політики, індустріалізації тощо в роки мирного соціалістичного будівництва) встановлено, що посилення ідеологізації військово-педагогічної теорії негативно позначилося на практиці навчання і виховання у військових навчальних закладах. У цей же період в країні було створено систему військових навчальних закладів, у яких курсанти й слухачі здобували політичну, військову та загальноосвітню підготовку.

З'ясовано, що необхідність переоснащення ЗС новою технікою, вдосконалення їх організаційної структури, якісна зміна в особистому складі зумовлювала потребу швидкого вирішення проблеми підвищення ефективності навчально-виховної роботи у військових навчальних закладах, що призвело до переорієнтації навчальних програм на оволодіння новою бойовою технікою і прийомами використання її в бою, організацією взаємодії різних родів військ.

Пріоритетом у міжвоєнний період визначено запровадження нових форм і методів, що призвели до впровадження лабораторного методу навчання у процес професійної підготовки військових фахівців, розвитку самостійної роботи курсантів, формування навиків критичного мислення. Провідними методами професійної підготовки військових фахівців стали *активно-трудоий* (проведення військової гри, створення предметних класів тощо) та *активно-руховий* (з використанням прикладів, аналогій і вправ), що вимагало наявності у військових навчальних закладах відповідно обладнаних класів. Простежено еволюцію застосування методів навчання (лекційний метод навчання, «запитання-відповіді» – перша половина 20-х рр. ХХ ст.; лабораторний метод навчання (бесіди, доповіді, практичні заняття, репетиції, військова гра) – друга половина 20-х р. – перша половина 30-х рр.; повернення до лекційного методу навчання у поєднанні з

практичними заняттями, самостійною роботою курсантів – друга половина 30-х рр. ХХ ст.).

Доведено, що нові форми та методи навчання, які запроваджувалися у військових навчальних закладах, відповідали загальному розвитку освіти в союзних республіках СРСР та Україні. Встановлено, що українські навчальні заклади (Харківська школа ЧС, Одеська артилерійська школа) були в авангарді освоєння й застосування на практиці освітніх нововведень, наукових розробок і на практиці довели свою ефективність.

4. Визначено можливості запровадження історичного військово-педагогічного досвіду професійної підготовки військових фахівців досліджуваного періоду в теорію та практику розбудови сучасної системи військової освіти України.

На основі порівняння історико-педагогічного досвіду професійної підготовки військових фахівців у 20-х-40-х рр. ХХ ст. із сучасним періодом виявлено *спільні риси*, детерміновані станом організації ЗС України в періоди свого становлення та розвитку: «міліційна» система організації військових формувань (1920-1935 рр.) та військова служба за призовом (1990-2000-і рр.); запровадження сучасної контрактної системи та інтенсивний перехід на кадрову систему комплектування армії, що супроводжувався якісно новим рівнем професійної підготовки фахівців у військових навчальних закладах у зв'язку із залученням армії до локальних збройних конфліктів тощо.

У результаті узагальнення й аналізу історико-педагогічного досвіду професійної підготовки військових фахівців у військових навчальних закладах досліджуваного періоду окреслено можливості його використання на кількох рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому та інституційному.

Виконане історико-педагогічне дослідження не вичерпує всіх аспектів професійної підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. та актуалізує такі напрямки подальшого наукового пошуку: компаративний аналіз історичної практики професійної підготовки військових фахівців в Україні та за кордоном; висвітлення динаміки розвитку професійної підготовки військових фахівців в

наступні історичні періоди; наукові розвідки щодо організації моніторингу якості професійної підготовки військових фахівців в умовах євроінтеграційних освітніх процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. I Всероссийский съезд представителей Советских командных курсов, 1918. *Красный офицер*. М., № 1, с. 1–6.
2. I-й Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования, 1925. Москва: Упр-ние военно-учебными заведениями РККА.
3. *15 лет Одесской пехотной школе им. т. Якира*, 1934. Исторический очерк. Одесса: 13-я Одесская командная школа.
4. *13-я Пехотная Одесская командная школа 1919-1924 гг.*, 1924. Исторический очерк. Одесса: 13-я Одесская командная школа.
5. Александер, М., 1923. Об учебных планах и программах для ВУЗ. *Военное знание*. М., вып. 11, с. 6–12.
6. Александер, Н. М., 1922. Учебное дело в военных училищах дореволюционного периода и нынешних советских военных школах. *Военное знание*. Москва, № 10, с. 20–22.
7. Александров, А., Земский, А., Крючков, С., Назаров, М., Орлов, Е., Сычев, И. и др., 1927. *Учебник для поступающих в военные школы и для самообразования*. Москва: Военный вестник.
8. Алёхин, И. А., 2008. *Военная педагогика*. Москва.
9. Антипин, Л. Н., 2000. *Воспитание воинов Красной Армии в межвоенный период (1921-1941 гг.): опыт, тенденции, уроки*. М.: МГАВМиБ им. К. И. Скрябина.
10. Антишин, А. П., 1951. *Военная реформа 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.
11. *Армия и революция*, 1925. Харьков, № 4.

12. Афанасьев, А., Гончаров, Н., Каиров, И., и др. ред., 1976. Луначарский А. *Речь на I Всероссийском съезде по просвещению*. М.: «Педагогика», с. 19–35.
13. Бажан, М. ред., 1978. *Українська Радянська Енциклопедія*. У 12-ти томах. Київ.
14. Балабай, М. О., 2013. *Розвиток начально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття)*. Кандидат наук. Кримський гуманітарний університет.
15. Барабанщиков, А. В., 1983. *Педагогические основы обучения советских воинов*. Кандидат наук. Москва.
16. Барабанщиков, А. В., Феденко, Н. Ф., 1983. *История советской военной психологии*. Москва.
17. Белادي, Л., Краус, Т., 1989. *Сталин*. Москва.
18. Бенера, В. Е., 2010. Методологічні засади розвитку теорії та практики самостійної роботи студентів у навчальному процесі вищих закладів освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*, № 3, с. 23–30.
19. Березівська, Л., 2011. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919-1991). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 44–48.
20. Берестовий, А., 1981. Незабутня сторінка історії. Харківська школа червоних старшин. *Вечірній Харків*. Харків, № 139.
21. Бернацкий, В. А. ред., 1924. *13-я Одесская командная школа 1919-1924 гг.* Исторический очерк. Одесса: 13-я Одесская командная школа.
22. Берхин, И. Б., 1958. *Военная реформа в СССР (1924-1925 гг.)*. Москва: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР.
23. Биочинский, И. В., 1991. *Педагогика подготовки офицеров сухопутных войск*. Казань.

24. Бобейко Л. В., Калижников, М. Е., Косовский, С. Г., Николаенко В. П., Торубаров, В. И., 1990. *Крылатые года. Страницы истории Харьковского высшего авиационного ордена Красной Звезды училища летчиков им. Дважды героя ССР С. И. Грицевца*. Харьков: Прапор.
25. Бобейко, Л. В., Головин, А. П., Долганов В. А. и др., 1988. *Азбука мужества: Документальный очерк*. Харьков: Прапор.
26. Бобрышов, С. В., 2006. *Историко-педагогическое исследование развития педагогического знания: методология и теория: монография*. Ставрополь: СКСИ.
27. Богомолец, І., 1931. *Приєм до військових шкіл РСЧА 1931 року*. К., Х.: На Варті.
28. Болотин, А. И., 1950. *Борьба партии большевиков за укрепление экономической и военной мощи СССР накануне Великой Отечественной Войны (1938-1941 гг.)*. Москва.
29. Бондаренко, И. А., 2012. *Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918-1991 годах*. Кандидат наук. Военный ун-т Мин-ва Обороны Российской Федерации.
30. Бондаренко, Н., 2016. *Зміст підготовки офіцерів запасу як основа військово-професійної компетентності фахівця. Актуальні проблеми вищої професійної освіти України: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 17 березня 2016 р.* К.: НАУ, с. 96.
31. Бондаренко, В. Н., 1997. *Кадетские корпуса России во второй половине XIX века: опыт, уроки*. Кандидат наук. Москва: ВУ МО РФ.
32. Бондарь, О. М., 1996. *Українізація та національні формування у військах УВО у 1922-1935 роках*. Кандидат наук. Одеса.
33. Борисенок, Е., 2006. *Феномен советской украинизации (1920-1930-е годы)*. М.: Европа, Ин-т славяноведения РАН.
34. Брагин, М. Г., 1954. *Ватутин (путь генерала). 1901-1944. Жизнь замечательных людей*. М.: Молодая Гвардия.

35. Брижати́й, Є. І. *Підготовка офіцерських кадрів Збройних Сил України з урахуванням досвіду провідних країн світу*. [online]. Доступно: <http://konferenciya.jimdo.com>
36. Брижати́й, Є. І., 2014. *Військово-професійна підготовка майбутніх офіцерів: від готовності до професіоналізму*. [online]. Доступно: file:///C:/Users/G50/Downloads/Vnaou_2014_6_4.pdf
37. Бروفельд, А., 1964. *Кадетские корпуса в Российской империи. Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, № 67, с. 13–18.
38. Бурлак, Я., Руденко, Ю., 1992. *З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми*. *Рідна школа*. Київ, № 1, с. 7–13.
39. Ващенко, Г. Г., 1997. *Загальні методи навчання: підручник для педагогів*. Київ: Українська видавнича спілка.
40. *Вводная записка к программам. Программы и методические записки единой трудовой школы, 1927*. Москва-Ленинград, в. 3, с. 7–35.
41. Вдовиченко, А. М., Нагайник, В. А., 2004. *Історизм – методологічна основа взаємовпливу інтелігенції і влади в умовах трансформації українського суспільства*. *Інтелігенція і влада*, вип. 3, с. 100–108.
42. Вдовюк, В. И., 1983. *Военно-педагогическая этика и совершенствование профессионально-этической подготовки советских офицеров*. Автореферат д-ра. пед. наук. Москва.
43. Вендровская, Р. Б., 1982. *Очерки истории советской дидактики*. Москва.
44. *Відкриття Військово-господарської академії РСЧА, 1936*. *Соціалістична Харківщина*. Харків, № 26 (4457).
45. Вірченко, Н., 2011. *Документи про заборону української мови (XVII–XX ст.). Без мови – немає нації*. К.: Укр. пріоритет.
46. Власов, В., Данилевська, О., 2010. *Історія України: підручник за 5 клас*. Київ: «Генеза», с. 157.
47. *Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945: Справочно-статистические материалы, 1963*. Москва.

48. *Военные училища СССР 1941-1945 гг.* [online]. – Доступно: http://www.soldat.ru/spravka/voen_uch
49. *Военна доктрина України*, 2015. Указ президента України «про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України». Харків.
50. Волковинський, В. М., 1990. *Армія і народ: 20-30-ті роки (Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії)*. Київ.
51. Волкогонов, Д. А., 1989. *Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина*. Москва, в 2 кн.
52. Волкогонов, Д. А., Миловидов, А. С., Тюшкевич, С.А., 1977. *Война и армия*. Философско-социологический очерк. М.: Воениздат.
53. Воронкова, В.Г., 1999. *Институт. Юридична енциклопедія: в 6 т. К.: Укр.енциклопедія, т. 2.*
54. Ворошилов, К. Е., 1934. *Статьи и речи*. Минск: Издание Белорусского военного округа.
55. Ворошилов, К. Е., 1935. *За мощное стахановское движение в стране и Красной Армии*. Москва.
56. Ворошилов, К. Е., 1937. *Оборона СССР*. Москва.
57. *Всем краевым, областным, губернським. Окружным и уездным отделам народного образования. Программы и методические записки единой трудовой школы*, 1927. Москва-Ленинград, вып. 3, с. 3–6.
58. Выпуск краскомов в 6-й Харьковской пехотной школе, 1923. *Коммунист*. Харьков, № 23.
59. Выпуск красных командиров. Хроника, 1921. *Коммунист*. Харьков, № 160.
60. Гегель, Г. 2004. *Феноменология духу*. Киев: Основи.
61. Герасимов, В. Н., 2008. *Педагогика высшей военной школы*. Москва.
62. *Герои страны*. [online]. Доступно: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=8270

63. Гире, Г. Ф., 1920. *Методы преподавания военного дела. К новой армии*. Москва, № 3, с. 7.
64. Глуховский, С. О., 1941. *Роль и задачи массовых оборонных организаций в укреплении обороноспособности Советского Союза*. Ростов-на-Дону: Издательство Осоавиахим.
65. Головаха, Е., Панина, Н., 2001. *Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. Социология: теория, методы, маркетинг*. Институт социологии НАН Украины, № 4.
66. Гончаренко, С. У. ред., 1997. *Український педагогічний словник*. К.: Либідь.
67. Гончаров, Ф., 1980. *Незабутні роки. Літературна Україна*. Харків, № 56 (3789).
68. Горелик, П., 2015. *История над нами пролилась. К 70-ти летию победы*. Москва.
69. Горкин, А. П., Золотарев, В. А. ред., 2002. *Военный энциклопедический словарь*. М.: Большая Российская Энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК».
70. Горячев, Н., 1927. *Командиры-каменевцы. Страницы из истории Киевской школы Командиров им. С. С. Каменева*. Киев.
71. Грейг, О., 2011. Сталин. *Тайные страницы из жизни вождя народов*. М.: ООО «Алгоритм-издат».
72. Гречко, А. А. ред., 1976. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. М.: Воениздат.
73. Гриневич, Л. В., 1996. *Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.). Історія українського війська*. Л.: Видавництво «Світ».
74. Гриневич, Л. В., 2003. *До питання про характер модернізаційних процесів у радянських Збройних Силах 30-х років ХХ ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України НАН України, вип. 8, с. 303–311.

75. Грищук, А.В., 2008. *Військово-політичний енциклопедичний словник. У 2-х томах. К.: Вид. дім «Румб».*
76. Гупан, Н. М., 2002. *Українська історіографія історії педагогіки. К.: А. П. Н.*
77. Гюль, Алі, 2017. *Становлення та розвиток університетської освіти Туреччини у ХІХ – на початку ХХІ століття.* Кандидат наук. Житомирський державний університет ім. І. Франка.
78. Даян, Г., 1923. О политработе среди учительства. *Работник просветления*, № 20, с. 14.
79. Двухлетняя программа политзанятий с красноармейцами, 1928. *Сборник приказов и циркуляров политического управления РККА СССР.* М.: Изд. политуправления РККА.
80. *Декреты советской власти*, 1959. Москва.
81. Дзюба, І. М., 1998. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* К.: Видавничий дім «КМ Academia», с. 106.
82. Диманштейн, С., 1930. Идеологическая борьба в национальном вопросе. *Революция и национальности*, ч. 3, с. 12.
83. *Директивы и указания по организации учебно-методического процесса в военных академиях*, 1940. Москва.
84. Добровольський, Д. О., 2012. Процес «українізації» вищої школи в Україні середини 20-х рр. ХХ ст. *Вісник НТУ «ХП».* Серія : *Історія науки і техніки.* Харків: НТУ «ХП», № 42(948), с. 17–22.
85. Дороничев, В. О., 2009. *Формирование института единоначалия в советских вооруженных силах в период военной реформы 1920-х годов.* Кандидат наук. Калининград: Российский государственный университет им. Иммануила Канта.
86. Дударь, А. П., 1988. *Возникновение и развитие теории и практики обучения и воспитания советских воинов в годы военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.).* Кандидат наук. Москва.

87. Дуднік, Л. М., 2003. *Педологічна служба в школах України (20-ті – перша половина 30-х років ХХ століття)*. Автореферат кандидата наук. Луганськ.
88. Дюкин, В., 1967. *Сергиевское артиллерийское училище в годы Гражданской войны. Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, с. 13–19.
89. Егоров, Ю. В., 2008. Подготовка военных кадров начальствующего состава советского государства в предвоенные годы (1929-1941). *Армия и общество*, вип. 2.
90. Еленский, И. О., 1968. *Развитие теории и практики воспитания и обучения советских воинов в период 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.
91. Жарков, В. В., 2005. Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы ХХ века. *Ярославский педагогический вестник*. Я.: ЯГПУ им. Н.Д. Ушинского, вип. 3.
92. Жарков, В. В., 2009. Реформирование Красной армии в 1920-е гг. *Ярославский педагогический вестник*. Я.: ЯГПУ им. Н.Д. Ушинского, вип. 2, с. 192–202.
93. *Закон України про вищу освіту*, 2014. Х. : Право. с. 9.
94. Затонський, В., 1927. Матеріали до українського національного питання. *Більшовик України*, ч. 6, с. 6.
95. Звягинцев, В. Е., 1994. «Изъять до последнего...». *Военно-исторический журнал*. Москва.
96. Золотарев, В. А. ред., 1994. *Русский архив: Великая отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 - 21 июня 1941*. Москва: ТЕРРА, т. 13(2-1).
97. Зубарев, В. А., 1985. *Ленинское учение о защите социалистического Отечества*. Москва: Воениздат.
98. Зубченко, П., 1925. *Правила поступления и программы вступительных экзаменов во все военно-учебные заведения РККА*. Москва: Государственное военное изд-во.
99. Зуев, Ю. Ф., 2010. *Военная педагогика*. Москва.

100. Зязюн, І. А. ред., 2000. *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи*. К.: Вид-во «Віпол».
101. *Известия ЦК ВКП(б)*., 1927. Москва, № 39.
102. Иоаннисиани, А., 1927. *Рабочие книги по обществоведению. Историк-марксист*. Москва, № 36, с. 152–171.
103. Иовлев, А. М., 1968. *Борьба Коммунистической партии за создание и укрепление военных кадров в период строительства социализма (1918-1936)*. Доктор наук. Москва.
104. Иовлев, А. М., Воропаев, Д. А., 1960. *Борьба Коммунистической партии за создание военных кадров*. 2-е изд. Москва.
105. Исахаев, У. Б., 2007. Значение национальных воинских формирований в развитии вооруженных сил в 30-е годы XX века. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ: материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 123–127.
106. *История военного искусства*, 1986. М.: Воениздат.
107. *История войн и военного искусства*, 1970. Учебник для высших военных учебных заведений. М.: Воениздат.
108. *История создания училища. Довоенные годы*. [online]. – Доступно: <http://www.bvvaul.ru/content/history/museum/beforewar.php>
109. *Итоги и современные задачи работы военных школ, 1929. Тезисы доклада по 2-му Всесоюзному съезду военно-учебных заведений*. М.: УВУЗ ГУ РККА.
110. *I Всесоюзный съезд военных школ и курсов усовершенствования, 1925*. М.: Управление военно-учебных заведений РККА.
111. *К десятилетию Киевской пехотной школы им. Рабочих Красного Замоскворечья, 1928*. Краткий очерк истории школы 1918-1928. Киев.
112. Каврайский, Б., 1923. Методы организации полевых тактических занятий в ВУЗе. *Военные знания*. М., № 11, с. 39–45.
113. Кавтарадзе, А. Г.. 1988. *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917-1920 гг*. Москва.

114. Кавун, А. А., 1995. *Военная история. Хронология развития военного дела в Украине*. Житомир: ЖВУРЭ ПВО.
115. Каиров, И. А., Петров, Ф. Н. ред., 1964. *Педагогическая энциклопедия. В 4-х томах*. М.: Советская энциклопедия.
116. *Как поступить в военное училище*, 1937. Правила приема в сухопутные военные училища РККА и условия обучения в училищах. М.: Воениздат.
117. *Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА*, 1927. Киев.
118. *Как рабочему и крестьянину стать командиром РККА?*, 1929. Киев.
119. Какурин, Е. Е., 1990. *Как сражалась революция*. Москва, в 2 томах.
120. Калинин, М. И., 1934. *О революционной законности*. Москва.
121. Калинин, М. И., 1934. *Под руководством Сталина по ленинскому пути*. Москва.
122. Каменев, А. И., 1991. *История подготовки офицерских кадров в СССР (1917-1984 гг.)*. Новосибирск: НВВПУ.
123. Каряев, Т. Ф., Елисеев, Н. Е., Клочков, В. Ф., и др., 1984. *Всеармейские совещания политработников 1918-1940. Резолюции*. М.: Наука.
124. Касьян, В. І., 2008. *Філософія: навчальний посібник*. К.: Знання.
125. Каширин, Н. П., 1942. *История советского военного искусства 1917-1940*. Москва.
126. *Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа 1919-1968*, 1969. Киев.
127. *Киевское высшее общевойсковое командное дважды Краснознаменное училище им. М. В. Фрунзе. 1918-1968*, 1968. Киев.
128. Киряев, Н. К., 1951. *Партия большевиков в борьбе за укрепление Советской Армии в годы мирного социалистического строительства (1921-1940 гг.)*. Москва.
129. Киряшов, Н. И., 1981. *Социально-педагогические проблемы теории и практики комплексного подхода к воспитанию советских воинов*. Кандидат наук. Москва.

130. Киян, А. *Межвоенные конфликты. Части и соединения. Персоналии.* [online]. Доступно: <https://www.vif2ne.org/rkka/forum/arhprint/39374>
131. Клевцов, В. Г., 1999. Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов. *Армия и общество 1900-1941 гг: статьи, документы.* Москва: Институт российской истории РАН, с. 138–164.
132. Ковалевский, А. В., 1949. *Боевой путь Советской Армии.* Москва.
133. Ковалевский, М., 1925. *Вчера и завтра. Как и откуда взялась новая красная Россия.* М.- Л.: Гос. издательство.
134. Коваленко, Є. І., 2012. Методологічна функція історії педагогіки у становленні майбутнього педагога. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки, № 4, с. 27-34.*
135. Ковальчук, Л., 2014. *Організація навчального процесу в структурі педологічної науки (кінець ХІХ століття – 1936 рік).* Тернопіль: ТНПУ.
136. Колісник, Л. Е., 2001. *Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 роках.* Автореф. кандидата наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.
137. Колосов, Т. О., 1951. *Военно-педагогические взгляды М.В. Фрунзе.* Кандидат наук. Москва.
138. Колотилов, И. П., 1949. *Большевицкая партия в борьбе за создание офицерских кадров Красной Армии в годы гражданской войны (1918-1920 гг.).* Кандидат наук. Москва.
139. Комар, А. В., 1985. *Развитие теории и практики обучения курсантов военных училищ в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).* Кандидат наук. Москва.
140. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1980 гг.), 1970-1981.* Москва.
141. Конверський, А. Є. ред., 2010. *Основи методології та організації наукових досліджень: навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів.* Київ: Центр учбової літератури.

142. Кондуфор, Ю. Ю. ред., 1991. Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. *Сборник научных трудов АН Украинской ССР, Отделение литературы, языка и искусствознания*. Киев: Наукова думка.

143. *Конспекты программ школ и курсов Одесского дома Красной армии и флота 1927-1928 гг.*, 1927. Одесса.

144. Корнетов, Г.Б., Лукацкий, М.А., 2013. *История педагогики: теоретическое введение*. Москва: АСОУ.

145. Корнійчук Ю., 2007. Дорадянська система виховання у військових навчальних закладах як історико-педагогічна проблема. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. 35, с. 181–184.

146. Корнійчук Ю., 2007. Моделювання виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі. *Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи: матеріали міжрегіональної наук.-практ. конф. молодих дослідників*, с. 128–130.

147. Корнійчук Ю., 2010. Технологія професійної підготовки майбутніх офіцерів до організації виховного процесу у середовищі військовослужбовців строкової служби. *Актуальні проблеми сучасної науки: матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.*, с. 43–45.

148. Корнешук, В. *Сучасна військово-професійна підготовка в Україні: напрями й шляхи удосконалення*. [online]. Доступно: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/npo/2005_3-4/Kornesguk.pdf

149. Королев Ф., 1958. *Очерки по истории советской школы и педагогики. 1917-1920-е*. М.: АПН РСФСР.

150. *Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Будьонного*, 1925. Вид-во: Української кінної школи.

151. Кот, А. Н., 1989. *Отечества крылатые сыны: Записки итурмана*. Дн.: Проминь.

152. Котоховский, В. М., 1959. *Борьба Коммунистической партии за укрепление Красной Армии в годы мирного строительства (1921-1941гг.)*. Москва.

153. *КПСС о Вооруженных силах Советского Союза. Документы*, 1981. Москва.
154. Кравченко, В. І., Красноносів, Ю. М., Панченко, П. П., Перепелиця, А. І., 2002. *Україна у 20-30 роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців*. Донецьк.
155. Кравчук, М., 1998. *Військове будівництво УСРР*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
156. Кравчун, К. С., 1973. *Развитие теории и практики воспитания советских воинов*. Кандидат наук. Москва.
157. *Красное знамя*, 1940. Москва, № 241 (833).
158. Криленко, І. М., 2006. Система військової освіти України: історико-методологічні аспекти. *Дослідження з історії техніки: зб. наук. праць. К. : НТУУ «КПІ»*, вип. 9, с. 128–136.
159. Криленко, І. М., 2007. *Підготовка офіцерських кадрів для танкових військ під впливом динаміки розвитку танкобудування (20-80-ті рр. ХХ ст.)*. Кандидат наук. Харківський університет Повітряних Сил імені І. Кожедуба.
160. Кривенцов, М., 1933. *Наші досягнення: досвід стрілецької підготовки Каменєвців*. Харків: «На варті».
161. Крушельницький, А. В., Молодцыгин, М. А., 1982. *Становление РККА как армии дружбы и братства народов. Боевое содружество советских республик 1919-1922 гг.* Москва.
162. Кудрицький, А. В. ред., 1987. *Український Радянський Енциклопедичний Словник*. В 3-х т. К.: Голов. ред. УРЕ.
163. Кудрявицький, А. В. ред., 1992. *Полтавщина: Енциклопедичний довідник*. К.: УЕ, с. 919.
164. *Кузьма Дерев'яно. З музейного досьє*, 2015. Науково-популярне видання. Київ.
165. Кузьмин, Н., 1929. *Рабочая молодежь – в военные школы!* М.: Гос. изд-во.
166. Кузьмин, Н. Ф., 1959. *На страже мирного труда (1921-1940 гг.)*. Москва.

167. Кузьмук, О. І., 2001. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. К.: Видавничий Дім «Ін Юре».
168. Куликов, А. А., 1955. *Средние военно-учебные заведения Советской Армии в период военной реформы 1924-1928 гг.* Кандидат наук. Москва.
169. *Культурне будівництво в УРСР: документи і матеріали*. К., т. 1 (1927 – червень 1941), с. 209.
170. Курек, Н., 1999. Разрушение психотехники. *Новый мир: литературно-политический и научный журнал*. [online]. Доступно: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/2/kur.html
171. Левочкин, А. И., 1951. *Московские большевики в борьбе за реализацию решений партии по созданию офицерских кадров Советской Армии в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.)*. Кандидат наук. Москва.
172. Лелеко, В. В., 2011. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя : Психолого-педагогічні науки*, № 10, с. 142–145.
173. Ленин, В. И., 1958. *Полное собрание сочинений в 55 томах*. М.: Изд-во политической литературы.
174. Ленин, В. И., 1970. *Полное собрание сочинений*. Москва: Изд-во политической литературы, т. 39.
175. Ленін, В., 1974. Промова на Всеросійській нараді політосвітніх губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 року. *Повне зібрання творів: 55 т.* Київ, т.41, с. 379–388.
176. Лепешинський, І. Ю., Глебов, В. В., Листків, В. Б., Терехов, В. Ф., 2011. *Основи військової педагогіки та психології*. [online]. Доступно: <http://medbib.in.ua/printsipyi-metodyi-formyi-voinskogo.html>
177. Лисенко, О. Є., Перехрест, О. Г., 2015. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни. *Архіви України: науково-практичний журнал*. Київ, № 13 (295), с. 8–35.

178. Литньова, Т., 2010. Періодизація історії розвитку загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 2, с. 68–72.

179. Ложков, М. П., 1959. *КПСС и строительство Вооруженных сил СССР: 1918-1941 гг.* Москва.

180. Лурье, В. М., Кочик, В. Я., 2002. *ГРУ: дела и люди*. СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС».

181. Луцков, В. Н., 1970. *Методы обучения советских воинов. Военно-педагогические очерки*. М.: Воениздат.

182. Лушников, А. М., 1997. *Советская военная школа в 1921-1941 гг. Социально-политические аспекты развития*. Ярославль: Типография Ярославского ГТУ.

183. Лушников, А. М., 1998. *Военно-учебные заведения России в 1861-1941 гг. :Социально-политические аспекты развития*. Доктор наук. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова.

184. Маврін, В. В., 2016. Інтерпретація концептуальних ідей педагогіки життєтворчості особистості в історико-педагогічному контексті. *Педагогіка формування творчості особистості у вищій і загальноосвітній школах*, вип. 48, с. 9–17.

185. Малій, К., 1996. Українізація освіти в 1920-ті роки. *Рідна школа*, № 11-12, с. 29.

186. Манохин, И. В., 2014. О создании Главного управления военно-учебных заведений в 1917-1921 гг. *Мир образования – образование в мире: научно-методический журнал*. М.: Ульяновский дом печати, вып. 4 (56), с. 28–32.

187. Маркс, К., Энгельс, Ф., 1957. *Сочинения*. Москва: Полтиздат.

188. Маркс, К., Энгельс, Ф., 1994. *Манифест коммунистической партии*. Москва: Политиздат.

189. Меезит, А., 1926. Метод проектов в военной школе. *Красная Армия и школа*. Москва, № 8, с. 48–51.

190. Мельничук, О. С. ред., 1974. *Методологія. Словник іншомовних слів*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР.
191. Меляков, А. В., 2014. *Генералы: харьк. биографический словарь*. Харьков: ООО «Типография Мадрид», т. 2.
192. Миловидов А. С., ред., 1987. *Военно-теоретическое наследие В. И. Ленина и проблемы современной войны*. М.: Воениздат.
193. Минц, И. И., 1948. *Очерки по истории Советской Армии. Пропагандист и агитатор*. Москва, № 1-4.
194. Моисеев, М. А., 1990. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. Москва: Воениздат.
195. Морозов, С. Д. *Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. Русская императорская армия*. [online]. – Доступно: <https://http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm>
196. Муратов, В., 1922. Пополнение военной профессуры. *Военное знание*. Москва, № 3–4, с. 37.
197. *На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией*, 1923. Москва.
198. *На новом фронте*, 1923. *Работник просветления*, № 3, с. 1–3.
199. Наказ МОУ від 20.07.2015 № 346 «Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», 2015. *Офіційний вісник України*. Київ, № 87, ст. 2911.
200. *Направа до навчання з командним складом Робітниче-селянської Червоної Армії*, 1921. Всеукраїнське державне видавництво.
201. Наumenко, М. І., 2009. Концептуальні засади і напрями сучасного етапу розвитку військової освіти і науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Київ, № 23, с. 4–10.
202. Незнамов, А., 1922. Нужны ли военным академиям профессора? *Военное знание*. Москва, № 11, с. 12.

203. Нечаев, А., 1926. К вопросу об исследовании интеллекта поступающих в военные школы (Из психо-физиологического кабинета при Московской пех. школе). *Красная Армия и школа*. Москва, № 4, с.10–16.

204. Нещадим, М. І., 1999. Методологічні засади змісту військової освіти. Організація та зміст становлення професійної підготовки в умовах національної системи освіти. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасного мистецтва і культури»*. Харків: Книж. видавництво «Каравела», с. 44–52.

205. Нещадим, М. І., 1999. Військово-професійна підготовка: сутність теоретичного та практичного навчання. *Наука і сучасність: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Київ: Логос, вип. 2, ч. I, с. 106–114.

206. Нещадим, М. І., 2000. Деякі аспекти психолого-педагогічного забезпечення підготовки військових фахівців. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, № 1, с. 179–187.

207. Нещадим, М. І., 2003. *Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика*. Київ: ВПЦ «Київський університет».

208. Нещадим, М. І., 2003. Військова освіта як цілісна система. *Військова освіта: зб. наукових праць*, № 11, с. 3–18.

209. Нещадим, М. І., 2004. *Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика*. Автореферат доктора педагогічних наук. Київ.

210. Новосельцев, М. С., 2007. Военное обучение и военная подготовка в Красной Армии в межвоенный период. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ: материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 131–135.

211. Норт, Д., 1997. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. М.: Фонд эконом. кн. «Начала».

212. *Объяснительная записка к программам. Программы и методические записки единой трудовой школы, 1927*. Москва-Ленинград, вып. 3, с. 46–60.

213. *Одесское Краснознаменное, 1960*. Краткий исторический очерк. Одесса: Полит. упр. ОДВО.

214. Орлов, Е., Сычев, И., 1927. *Как рабочему и крестьянину стать командиром. Правила, программы и советы по подготовке для поступающих во все военные школы РККА*. Москва: Военный вестник.

215. Осипов, А. ред., 1923. *Сорок четвертая киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг.* К: Издание Киевского губисполкома.

216. Осьмачко, С. Г., 1991. *Военная реформа в СССР (1924-1928 гг.): содержание, значение и исторические уроки*. Ярославль.

217. Очарков, Н. В. ред., 1980. *Советская военная энциклопедия*. В 8-ми томах. Инс-т воен. Истории. М.: Воениздат.

218. Павленко, Ю. В., 2002. *История мировой цивилизации. Философский анализ*. К.: Феникс.

219. Парамонов, Л. И., 1925. *Практика лабораторного плана*. Ленинград: Гос. издание.

220. *Партийно-политическая работа в Красной Армии (1918 – февраль 1919 гг.). Документы*, 1964. Москва.

221. *Партийно-политическая работа в Красной Армии*, 1985. Документы. Июль 1929 г. – май 1941 г. Москва: Воениздат.

222. *Педагогический словарь*. В 2-х томах, 1960. Москва: Академия пед.наук.

223. *Первая конференция высших военных школ*, 1923. Москва: Выс. военный ред. совет.

224. Перцов, А.В., 2015. Особенности использования лабораторной формы организации обучения в Украинской конной школе имени т. Буденного (1921-1932 гг.). *Достижения вузовской науки*. Новосибирск, № 18, с. 43–48.

225. Петренко, О. Б., 2013. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький, вип. 15, с. 536–542.

226. Петренко, О., 2011. Проблема періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання у радянський період (1917-1991 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, № 1, с. 16–20.

227. Петрів, В., 1936. Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з ненадрукованого щоденника. *Літопис Червоної Калини*. Л.: друкарня наук. т-ва ім. Шевченка, №7/8, с.15.

228. Петровский, Д. А., 1923. Старая и новая военная школа. *Военный вестник*. Москва, № 13, с. 15-16.

229. Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годы революции (1917-1924 гг.)*. Москва.

230. Пиха, Д. Д., 1964. *Борьба Коммунистической партии за укрепление советских вооруженных сил в 1921-1928 гг. (на материалах Украинского военного округа и парторганизации Украины)*. Кандидат наук. Киев.

231. Плехов, А. М. ред., 1988. *Словарь военных терминов*. М.: Воениздат.

232. *Полное собрание сочинений*, 1958. Москва: Политиздат, 5-е издание, том 40.

233. *Положение о научно-исследовательской работе (НИР) в военных академиях РККА*. [online]. Доступно: http://artofwar.ru/k/kamenew_anatolij_iwanowich/dokumentysowetskojwoennojshkoly1917-1943gg.shtml

234. *Положение о подготовке научных и научно-педагогических кадров РККА (адъюнктов)*. [online]. Доступно: http://artofwar.ru/k/kamenew_anatolij_iwanowich/okumentysowetskojwoennojshkoly1917-1943gg.shtml

235. *Постанова ВЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури від 06.08.1927р.* [online]. Доступно: <http://mail.document.ua/pro-zabezpechennja-rivnopravnosti-mov-ta-pro-sprijannja-rozv-doc106853.html>

236. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.06 № 1719 про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, 2006. *Офіційний вісник України*. Київ, № 50, ст. 3333, с. 160–164.

237. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти», 1997. *Офіційний вісник України*. Київ, № 51, с. 32–55.

238. Постолаки, С. К., 2008. Военные преобразования в СССР в межвоенный период. *Великий волжский путь: человек, пространство, время, документ: материалы конференции*. Ярославль: филиал РГГУ в г. Ярославле, с. 135–139.

239. Потьомкін, А., 1929. *Трудяща молодь – до військових шкіл!* Харків: «Радянське село».

240. *Преподаватели. История Харьковского политехнического института*. [online]. Доступно: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY/PR_%D0%9A.html

241. Приказы Высшей военной инспекции Рабоче-крестьянской Красной Армии, 1920-1921. *Систематизированный сборник приказов и распоряжений центральных учреждений военного ведомства*. Москва.

242. *Программа по артиллерии для артиллерийских школ РККА*, 1928. Москва: издание Главного управления РККА.

243. Прохоров, А. М. ред., 1971. *Большая Советская Энциклопедия*. В 30-ти томах. Москва.

244. Прохоров, А. М. ред., 1981. *Советский Энциклопедический Словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.

245. Пятницкий, Н. В., 1932. *Военная организация государственной обороні СССР*. Лекция 1-5. Париж.

246. Раковський, І. ред., 1930-1933. *Українська загальна енциклопедія*. В 3-х томах. Львів: Рідна школа.

247. Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки українізації. *Вісті ВУЦВК* 19 квітня 1927 року. [online]. Доступно: <http://oldnewspapers.com.ua/node/413>
248. Реформа в Красной Армии, 2006. *Документы и материалы 1923-1928 гг.* Москва, Санкт-Петербург: Летний сад, в 2 кн.
249. Рижиков В., 2019. Патріотичне виховання як невід’ємний складник формування готовності майбутнього офіцера – захисника Української держави. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*, вип. № 16 т. 1. с.120–124.
250. Рижиков В., 2017. Значення професійних якостей в цільовій моделі навчально-виховного процесу підготовки військових. *Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка: соціальна робота*. К № 2, с. 61-64.
251. Романів, О. М. ред., 2005. *Енциклопедія Сучасної України*. [online] Українська загальна енциклопедія (1930-1935). Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_zahalna
252. Савенков, Л. О. ред., 2008. *Словник педагогічних термінів*. К.: Київський Національний економічний уні-т.
253. Самусь, В. Н., Савик, С. А., 2011. Подготовка офицерских кадров для Красной Армии в годы Гражданской войны и в межвоенный период (январь 1918 г. – июнь 1941 г.). *Идеологические аспекты военной безопасности: научно-практическое приложение к журналу «Армия»*. Мин-во Обороны Республики Беларусь, № 1, с. 55–59.
254. *Сборник программ для школ подготовки младшего командного состава стрелковых дивизий РККА*, 1923. М.: ВВРС.
255. Север, А., 2009. *10 мифов о КГБ*. Москва: Эксмо.
256. Сегеда, С. П., Рибчук, О. О., 2013. Національна рамка кваліфікацій і формування змісту освіти військових фахівців. *Військова освіта*, № 2, с. 147–154.
257. Седов, А. М., 1981. *Развитие системы подготовки педагогических кадров для военно-учебных заведений Вооруженных Сил СССР (1918-1980)*. Москва.

258. Сейко, Н. А., 2011. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, № 21, ч. 1, с. 203–213.
259. Скаба, А. Д. ред., 1969. *Радянська Енциклопедія Історії України*. У 4-х томах. Київ: Гол. ред. Укр. Рад. Енц.
260. Слободян, С. О., 2018. *Політика радянської влади у сфері шкільної історичної освіти у 1917-1941 рр.* Канд. історичних наук. Чернівці.
261. Смирнов, А. А., 2012. «Социальный расизм» и деинтеллектуализация командного состава Красной армии в 1920-х – первой половине 1930-х гг. Величие и язвы Российской империи. *Международный научный сборник к 50-летию О. Р. Айранетова*. Москва: Издательский дом «Регнум».
262. Смолій В. А. ред., 2003. *«Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки*. К.: Інститут історії України НАН України.
263. Смолій, В. А. ред., 2003. *Енциклопедія Історії України*. У 10-ти томах. Київ: Наукова думка.
264. Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії: довідник для вступу до військових шкіл*. Одеса: Держ. вид-во України.
265. *Соціалістична Харківщина*, 1936. № 26 (4457).
266. Сталин, И. В., 1934. О некоторых вопросах истории большевизма. (Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция»). *Вопросы ленинизма*. Изд. 10-е. Москва.
267. Сталин, И. В., 1935. *Кадры решают все. Речь в Кремлевском дворце на выпуске академиков Красной Армии 4 мая 1935 г.* Хабаровск.
268. Сталин, И. В., 1937. *Речь в Кремлевском дворце на выпуске академиков Красной армии 4 мая 1935 года*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б).
269. Сталин, И. В., 1939. *О трех особенностях Красной Армии. Речь на торжественном пленуме Московского совета, посвящ. 10-й годовщине Красной Армии*. Москва.
270. Сталин, И., 1951. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция». *Сочинения*. Москва.

271. Стрільчук, Л. В., 2016. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944-1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. Луцьк, № 3 (328), с. 69–74.

272. Стрільчук, Л. В., 2017. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939-1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. Луцьк, № 5 (354), с. 69–73.

273. Стрільчук, Л.В., 2017. Політика радянської влади на землях Західної України в галузі культури, освіти та релігії у період вересня 1939 – червня 1941 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, № 18, с. 26–31.

274. Суворов, А. Н., 1923. *Основы преподавания военных предметов*. Москва: Военный вестник.

275. *Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988*, 1988. Краткий исторический очерк. Сумы.

276. *Сумське вище артилерійське двічі Червонопрапорне училище імені М. В. Фрунзе*, 1993. Історичний нарис. Суми: Ред.-вид. відділ облуправління по пресі.

277. Суровий, А. Ф., 2013. Політика українізації у освіті Поділля в 1920-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, том 23, с. 503–513.

278. Сухомлинська, О. В., 2002. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. Харків: ОВС, частина 1, с. 37–54.

279. Сухомлинська, О. В., 2003. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н.

280. Съезд преподавателей тактики, 1925. *1-й сборник материалов 1-го съезда представителей тактики*. Москва, 7-10 февраля 1925 г.

281. Сырцов, Б., 1968. *Чугуевское военное училище 1916-17 гг. Военная быль*. Париж: Издание Общекадетского объединения, с. 36–38.
282. *Тезисы и материалы к Всесоюзному съезду военно-учебных заведений Р.К.К.А.*, 1925. М.: Управление учебных заведений РККА.
283. Темко, Г. Д., Томчук, М. І., 1997. *Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми*. К.: Варта.
284. Темко, Г. Д., 1997. *Формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз)*. Дис. д-ра філос. наук. Київ: Київський військовий гуманітарний ін-т МОУ.
285. Тимофеев, Ф. Д., 2008. *Военно-учебные заведения России и РСФСР в 1914-1921 годах: состав, деятельность, преемственность*. Кандидат наук. Санкт-Петербург: РГПУ им. Герцена.
286. Тинченко, Я. Ю., 2011. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)*. Книга II. Київ: Темпора.
287. Тичина, І. В., 2014. Історіографічний аналіз проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ сторіччя. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. 5 (77), с. 124–130.
288. Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців в Україні у ХІХ – на початку ХХ сторіччя. *Історико-педагогічний альманах*, вип. 1(20), с. 65–69.
289. Тичина, І. В., 2015. Підготовка військових фахівців червоної армії УСРР в роки громадянської війни, як головна передумова до створення системи військової освіти в Україні у 20-х рр. ХХ сторіччя. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 6, с. 359–370.
290. Тичина, І. В., 2015. Радянські командирські курси на території України в роки Громадянської війни 1919-1921 рр.: історія створення та діяльності. *Педагогічний дискурс*, вип. 18, с. 223–228.
291. Тичина, І. В., 2016. Військово-патріотична підготовка як складова системи національного виховання в Україні у 1920-1940 роках. *Проблеми створення, розвитку та застосування високотехнологічних систем спеціального призначення з урахуванням досвіду антитерористичної операції у Донецькій та*

Луганській областях України: XXI Всеукраїнська науково-практична конференція. Житомир, Україна, 21.04.2016. Житомир: Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, с. 198–199.

292. Тичина, І. В., 2016. Зміст підготовки фахівців у військових навчальних закладах на території України у 1920-1940-х роках. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, вип. 4 (73), с. 175–183.

293. Тичина, І. В., 2016. Організація навчально-виховного процесу в Українській кінній школі імені т. Будьонного (1920-1933 рр.). *Зимові наукові читання: Міжнародна науково-практична конференція.* Київ, Україна, 22.02.16, ч. 2. Київ: Центр наукових публікацій, с. 80–84.

294. Тичина, І. В., 2016. Організація підготовки військових фахівців на території України 1920-1940-х рр. ХХ століття. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: міжнародна науково-технічна конференція*, 18-20 травня 2016 року. Львів, Україна, 16-18 червня 2016 року. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

295. Тичина, І. В., 2016. Основні етапи розвитку системи підготовки військових фахівців в Україні у 20-40 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. № 2 (84), с. 122–128.

296. Тичина, І. В., 2016. Підготовка військових фахівців РСЧА на території України наприкінці 1930-х років. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: 13-та міжнародна конференція.* Київ, Україна, 01.03.2016 р. Київ: НДЦ Слов'янський Світ, с. 88–92.

297. Тичина, І. В., 2016. Підготовка військових фахівців України 1920-х років ХХ століття як складова системи безпеки. *Виклики політики безпеки: історія та сучасність: міжнародна наукова конференція Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.* Львів, Україна, 16-18 червня 2016 року. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, с. 179–180.

298. Тичина, І. В., 2017. Вплив політики українізації на підготовку військових фахівців в Україні (1924-1938 рр.). В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..»: філософія для дітей: XXIV Всеукраїнські педагогічні читання, 22.09.2017, Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка.

299. Тичина, І. В., 2017. Впровадження лабораторного методу навчання у військові навчальні заклади України у 1920-х роках. *Педагогіка в системі гуманітарного знання: III міжнародна науково-практична конференція*. Одеса, Україна, 8-9 вересня 2017 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», с. 21–24.

300. Тичина, І. В., 2017. Організаційно-педагогічні умови підготовки військових фахівців в Україні (1920-1940 рр.). *Формування професійної майстерності майбутніх фахівців в умовах освітньо-виховного середовища вищого навчального закладу: XV Міжнародна науково-практична конференція*. Житомир, Україна, 17-18.10.16, вип. 1. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, с. 122–126.

301. Тичина, І. В., 2017. Організація навчального процесу у військово-господарській академії РСЧА у 1936-1941 рр. *Гірська школа Українських Карпат*, вип. 16, с. 156–159.

302. Тичина, І. В., 2017. Розвиток педології та її роль у організації підготовки військових фахівців в Україні (1920-ті роки). *Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції*. Чернівці, Україна, 26-28 жовтня 2017 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, с. 217–220.

303. Тичина, І. В., 2018. Вплив періоду індустріалізації на підготовку військових фахівців в Україні у міжвоєнний період. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference*. Wolomin, Republic of Poland, 19-20 October, 2018, volume 5. Wolomin: Z. Wolomin International and Regional Cooperation University, pp. 43–44.

304. Тичина, І. В., 2018. Концептуальні аспекти підготовки військових фахівців в Україні на сучасному етапі. *Розвиток сучасної освіти і науки:*

результати, проблеми, перспективи: матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Конін – Ужгород – Дрогобич, Україна, 15 червня 2018. Конін – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, с. 242–243.

22. Тичина, І. В., 2018. Тичина, І. В., 2018. Методологічні підходи та принципи до вивчення проблеми підготовки військових фахівців в Україні у 1920-1940 рр. *Педагогічні науки*, вип. 82, т. 3, с. 47–51.

23. Тичина, І. В., 2018. Технології та зміст підготовки військових фахівців України у 1920-1940 рр. В: Н. Сейко, ред. *Сучасні соціальні технології в освіті: монографія*. Житомир : вид. О. О. Євенок, с. 51–92.

305. Толок, І. В., Приходько, Ю. І., 2013. Підготовка військових фахівців з вищою освітою: інноваційні підходи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 6, с. 259–269.

306. Томчук, М. І., 1996. *Соціально-психологічні проблеми готовності учнів до служби в Збройних Силах України*. Дис. д-ра психолог. наук. Київ: Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

307. Третяк, В. Л., 2014-2015. Військова преса СРСР періоду другої світової війни : проблеми історіографії. *Гуржіївські історичні читання*, вип. 8-9, с. 28–31.

308. Третяк, В. Л., 2015. Особливості видання часописів 1-го Українського фронту (1943-1945 рр.). *Архіви України. Науково-практичний журнал. Спеціальний випуск. До 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Європі*, вип. 3 (297), с. 187–200.

309. Троцкий, Л. Д., 1923-1924. *Как водружалась революция*. Москва, т. 1,2.

310. Троцкий, Л. Д., 1924. *Поколение Октября. Речи и статьи*. Москва.

311. Троцкий, Л. Д., 1925. *Материалы и документы по истории Красной Армии: 1923-1925 гг.* Москва, в 3 томах.

312. Тухачевский, М. Н., 1927. *Тактика и обучение: Пехота*. Москва.

313. Тухачевский, М. Н., 1936. *Задачи обороны СССР*. Москва.

314. Умнов, К., 1925. *Новейшие методы преподавания в связи с опытом применения их в военно-учебных заведениях*. М.: Государственное военное изд-во.

315. Уривалкін, О.М., 2009. *Довідник з історії України*. Київ: Дакор, КНТ.
316. Усов, В. Н., 2004. *Китайський Берія Кан Шэн*. Москва: Олма-пресс.
317. *Учбовий план та програми вищої позавійськової підготовки командирів чоти запасу РСЧА в ВИШах з артилерійським ухилом, 1931*. ДВОУ.
318. Фрадкин, Ф. А., 1991. *Педология: мифы и действительность*. Москва: Знание.
319. Фрунзе, М. В., 1941. *На фронтах гражданской войны: сборник документов*. Москва: Воениздат.
320. Фрунзе, М. В., 1984. *Военная школа и политическая деятельность*. Москва: Воениздат.
321. Фрунзе, М. В., 1984. *Избранные произведения*. М.: Воениздат.
322. Хриков, Є. М., Адаменко, О. В., Курило, В. С., Ваховський, Л. Ц., Лобода, С. М., Сташевська І. О., 2013. *Методологічні засади педагогічного дослідження*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».
323. Цымбалов, И. В., 2009. Подготовка военных кадров запаса Сухопутных войск РККА (1921 – июнь 1941 г.). *Вестник Военного университета «Армия и общество»*, № 4, с. 151–157.
324. Чекалин, В., 1969. Кузницы командных кадров. *Военные Знания*. Харьков, № 5.
325. *Червоний юнак, 1925*. Ювілейний збірник школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.
326. *Червоний юнак, 1931*. Збірка до 10-річчя школи Червоних старшин ім. ВУЦВК. Харків.
327. Черних, Ю. О., 2011. Військова освіта України: стан, проблеми, перспективи інноваційного розвитку. *Збірник наукових праць ЖВІ НАУ. Інформаційні системи*. Житомир, № 4, с. 13–21.
328. Чмиленко, Ф. О., 2014. *Методологія та організація наукових досліджень: посібник*. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ.

329. Чорнодід, Л. В. *Українізація науки у 20-30-ті роки ХХ ст. (деякі аспекти проблеми)*. [online]. Доступно: http://www.rusnauka.com/4._SVMN_2007/Istoria/19804.doc.htm
330. Шеломовська, О., 2015. Державне управління вищою освітою: методологічні підходи. *Держ. упр-ня та місц. самоврядування: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, вип. 2 (25), с. 80–94.
331. Шемшученко, Ю. С. ред., 2004. *Українізація. Юридична енциклопедія*. В 6-ти т. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, т. 6 : Т-Я.
332. Школа, О. В., 2001. *Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні* [online]. Доступно: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php>.
333. Шумов, Д. К., 2013. *Подготовка кадров РККА в системе средних военно-учебных заведений (1929 – июнь 1941 гг.)*. Автореферат канд. наук. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.
334. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. В 86 т., 1904. Санкт-Петербург: Типография общ. Брокгауз-Ефрон, т. 81, с. 395–397. [online]. – Доступно: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924179#?page=1>
335. Юрій, М., 2007. *Історія України: навчальний посібник для студентів неісторичних факультетів всіх рівнів освіти*. Київ: Кондор.
336. Ягупов, В. В., 2002. *Військове виховання: історія, теорія та методика: навчальний посібник*. К. «Graphic&Design».
337. Ягупов, В. В., 2002. *Педагогіка: навчальний посібник*. К.: Либідь.
338. Якимович, Б. З. ред., 1992. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. Львів : Видавництво «Світ».
339. Ярмаченко М. Д. ред., 1986. *Педагогіка*. Київ: Вища школа.
340. Abramovich, R., 1962. *The Soviet Revolution, 1917-1939*. New York.
341. Annen, Hubert, 2000. *Military Pedagogy*. MA: Simon & Schuster Custom Publishing Education Group.

342. Bacon, Fr., 1898. *The New Organon or True Directions concerning the Interpretation of Nature*. Translated from Latin by James Spedding. Boston : Brown and Taggard.

343. Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Tverdokhvalova, I., Mannapova, K., Prontenko, K., 2020. Formation of the professionally significant skills and competencies of future police officers during studying at higher educational institutions. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*, 12(3), pp. 246–267.

344. Bradley, J., 1968. *Allied Intervention in Russia*. London.

345. Brinkley, J., 1966. *The Volunteer Army and Allied Intervention in Soviet Russia. 1917-1921*. Notre-Dame.

346. Erickson, J., 1962. *The Soviet High Command. A Military-Political History, 1918-1941*. London.

347. Fisher, J., 1960. *The True Book about the Russian Revolution*. London.

348. Footman, D., 1961. *Civil War in Russia*. London.

349. How the Revolution Armed, 1921-1923. *The Military Writings and Speeches of Leon Trotsky*. London: New Park Publications, volume IV.

350. Kenez, P., 1971. *Civil War in Soviet Russia, 1918. The First Year of Volunteer Army*. Los Angeles – London.

351. Lederrey, E., 1956. *The Red Army during the Civil War 1917-1920*. London: «The Soviet Army».

352. Mackintosh Juggernaut, M., 1967. *A history of the Soviet Armed Forces*. London.

353. Miroshnichenko, V., Bloschynskyi, I., Kuz, Yu., Stavytskyi, O., Prontenko, K., Mysechko, O., Shcheholeva, T., Vakoliuk, T., 2019. Verification of the pedagogical conditions efficiency of future border guard officers' military-patriotic education. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: 1, Artículo no.:17, Período: 1 de Septiembre al 31 de Diciembre, 2019.

354. Pipes, R., 1990. *The Russian Revolution*. New York, Vintage Books.

355. Roger, R. Reese, 2005. *Red Commanders: A Social History of the Soviet Army Officer Corps, 1918-1991*. Lawrence: University Press of Kansas.

356. Toiskallio, Jarmo, 2000. *Mapping Military Pedagogy in Europe*. Helsinki: Finish National Defence College, Department of Education.

357. Tychyna, I. V., 2015. The importance of the Workers' and Peasants' Red Army military reform of 1923-1928 years for education of military specialists. *Science and Education – Our Future: International Scientific and Practical Conference «World Science»*. Ajman, UAE, 4(4), vol. 3, pp. 6–8.

358. Tychyna, I. V., 2015. The Training of military specialists in Ukraine during the period of National Liberation Struggle in 1917-1921. *Paradigmata poznani*, № 4, pp. 147–150.

359. Tychyna, I. V., 2019. Institutional approach to the periodization of the military specialists training on the territory of Ukraine in the interwar period. *Modernisation of the Educational System: World Trends and National Peculiarities: International Scientific Conference*. Kaunas, Lithuania, February 22th, 2019. Kaunas: Vytautas Magnus University, pp. 298–299.

360. Zhukevych, I., Okhrimenko, I., Okhrimenko, S., Kazymir, V., Lisnichenko, Yu., Ollo V., Halimov, A., Prontenko, K., Yuriev, S., 2019. Experimental verification of the effectiveness of the pedagogical conditions for the training of self-education of cadets. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: Edición Especial, Artículo no.:82, Período: Noviembre, 2019.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

361. *Об организации курсов. Первые киевские военно-хозяйственные. Доклад № 81 от 29.04.1919 г.*, 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.

362. ЦДАВО України, ф.1.

363. ЦДАВО України, ф.2.

364. *Приказ народного комиссариата военных дел УССР № 397 от 06.05.1919 г.*, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

365. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 12 от 25.03.1919 г.*, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.

366. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 19 от 11.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

367. *Приказ № 22 от 14.04.1919 года «Положение о курсах», «Инструкцию курсанта», 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.*

368. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 22 от 14.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.*

369. *Приказ № 24 от 16.04.1919 года «Основные положения о подготовительных курсах грамотности для поступающих на командные курсы РККА», 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.*

370. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 24 от 16.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926, оп.1, спр. 6, 124 с., арк 23.*

371. *Приказ управлению военно-учебных заведений № 31 от 27.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

372. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 35 от 29.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

373. *Приказ управлению военно-учебных заведений № 35 от 29.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

374. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 36 от 30.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

375. *Приказ № 37 от 02.05.1919 года «Положение о повторных курсах для командного состава РККА Украины», 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926.*

376. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 51 от 02.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

377. *Приказ управлению военно-учебных заведений № 37 от 02.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

378. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 42 от 05.05.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

379. *Приказ управлению военно-учебных заведений № 88 от 11.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

380. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 89 от 12.06.1919 г.: Основные положения о Советских командных курсах РККА Украины, 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

381. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 73 от 18.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

382. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 76 от 20.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

383. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 83 от 28.06.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

384. *Приказ по управлению военно-учебных заведений № 94 от 16.07.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф.1926.*

Центральний державний архів громадських об'єднань України

385. *Воспоминания Шульгиной Софии Ивановны о работе в Киевской военной школе им. С. С. Каменева, 1921. ЦДАГОУ, ф. 1.*

386. *Выводы военной инспекции НК РКИ УССР «О результатах обследования национальных формирований в 1926 г.», 1926. ЦДАГОУ, ф.1.*

387. *Инструкция УВУЗ по вербовке добровольцев в военные школы в 1927 году, 1927. ЦДАГОУ, ф. 7.*

388. *Итоги комплектования военных учебных заведений в 1929 году, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.*

389. *Лист до ЦК КП (б) У від 1.08.1920 р., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.*

390. *Лист центральної школи червоних старшин 16.09.1920 до Політбюро ЦК КП (б) У начальнику УВУЗ України, 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.*

391. *Наказ РВРР № 2434 від 31.07.1920 р., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.*

392. *Письмо секретариату ЦК КПУ. Штаб украинского военного округа от 9.02.29 года, 1929. ЦДАГОУ, ф. 1.*

393. *Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 червня 1922 р., 1922. ЦДАГОУ, ф. 1.*

394. *Постановление № 176 Революционного военного совета юго-западного фронта от 25.04.20 г, 1920. ЦДАГОУ, ф. 1.*

395. *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные нормальные школы окружным вербовочным комиссиям Украины от 10.05.1928 г., 1928. ЦДАГОУ, ф. 7.*

396. *Разверстка нарядов на бесплатные командировки в военные школы кандидатов, отобранных окружными вербовочными комиссиями Украины на март 1930 г., 1930. ЦДАГОУ, ф. 1.*

397. *Список школ в 1927 г. Инструкция УВУЗ по вербовке добровольцев в военные школы в 1927 г., 1927. ЦДАГОУ, ф. 7.*

398. *Тезисы докладчика о приеме в военные школы РККА в 1928 году, 1928. Управление военно-учебных заведений ГУР РККА. ЦДАГОУ, ф. 7.*

Державний архів Київської області

399. *Письмо главы Окружной вербовочной комиссии ко всем районным вербовочным комиссиям, 1926. ДАКО, ф. 112.*

400. *Письмо от 07.08.1926 года от УВУЗ № 30570, 1926. ДАКО, ф. 112.*

401. *Прибыло для поступления в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. 112.*

402. *Приложение к циркуляру УВУЗ № 22 450. Инструкция о порядке отбора добровольцев для укомплектования военных и военно-политических школ в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. 112.*

403. *Протокол № 1 заседания комісії з прийому до військових вузів військового відомства від 30.03.26 р., 1926. ДАКО, ф. Р-112.*

404. *Разверстка – Наряд по Киевской губернии от 17.08.26 года, 1926. ДАКО, ф. Р-112.*

405. *Список военно-учебных заведения в которых открыт прием в 1926 году, 1926. ДАКО, ф. Р-112.*

406. *Список ВУЗов в который открыт прием в 1926 г. Инструкция о порядке отбора добровольцев для укомплектования военных и военно-политических школ в 1926 г., 1926. ДАКО, ф. Р-112.*

407. *Циркуляр секретаря ЦК КП(б)У (август 1924 год) «О вербовке курсантов в украинскую военно-подготовительную школу», 1924. ДАКО, ф. Р-112.*

408. *Циркуляр ЦК КП(б)У. Предварительные данные о количестве добровольцев*, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

409. *Циркуляри ЦК КП(б) України (30.03.1926-17.08.1926 гг.)*, 1926. ДАКО, ф. Р-112.

Галузевий державний архів Міністерства оборони України

410. *Исторический формуляр Одесского высшего артиллерийского командного ордена Ленина училища им. М. В. Фрунзе*, 1919. ГДА МОУ, ф. 4228.

411. *Приказ НКО № 06653 от 04.09.1939 г.*, 1939. ГДА МОУ, ф. 161.

412. *Приказ НКО от 12.07.1941 г.*, 1941. ГДА МОУ, ф. 4228.

413. *1-ші Радянські Харківські інструкторські артилерійські курси*, 1919. ГДА МОУ, ф. 4228.

Державний архів Харківської області

414. *Агитационные плакаты*, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.

415. *Анкета*, 1927. ДАХО, ф. Р-2550.

416. *Атестат грамотности*, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.

417. *Вопросник по проверке политзнаний красноармейцев*, 1923. ДАХО, ф. Р-2505.

418. *Выписка из приказа*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.

419. *Заява*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 12.

420. *Заява*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 18.

421. *Заява*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 217.

422. *Заява*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 241.

423. *Заявление*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 1, спр. 1161, 122 с., арк. 6.

424. *Заявление*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1165, 108 с., арк. 126.

425. *Заявление*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1165, 108 с., арк. 84.

426. *Заявление*, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1170, 52 с., арк. 11.

427. *Заявление*, 1926.. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1166, 108 с., арк. 29.

428. *Звернення начальника 51-х Харківських піхотних командирських курсів до голови Харківського губвиконкому: Листування з центральними та місцевими установами та організаціями*, 1921. ДАХО, ф. Р-203.

429. *Знание – Сила!*, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.
430. *Инструкция для волостных полуполномоченных по призыву граждан в Красную Армию*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.
431. *Инструкция об организации агитационной и культурно-просветительной работы по призыву (в развитие § 54, 70 и 275 «Руководство для призыва» утв. СТО 17.09.1921 г.)*, 1922. ДАХО, Ф. Р-2550.
432. *План занятий с малограмотными красноармейцами на октябрь 1923 г.*, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.
433. *Приказ начальника Политического управления всех вооруженных сил на Украине и в Крыму № 44 от 25.09.1922 г.*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550.
434. *Приказ по Богодуховскому гарнизону № 3 от 20.01.23 г.*, 1923. ДАХО, ф. Р-2550.
435. *Удостоверение*, 1921. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 328, 129 с., арк. 5.
436. *Удостоверение*, 1922. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 338, 280 с., арк. 158.

Російський державний архів соціально-політичної історії

437. *Письмо И. В. Сталина от 11.08.1932 г. № 248*, 1932. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 81.

ДОДАТКИ

Додаток А

Територіальні межі України між двома світовими війнами (1920-1941)⁶¹⁰

⁶¹⁰ Власов, В., Данилевська, О., 2010. *Історія України: підручник за 5 клас*. Київ: «Генеза», с. 157.

Додаток Б

Періодичні видання військового спрямування у 20-40-х рр. ХХ ст.

«Військовий вісник» («Военный вестник» – рос.) – щомісячний військовий журнал, що видавався з 1921 року по 1994 у Москві «Військовим видавництвом».

«Військові знання» («Военные знания»– рос.) – щомісячний науково-популярний журнал, що видавався у Москві Добровільним товариством сприяння армії, авіації і флоту з 1925 року.

«Військова справа» («Военное дело»– рос.) – щотижневий військовий журнал, що виходив з 1918 року у Москві та видавався «Військовим видавництвом». У 1920 році перейменований «Військово-науковий журнал РСЧА», з 1921 року – «Військова наука та революція», з 1922р. – «Військова думка та революція», з 1925 р. – «Війна та революція», з 1936 р. – «Військова думка».

«За честь Батьківщини» – щоденне друковане періодичне видання 1-го Українського фронту, видавалося українською мовою в період з 1943 по 1945 роки.

«Зоря Полтавщини» – друковане періодичне видання., перший часопис Полтавщини. Видивався українською мовою. Засноване у 1938 році, видається по нинішній час.

«Комуніст» (до 1926 року «Коммунист» – рос.) – друковане періодичне видання, орган ЦК КП(б)У та Харківських (до 1934 р.), Київських (після 1934 р.) обкомів КП(б)У. Видавалася з 1918 року, з 1926 року стала україномовною. З 1943 року видавалася під назвою «Радянська Україна». З 1991 року виходить під назвою «Демократична Україна» по нинішній час.

«Правда» – друковане періодичне видання партії більшовиків, видається з 1912 року по нинішній час.

«Педологія» – часопис що публікувався з 1929 року по 1932 рік.

«Радянська Україна» – друковане періодичне видання, орган ЦК КП(б)У, ВР УРСР і РНК УРСР. Бере початок від періодичного видання «Комуніст». Під назвою «Радянська Україна» видається з 1943 по 1991 роки. З 1921 року.

«Український вісник рефлексології та експериментальної педології» – науково-популярний журнал, орган Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Виходив у Харкові з 1925 року, пізніше під назвами «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1927-1930) і «За марксо-ленінську педагогіку» (1931-1932). Журнал інформував про сучасні течії в педагогіці, психології та містив статті про напрями педології, рефлексології та бігевіоризму.

«Червона Армія та школа» («Красная Армия и школа» – рос.) – військово-педагогічний журнал, видався з 1925 року у Москві, з 1927 року об'єднаний у журнал «Військовий вісник».

«Червона зірка» («Красная звезда» – рос.) – московське друковане періодичне видання, центральний державний орган НКО СРСР з військових справ, створений 1923 року та видається по нинішній час.

«Червоний офіцер» («Красный офицер» – рос.) – військово-педагогічний журнал, що виходив у Москві з 1918 року двічі на місяць, видавався військово-навчальним управлінням.

Додаток В

Біографічні довідки державних та військових діячів, які впливали на становлення та розвиток РСЧА та підготовку військових фахівців

Богданов Михайло Андрійович – радянський військовик, учасник Другої світової війни, гвардії генерал-майор. Приймав участь у більшовицькому Жовтневому перевороті, громадянській війні у Росії. Займав низку командних та штабних посад РСЧА. Обіймав посаду начальника штабу 1-ї армійської групи РСЧА. 1 березня 1940 року рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до 4-х років позбавлення волі. Постановою Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1941 року амністований зі зняттям судимості й направлений у розпорядження НКО СРСР. Перебував на викладацькій роботі у Військовій академії імені М. В. Фрунзе. Під час Другої світової війни очолював бойові дивізії. У повоєнні роки продовжував військову службу.

Буняковський Володимир Володимирович – у 1901 році закінчив Пажеський корпус, у 1906 – Миколаївську академію Генерального Штабу. Приймав участь у Першій світовій війні та був командиром 1-ї батареї лейб-гвардії запасного артилерійського дивізіону. З 1916 року у званні полковника обіймає посаду завуча Казанських пехотних курсів, пізніше 12-х Київських пехотних курсів. Викладав на 2-х Московських бригкурсах та Армавірських курсів.

Ворошилов Климент Єфремович (1881-1969) – радянський військовий та політичний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, перший маршал Радянського Союзу. У 1918 році командував робітничим революційним загonom, 5-ю українською радянською армією, Царицинською групою військ, 10-ю армією РСЧА. В 1919 році був командувачем Харківським військовим округом, комісаром внутрішніх справ УСРР та командувачем внутрішнім Українським фронтом. З 14.06.19 р. командував 14-ю армією РСЧА на Південному фронті. З 1925 по 1940 роки – народний комісар з військових і

морських справ і народний комісар оборони СРСР. Як народний комісар оборони К. Ворошилов брав участь у репресіях проти командного складу РСЧА. 1938-1947 рр. – депутат Верховної Ради УРСР. У Другій світовій війні втратив свою роль військового начальника через поразки радянських військ у Радянсько-фінській війні й на Ленінградському фронті. Головнокомандувач партизанським рухом в Україні та Білорусії (1942-1943). Далі активної участі у війнах не брав, але залишався політичною фігурою. У 1953-1960 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР. Помер у 1969 році.

Калінін Михайло Іванович (1875-1946) – революціонер, радянський державний і партійний діяч. З 1899 по 1916 року обвинувачувався у революційній діяльності та був висланий декілька разів до Сибіру та Ревелю, але втік та продовжував партійну роботу в Петрограді. У 1917 році брав участь у підготовці та проведенні Жовтневої революції. 1917 рік – гласний Петроградської міської думи. З 1918 року – міський голова Петрограду. 1919 рік – обраний головою ВЦВК. Під час Громадянської війни вів пропагандистську роботу, виступав оратором-пропагандистом у частинах Червоної армії. З 1922 року по 1938 рік був один з членів ЦВК СРСР. У 1938 році обраний головою Президії Верховної Ради СРСР. Помер у 1946 році від раку.

Луначарський Анатолій Васильович (1875-1933) – радянський державний діяч, драматург, письменник, літературний критик, мистецтвознавець, академік АН СРСР (1930). 1917-1929 рр. – обіймав посаду народного комісару Радянської Росії. 1918-1920 рр – уповноважений РВР на фронтах та прифронтових районах. 1929 р. – призначений на посаду голови Вченого комітету при ЦВК СРСР. У 1933 р. – призначений повноважним представником СРСР в Іспанії.

Петровський Григорій Іванович – державний і політичний діяч Російської імперії та СРСР. З 1912 року обраний членом ІV Державної думи Російської імперії, очолював більшовицьку фракцію у Державній думі. Виступав з питанням відкриття національних шкіл. З 1913 року був редактором газети «Правда». У 1914 – заарештований і висланий. В період Лютневої

революції – комісар та голова Комітету громадської безпеки Якутської області. У 1917-1919 рока – народний комісар внутрішніх справ РРФСР. З 1919 по 1938 році був головою ВУЦВК. У 1922 році підписав від УСРР Договір про утворення СРСР. Окрім того, один із співголів ЦВК СРСР, заступник голови Президії Верховної Ради СРСР, член Політбюро ЦК КП(б)У.

Петровський-Ліпец Давид Олександрович (1886-1937) – радянський державний діяч, журналіст, політолог та вчений-економіст. Після Лютневої революції 1917 року приймав активну участь у політичному житті Росії та України. З 1919 року в Києві вступає в ряди Червоної Армії, читає лекції в інструкторській школі РСЧА. В кінці 1919 року вступає до лав РКП (б) та очолює бюро лекторів ГУВНЗ. З 1920 по 1924 рік очолює Головне управління військових навчальних закладів. Відомий своїми працями: «Військова школа в роки революції (1917-1924рр.)»(1924), «Революція та контрреволюція в Україні»(1920), «Капіталізм та соціалізм (від Томаса Мора до Леніна)» (1920) тощо. У 1937 році обвинувачений у контрреволюційній діяльності та розстріляний.

Подвойський Микола Ілліч – державний та військовий діяч російського комуністичного режиму в Україні. З 1917 р. делегат 1-го Всеросійського з'їзду Рад, де обраний кандидатом в члени Центрального виконавчого комітету. За часів правління Тимчасового уряду активно займається облаштуванням військової організації РСДРП. В жовтні 1917 року стає головою Петроградського військово-революційного комітету. З листопада 1917 року по березень 1918 року – народний комісар з військових справ. На початку 1918 року тогочасне керівництво вирішує доручити Подвойському подальше формування РСЧА на менш відповідальній посаді голови Всеросійської колегії, та одночасно пропонує очолити Вищу Військову інспекція. У серпні 1918 р. стає очевидною криза управління РСЧА, а голова ВВР подає у відставку. З 1919 року заступає на нову посаду – народного комісара з військових справ України. З 1920 р. – член РВР, керівник Головного управління загальною військовою підготовкою.

Тухачевський Михайло Миколайович (1893-1937) – радянський військовий діяч, військовий теоретик, маршал Радянського Союзу. Під час Першої світової війни воював з білогвардійцями та поляками. У 1918 році – командувач 1-ї армії Східного фронту, далі – командувач 5-ю армією. Після проведення ряду успішних операцій у 1920 році М. Тухачевського призначили командувати Кавказьким фронтом, пізніше – Західним фронтом. У 1921 році – призначений командувачем 7-ї армії та керував придушенням Кронштадтського повстання. З 1921 по 1922 рік очолював Військову академію РСЧА. 1925 рік – начальник штабу РСЧА. В період з 1926 по 1936 роки очолював такі посади: заступник народного комісара військ справ, заступник голови РВР СРСР, 1-й заступник НКО. Багато уваги М. Тухачевський приділяв військово-науковій роботі. Йому належить біля 120 робіт з питань стратегії, оперативного мистецтва, тактики, виховання та підготовка військових тощо. В 1936 році був заарештований та обвинувачувався у військовому зговорі. У 1937 році був розстріляний.

Фрунзе Михайло Васильович (1885-1925) – революціонер, радянський державний і військовий діяч, військовий теоретик. В 1909-1910 роках брав участь у революційному русі, за що був двічі засуджений до страти, але вирок був змінений на довічне заслання. Втік із заслання. Проводив з 1915 року проводив революційну роботу у діючій армії. З 1918 року командувач 4-ю армією Східного фронту, з 1920 року – командувач Туркменським фронтом, з вересня 1920 року – командувач Південним фронтом. З грудня 1920 року – уповноважений РВР Республіки в Україні, командувач Збройних Сил УСРР. З лютого 1922 до березня 1924 – заступник голови Ради народних комісарів УСРР, одночасно працював заступником голови української економічної ради. М. Фрунзе керував боротьбою проти повстанського руху в Україні. У квітні 1924 року призначений начальником штабу РСЧА і начальником Військової академії. М. Фрунзе написав низку праць, в яких розробляв проблеми військової теорії: «Єдина військова доктрина та Червона армія» (1921), «Вибрані твори» (1950) тощо. Помер після операції у 1925 році.

Чубар Влас Якович – радянський та партійний діяч. З березня 1918 року по квітень 1922 – член Президії Вищої Ради Народного Господарства. В кінці 1919 року працював в Україні уповноваженим, головою Бюро ВРНГ РРФСР при Всеукревкомі. З 1920 року – голова Організаційного бюро для відбудови промисловості України, а з 1921 – голова Української Ради Народного Господарства в місті Харкові. З 1923 по 1934 роки – голова Ради Народних Комісарів Української СРР. З 1937 до 1938 року був народним комісаром фінансів СРСР. У 1938 році заарештований НКВС та розстріляний у 1939 році.

Юдовський Володимир Григорович – учасник соціал-демократичного руху, член РСДРП(б). В часи Лютневої революції з 6 березня 1917 року Юдовський є членом Ради робітничих і солдатських депутатів Нижнього Удінська, активно займався революційною діяльністю в Петрограді. В жовтні 1917 р. – член Одеського обласного комітету РСДРП(б), активний дописувач газети більшовицької соціал-демократії Одеси «Голос пролетарія». Один з організаторів і керівників Одеського Січневого повстання, голова військово-революційного комітету. В березні 1918 року Юдовський як заступник голови Вищої Військової інспекції очолює її політичну секцію. На цій посаді за півроку він тричі інспектує військові підрозділи. Восени 1918 року опинився у вирі подій, пов'язаних зі створенням Української радянської армії. Займався організацією військових комісаріатів та очолював Вищу Військову інспекцію України, був членом Ради робітничо-селянської оборони УСРР.

Якір Йона Еммануїлович – радянський військовий діяч, командир 1-го рангу, учасник встановлення радянської влади на Україні, придушував повстанський рух, член ЦК ВКП(б), член РВР СРСРта військової ради НКО СРСР. Командував групою військ, 45ю стрілецькою дивізією, очолював у 1919 році південну групу військ 12-ї армії. У 1924 – 1927 роках був командувачем 14-ї армії, Кримського та Київського військових округів. З 1925 року – командувач військами Українського військового округу. У 1937 році заарештований та розстріляний.

Додаток Д

Звернення начальника 51-х Харківських піхотних командирських курсів до голови Харківського губвиконкому стосовно організації випуску 172 курсантів, яким пощастило повернутися з бойового відрядження до фронтів (1921)

«...51-ші Харківські піхотні курси 1 жовтня готують випуск 172 Червоних командирів. За 2 роки проходження навчання зазначені курсанти покрили себе бойовою славою перемог на Південному фронті, коли 51-ші курси 19 грудня 1920 року розбили основне ядро Махновської армії. Тільки в цьому місяці вони повернулися з Тамбовського фронту, щоб закінчити нарешті курс навчання.

П'ять разів за час перебування на курсах згадані курсанти відправлялися в бойові відрядження, щоб грудьми захистити Республіку.

Більшість з їх товаришів пали смертю хоробрих в боях.

Хотілося б, щоб випуск загартованих в боях Червоних командирів з Харкова знайшов свій відгук в колах вашої цивільної влади, яка досить мало контактувала з нами.

Впевнений, що губвиконком знайде засоби і можливість відсвяткувати це пролетарське свято Червоної армії.

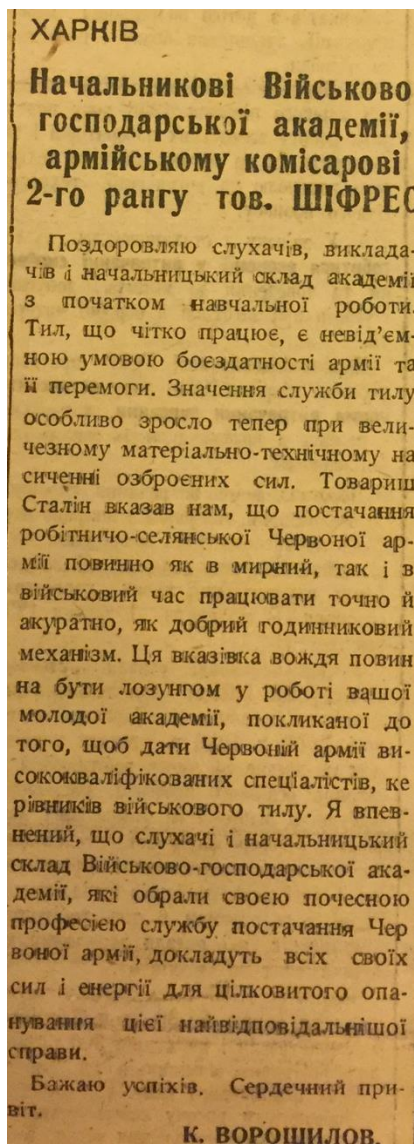
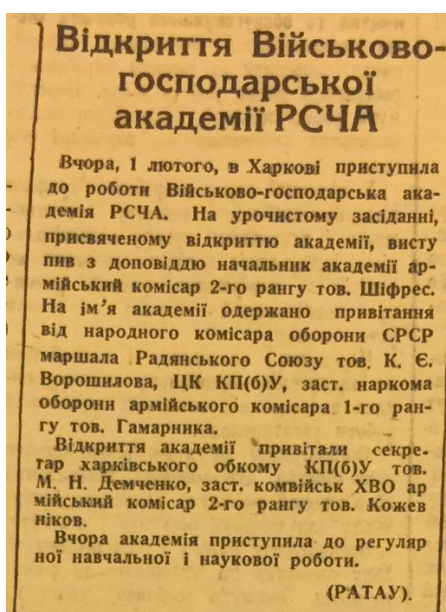
Не відмовтесь вислухати представників випускної роти і приділити увагу виконанню їх прохань...»⁶¹¹

⁶¹¹ *Звернення начальника 51-х Харківських піхотних командирських курсів до голови Харківського губвиконкому: Листування з центральними та місцевими установами та організаціями, 1921. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 251, 471 с., арк. 461.*

Додаток Е

Публікація в газеті «Соціалістична Харківщина» щодо відкриття
Військово-господарської академії РСЧА у місті Харкові (1936)⁶¹²

Фотокопія

⁶¹² Відкриття Військово-господарської академії РСЧА, 1936. *Соціалістична Харківщина*. Харків, № 26 (4457).

Додаток Ж*Постанова № 176*

*Революційного військової ради південно-західного фронту
від 25 квітня 1920 року щодо відкриття у місті Харкові курсів Червоних
старшин*

«...Відкрити у місті Харкові курси Червоних старшин з викладанням українською мовою...»⁶¹³

⁶¹³ *Постановление № 176 Революционного военного совета юго-западного фронта от 25.04.20 г., 1920. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 167, арк. 108.*

Додаток И

Циркуляр секретаря ЦК КП(б)У стосовно вимог та умов вступу до Української військово-підготовчої школи і необхідності проведення вербувальної компанії серед молоді (серпень 1924 рік)

«...Проходить набір до Української військово-підготовчої школи.

Мета – підготувати в загальноосвітньому, політичному і військовому відношенні кадри з молоді для подальшого успішного проходження курсу в військових навчальних закладах нормального типу.

Умови прийому:

- вік не менше 15 і не більше 18 років;
- задовільний стан здоров'я та фізичний розвиток;
- грамотність і вміння швидко читати й писати, вміння розв'язувати дії з цілими числами.

Навчальний план і програма військово-підготовчої школи розраховані на 3 роки і побудовані таким чином, щоб дати учням загальноосвітню, політичну підготовку в обсязі курсу профшкіл Наркомосу УСРР і стройову підготовку в обсязі курсу червоноармійця.

Окрім допоміжних установ політично-просвітнього та спортивного характеру при школі є майстерні (слюсарні, столярні, електротехнічні).

Протягом всього періоду навчання в школі, курсанти перебувають на повному державному забезпеченні (приміщення, обмундирування, харчування, навчальна література).

Студенти, які закінчили військово-підготовчу школу при вступі до військових навчальних закладів нормального типу будуть прийматися в першу чергу відразу на другий курс навчання без вступних випробувань.

До школи приймаються підлітки, що працюють на виробництві, діти робітників, діти загиблих під час Громадянської війни, діти військовослужбовців та селян.

Право на привілеї при вступі мають:

- 1) діти учасників Громадянської війни, загиблих на фронтах;
- 2) безпритульні, рекомендовані органами народної освіти;
- 3) діти робітників і селян (по можливості членом комсомолу і піонерських організацій);
- 4) діти військовослужбовців РСЧА.

Вважаючи, що сучасний стан Збройних Сил СРСР вимагає мати в складі командирського складу армії фахівців з великим військово-політичним досвідом, що сприятиме укомплектуванню військово-підготовчої школи та підвищенню кваліфікації командирів та має істотне значення для ЦК КП(б)У (Комуністична партія (більшовиків) України) і ЦК ЛКСМУ (Ленінська Комуністична Спілка Молоді України) передбачає Окружним комітетом негайно приступити до агітаційної роботи серед молоді.

Для вербування кандидатів у Української військово-підготовчу школу окремі комісії не створювати, використовувати окружні вербувальні комісії.

Відправляти до Української військово-підготовчої школи в місто Полтава не раніше 15.09-01.10 з документами: метрика, свідоцтво про освіту, посвідчення про стан здоров'я, заява батьків або опікунів.

Розподіл по округах:

Артемівський округ – 7	Луганська – 7
Маріупольський – 5	Київська – 5
Автономна Молдавська РСР – 2	Одеська – 5
Дніпропетровська – 8	Алтайська – 4
Запорізька – 4	Миколаївська – 6
Харківська – 10	Сталінська – 6

Загальна кількість: 69 осіб»⁶¹⁴.

⁶¹⁴ Циркуляр секретаря ЦК КП(б) У от августа 1924 года. О вербовке курсантов в Украинскую военно-подготовительную школу, 1924. ДАКО, ф. Р-112, оп. 1, спр. 1199, арк. 169.

Додаток К

Накази Народного комісара оборони

Додаток К.1

Наказ Народного комісара оборони СРСР К. Ворошилов

*№ 224 про встановлення дворічного терміну навчання в
сухопутних військових училищах та порядку їх комплектування (27 вересня
1938 р.)*

«...У зв'язку зі значним підвищенням загальноосвітньої підготовки молоді, яка вступає до військових училищ, можна скоротити термін навчання в військових училищах без шкоди для якості підготовки молодих командирів і з метою збільшення командирських кадрів, наказую:

I

1. Починаючи з осіннього набору 1938 року всі артилерійські, бронетанкові, автомобільно-технічні, піхотні, спеціальні, технічні, кавалерійські і військово-господарські училища перевести на дворічний термін навчання.

2. До військових училищ приймати молодь у віці 17-23 років, а кандидатів з частин РСЧА і довгострокової відпустки – у віці до 24 років.

3. Вісім артилерійських училищ: 1-е і 2-е Ленінградські, 1-е і 2-е Київські, Одеське, Московське, Севастопольське і Ростовське комплектувати виключно особами із закінченою середньою освітою (10 класів).

4. Всі решта артилерійських училищ, всі спеціальні і технічні училища комплектувати особами з освітою не нижче 9 класів середньої школи і тільки при нестачі кандидатів приймати осіб з 8-класною середньою освітою.

5. Піхотні, кавалерійські, бронетанкові (крім технічних) і військово-господарські училища комплектувати особами з освітою не нижче 8 класів середньої школи.

6. Для кандидатів з червоноармійців другого року служби, молодших командирів строкової та надстрокової служби, а також для перших трьох молодших вікових груп довгострокової відпустки вимоги щодо загальноосвітньої

підготовки при прийомі в училища знизити відповідно на 1 клас і приймати їх в першу чергу.

7. Для осіб із закінченою середньою освітою (10 класів), що вступають до артилерійських училищ, встановити переваги після закінчення артилерійського училища:

а) після двох років служби у військах на командирських посадах надати право вступу до військових академії не на конкурсній основі, а за конкурсом результатів випускних випробувань в училищах;

б) осіб, які бажають вступити на інженерний факультет, приймати на 2-й курс.

8. Випуск з усіх військових училищ (сухопутних) проводити 1 вересня.

II

9. Курсантам 3-го курсу (набір 1936 року) сухопутних військових училищ РСЧА провести випуск в період з 15 грудня 1938 р. по 1 січня 1939 р. за винятком училищ: військових сполучень, військово-топографічного, Ул'янівського військово-технічного, медичних і ветеринарних фельдшерів, випуск в яких провести 1 травня 1939 р.

10. Курсантам 2-го курсу (набір 1937 року) всіх сухопутних військових училищ провести випуск 1 вересня 1939 р.

11. На заміну курсантів, що випускаються з 3-го курсу в січні 1939 р. укомплектувати училища молодшим командирським складом надстрокової служби з освітою вище 7 класів як з кадрів, так і з запасу. Термін навчання для них встановити 8 місяців і випустити 1 вересня 1939 р. молодшими лейтенантами, а за вислугою одного року в РСЧА присвоїти звання лейтенанта.

12. Начальникам центральних управлінь НКО: а) переглянути програми навчання у військових училищах таким чином, щоб скорочення терміну навчання не сказалося на якості підготовки лейтенантів; б) не пізніше 5 жовтня дати відповідні вказівки начальникам військових училищ.

13. Начальнику Артилерійського управління РСЧА негайно дати вказівки начальникам артилерії по округах про видачу училищам до 15 жовтня необхідних вогнеприпасів для практичних стрільб грудневого випуску.

14. Начальникам Управління обозно-речового постачання РСЧА і фінансового відділу НКО забезпечити училища до 15 жовтня всім необхідним постачанням для проведення випуску.

III

15. Накази НКО 1938 р. № 031, 090 і 78 – скасувати...»⁶¹⁵.

Додаток К.2

Наказ НКО № 06653 від 4 вересня 1939 року щодо проведення прискореного випуску курсантів у Сумському артилерійському училищі

«...Провести прискорений випуск курсантів 23-го курсу Сумського артилерійського училища з термінором навчання 8 місяців у званні лейтенант та молодший лейтенант...»⁶¹⁶.

«...За 1939 рік випустили три випуски – 732 офіцери.

За 1938 рік провели два випуски – 98 офіцерів.

За 1937 рік – провели 1 випуск – 230 офіцерів...»⁶¹⁷.

Додаток К.3

Наказ НКО від 12.07.1941 року щодо скорочення терміну навчання у Одеському артилерійському училищі

«...З 12 липня 1941 року перевести Одеське артилерійське училище на 6-ти місячний термін навчання...»⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Золотарев, В. А., 1994. Приказ НКО № 224 от 27.09.1938 г. Русский архив. Великая отечественная: Приказы Народного комиссариата обороны СССР 1937 – 21 июня 1941. М.: ТЕРРА, Т. 13 (2-1), с. 64-65.

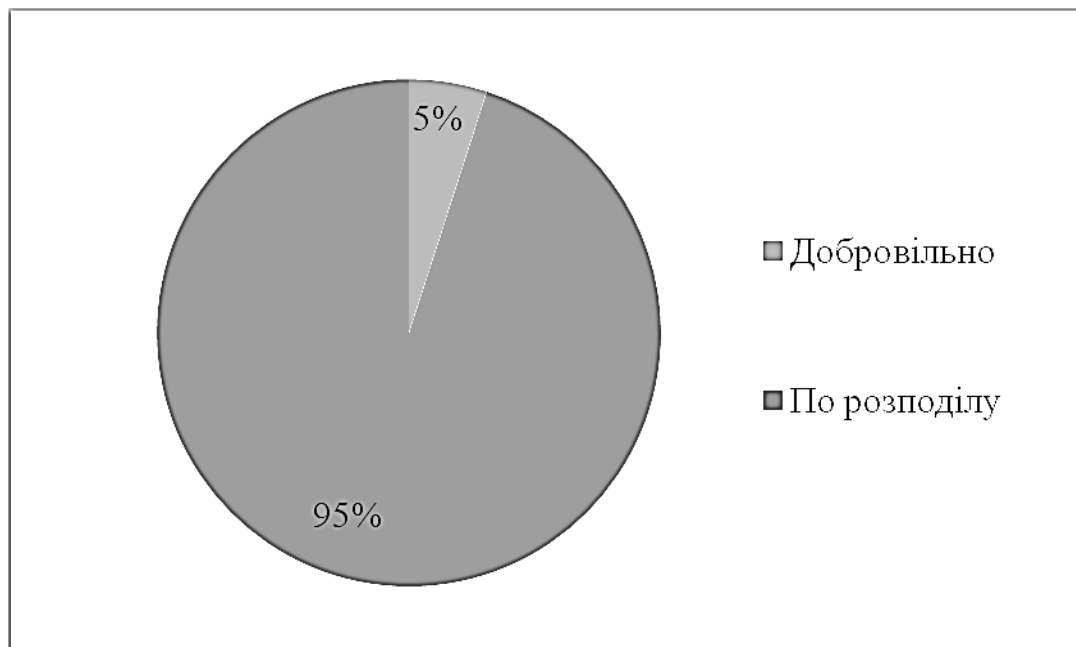
⁶¹⁶ Приказ НКО № 06653 от 04.09.1939, 1939. ГДА МОУ, ф. 161, оп. 46088, спр. 2, 140 с., арк. 2.

⁶¹⁷ Приказ НКО № 06653 от 04.09.1939, 1939. ГДА МОУ, ф. 161, оп. 46088, спр. 2, 140 с., арк. 3.

⁶¹⁸ Приказ НКО от 12.07.1941 г., 1941. ГДА МОУ, ф. 4228, оп. 46291, спр. 1, 264 с., арк. 105.

Додаток Л

*Показники прийому курсантів до військових навчальних закладів (1925-1933
рр.) (у %)*

Додаток М

Доповідь від 29.04.19 року № 81 та загальні положення щодо організації І-их Київських військово-господарських курсів

«...Відкрити курси в м.Києві з 01.05.19 року.

Проект на 120 слухачів «Положення по курсам в наказі Головного начальника забезпечення від 11.04.19 р. № 25»

а) До навчання залучати не тільки комуністів, а й прихильників.

б) Організувати відділення: І – загальне 4-х місячне – для підготовки на відповідальні господарські посади; ІІ – спеціальне відділення для підготовки осіб, які вже обіймають господарські посади з 3-х тижневим терміном навчання.

Ценз: не нижче вищого початкового училища або 5-ти класів середнього навчального закладу.

Не пред'являти високі вимоги до вступників на загальне відділення і при перевірці знань дії над дробовими числами виключити.

Предмети: технологія, холодильна справа, прийом/зберігання товару, бухгалтерія та звітність.

Курси поділяю на: основні та повторні.

Основні складаються з двох класів: 1 – підготовчий (навчання 6 місяців), готують полкових діловодів, скарбників, начальників не стройового командування;

2 – спеціальний клас (від 6 місяців), готують начальників постачання, господарських відділів, складів; завідувачів магазинів і хлібопекарень.

На підготовчі курси допускаються слухачі, які витримали перевірочні випробування з арифметики і російської мови.

У спеціальні класи допускаються слухачі, які закінчили 4 класи училища.

Повторні курси – проводять навчання для тих, які вже обіймають господарсько-адміністративні посади...»⁶¹⁹.

⁶¹⁹ Об организации курсов. Первые киевские военно-хозяйственные. Доклад № 81 от 29.04.1919 г., 1919. ЦДАВОУ, ф. 1926, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

Додаток Н

Форма оцінювання випускників військових шкіл з кожного предмету у 1923 році

«Листок оцінювання»⁶²⁰

Листок оцінювання		

(предмет)		

(курсант)		
Питання	Відповіді	Примітки
1. Чи проявляє знання і розуміння щодо вивченої дисципліни (загальний розвиток)?		
2. Чи може застосовувати вивчене на практиці і як орієнтується в ситуації?		
3. Чи зможу працювати по політпросвітроботі в армії?		
4. Чи володіє достатньою для командира волею?		
5. Чи володіє самостійністю та ініціативою?		
6. Чи може випускатися командиром?		

⁶²⁰ Петровский, Д., 1924. *Военная школа в годі революції (1917-1924 гг.)*. М., с. 207-208

Додаток II

Методи навчання

Додаток II.1

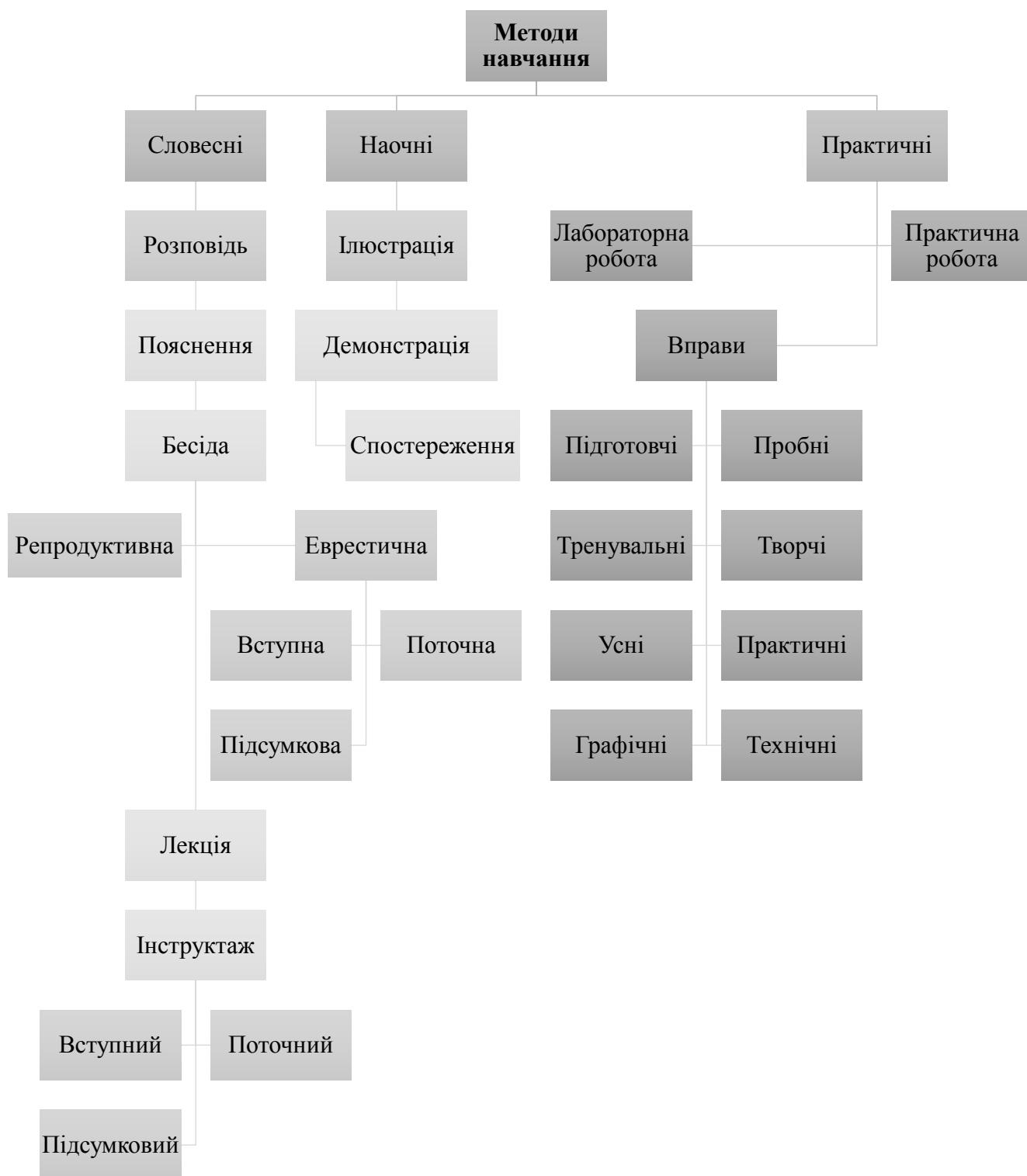
Детальне розкриття поняття «методу навчання» як такого, та його різновидів

Виокремлення методів навчання за зовнішніми проявами їх форм, тобто за джерелами інформації, яку мають засвоювати учні, залишається найбільш прийнятним і зрозумілим. На основі такого підходу виділяють три групи методів навчання: словесні, наочні, практичні.

Поняття «метод навчання» – багатогранне, і для його тлумачення вчені використовують різні підходи. Використання будь-якого методу поєднує навчальну роботу педагога, навчально-пізнавальну діяльність того, хто навчається, і досягнення цілей навчання. У сучасному тлумаченні, метод навчання – це способи та прийоми спільної впорядкованої, взаємозв’язаної діяльності вчителів та учнів, спрямовані на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис, необхідних для повноцінного життя та майбутньої професійної діяльності⁶²¹. Відповідно, метод має такі значення: 1) спосіб пізнання дійсності і її відтворення в мисленні; 2) науковими методами визнаються лише такі, що ґрунтуються на відображенні об’єктивних законів світу й зумовлюється особливостями предмета дослідження, відтвореними в свідомості; 3) метод історичний – цілісна система узагальнення і відтворення дійсності у процесі послідовності подій; 4) спосіб прийомів, або система прийомів для досягнення якої-небудь мети, для виконання певної операції⁶²², у даному випадку здобуття військової освіти курсантами.

⁶²¹ Ягупов, В.В., 2002. *Педагогіка: навчальний посібник*. К.: Либідь.

⁶²² Мельничук, О. С. ред., 1974. *Метод. Словник іноземних слів*. К.: Голвна редакція УРЕ АН УРСР, с. 429.

*Тенденція змін в методах навчання у військових навчальних закладах
(1920-1940 рр.)*

Додаток Р

План занять з малограмотними червоноармійцями (жовтень 1923 р.)

«...13 листопада. Російська мова. 1 година. Читання та запис заголовків газет. Читання вчителем та розбір статті з зазначених газет.

Математика. 1 година. Поняття про план і карту. Міри довжини. Масштаб.

14 листопада. Географія. 1 година. Поняття про землю. Компас. Країни світу. Географічна карта та її значення у військовій справі. Знайомство з картою Європейської Росії. Пошук міста на карті (де живе та народився).

Математика. 1 година. Визначення відстані по плану і карті, відповідно до представленого масштабу.

15 листопада. Російська мова. 1 година. Пошук на карті міста, куди їздив учень. Короткий запис цілі поїздки (впровадження правила вживання и після шиплячих; пояснення, що таке крапка і прописні літери).

16 листопада. Російська мова. 1 година. Читання статей із рекомендованих газет. Виклад прочитаного короткими фразами. Поділ слів на склади.

17 листопада. Російська мова. 1 година. Повторення та закріплення правил.

18 листопада. Географія. 1 година. Карта Росії. Географічні позначки на карті. Пошук таких міст на карті: Москва, Петербург, Валки тощо. Значення річок, як економічного та кліматичного фактору.

20 листопада. Математика. 1 година. Читання та запис 2-х і 3-х значних чисел. Додавання та віднімання.

Російська мова. 1 година. Читання статей з книжок або газет та письмово сформулювати головну думку.

21 листопада. Географія. 1 година. Розміри землі. Атмосфера. Земна кора. Утворення гір. Вулкани. Небосхил. Зірки. Сонце. Розташування землі у просторі.

Математика. 1 година. Читання та написання 3-х, 4-х, 5-ти, 6-ти значних чисел. Задачі на додавання та віднімання.

22 листопада. Російська мова. 1 година. М'який знак в кінці та середині слова. Читання невеликих статей, оповідань та письмово сформулювати головну думку.

23 листопада. Російська мова. 1 година. Читання невеликих статей, оповідань та повторення попередніх правил.

24 листопада. Російська мова. 1 година. Запис питань та відповідей щодо прочитаного тексту. Прописні літери після знаку питання та оклику.

25 листопада. Географія. 1 година. Рух землі по осі та навколо сонця. Зміна дня і ночі. Пори року. Клімат.

27 листопада. Російська мова. 1 година. Написання листа. Склад слів (префікс, корінь, суфікс, закінчення).

Математика. 1 година. Читання діаграм. Повторення пройденого матеріалу.

28 листопада. Географія. 1 година. Повторення пройденого матеріалу.

Російська мова. 1 година. Читання статей та переказ їх. Закінчення «-его замість -ево».

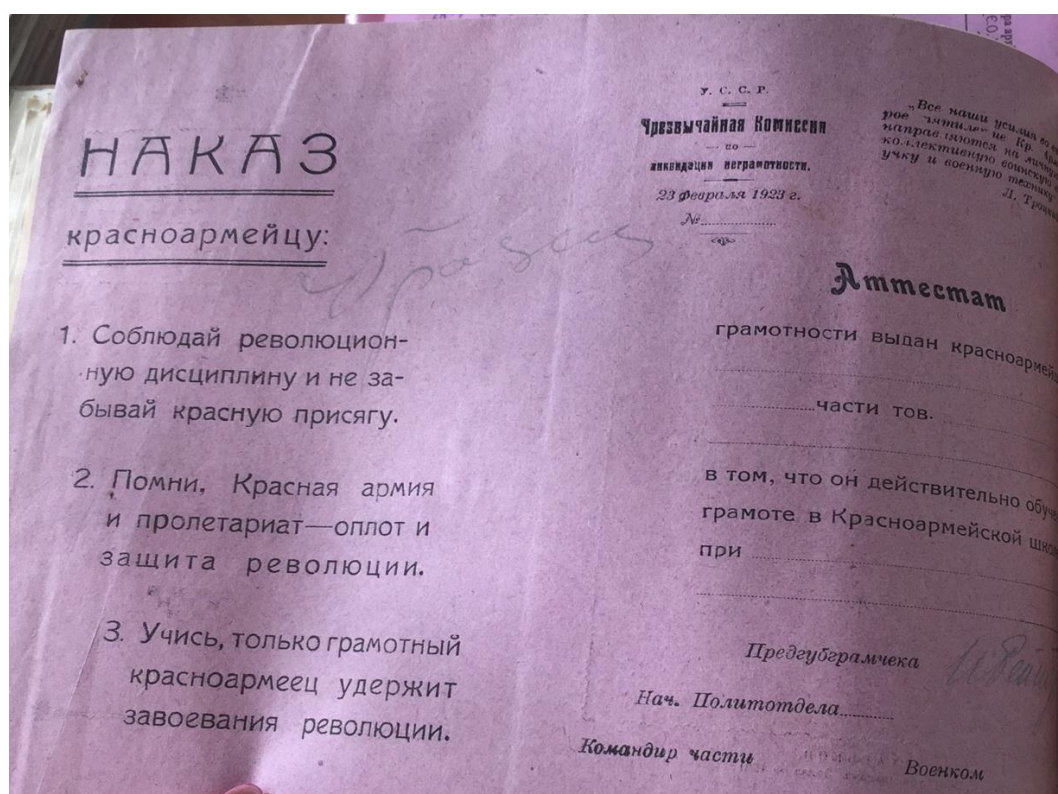
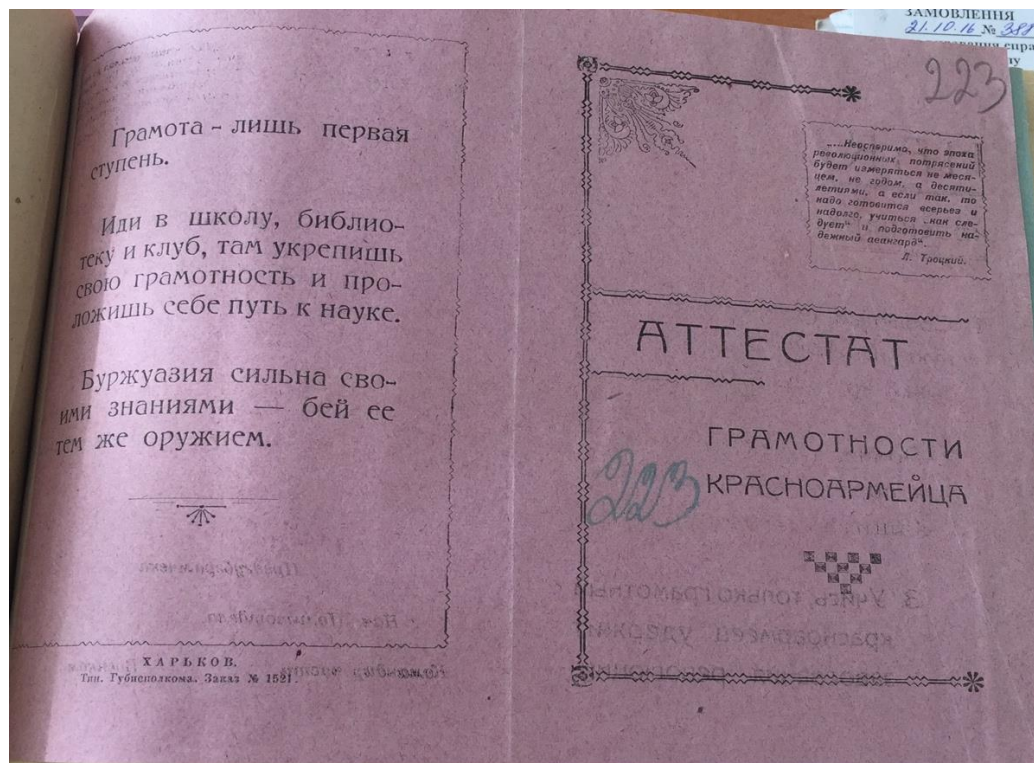
30 листопада. Російська мова. 1 година. М'який знак закінченнях «-ишь, -ешь, -ишься, - ешься»...»⁶²³

⁶²³ План занять с малограмотными красноармейцами на октябрь 1923 г., 1923. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 377, 502 с., арк. 4.

Додаток С

Атестат грамотності, який видавався військовим фахівцям після проходження курсу навчання у школах грамоти⁶²⁴

Фотокопія

⁶²⁴ Атестат грамотности, 1923. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 377, 502 с., арк. 223.

Додаток Т

*Загальносоюзні відомості поповнення РСЧА новими офіцерськими кадрами
у 1937-1939 роках⁶²⁵*

Рік	Після закінчення військових академій	Після закінчення військових училищ	Відновлено в армії та призвано із запасу	Всього військовослужбовці
1937	2 803	8 517	2 675	13 995
1938	2 762	20 316	7 172	57 000
1939	4 432	35 290	10 204	101 147

⁶²⁵ Там само, с. 380.

Додаток У

Коротка біографія Миколи Олексійовича Скрипника

Микола Олексійович Скрипник народився 13 січні 1872 р. у слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії (тепер місто Ясинувате Донецької області) в сім'ї службовця. З кінця 1917 р. жив і працював на Україні, обіймаючи державні посади в уряді радянської республіки: з грудня 1917 р. – народного секретаря торгівлі й промисловості, з березня 1918 р. – Голови народного секретаріату та народного секретаря зовнішніх справ, у 1919-1921 рр. – наркома спочатку держконтролю, а потім - внутрішніх справ, в 1922-1927 рр. – наркома юстиції і генерального прокурора. В 1927 р. очолив народний комісаріат освіти. На цій посаді йому вдалося реалізувати набуті раніше досвід і знання, які з притаманними йому завзятістю й енергією втілював у життя.

На час призначення на посаду наркома освіти Микола Олексійович Скрипник мав великий авторитет у колах інтелігенції, вважався одним із найосвіченіших та найобдарованіших партійних і державних діячів, хоча йому так не вдалося здобути вищої освіти. Поглиблення знань він досягав самотужки, і рівень його ерудиції в різних сферах вражав сучасників. Бібліографія його праць сягає 800 одиниць.

Проблеми, які розробляв Микола Олексійович Скрипник, ніколи не були суто теоретичними. Однією з них, де він проявив себе як теоретик і практик, стала проблема українізації. Саме з цим державним діячем пов'язані найбільші успіхи в українізації нашого суспільства в 1920-ті роки, зокрема в системі освіти. В цьому полягає його незаперечний внесок в розбудову української національної школи.

Курс на українізацію був об'єктивно зумовленою, нагальною потребою життя, без чого не могла утверджуватися радянська влада в Україні. Цей процес закладав підвалини національного консенсусу, став вихідним моментом для повернення до громадянського миру після багатьох років розбрату, давав змогу об'єднати заради конструктивної мети-національного відродження України – зусилля усього українського громадянства. Політика українізації, розпочата

правлячою партією більшовиків для посилення своїх позицій, знайшла підтримку серед широких мас населення, які сприйняли її як здійснення національних прагнень.

Розуміння ним українізації було значно ширшим, ніж просте переведення шкіл на українську мову викладання, запровадження українознавчих предметів, розгортання краєзнавчої роботи. Саме українізація стала основою і складовою частиною його концепції національно-культурного будівництва в радянській Україні, яку він обґрунтував у своїх виступах на різного роду зібраннях та в численних публікаціях 1920-х років.

Однією з перших масштабних справ, які довелося вирішувати наркомові освіти, стало впорядкування українського правопису. До другої половини 20-х років ХХ ст. через тривалу бездержавність української нації унормованої української мови просто не існувало. А та, якою користувалися, вражала своєю недосконалістю в науковій літературі, періодиці, офіційно-ділових документах.

Завдячуючи підтримці однодумців і власній активній діяльності, Микола Скрипник за короткий час домогся значних успіхів в українізації системи освіти та документознавстві. За станом на 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів республіки стали україномовними, 97% українських дітей навчалися рідною мовою. На 1 січня 1930 р. до 68,8% зросла питома вага газет, що видавалися українською мовою, 63,4% заводських газет, 84,8% всіх журналів, 80% усіх книжок.

За безпосередньої участі наркома освіти протягом першої п'ятирічки (1929-1933 рр.) в Україні було засновано близько 2,4 тис. нових шкіл; республіка приступила до реалізації загально-обов'язкового початкового навчання. Крім нагальних питань шкільного будівництва, Микола Скрипник керував організацією дошкільного виховання та освіти дорослих, ліквідацією неписьменності дорослого населення, підготовкою наукових і технічних кадрів для промисловості.

Одночасно активно відбувалася українізація вищих навчальних закладів, де готувалися педагогічні кадри. І хоча процес переходу на викладання предметів

українською мовою викликав спротив деяких викладачів, Микола Олексійович Скрипник усе робив для чіткого впровадження в життя запланованого курсу на українізацію.

Оцінюючи значення Миколи Олексійовича Скрипника в історії української школи 20-30-х років ХХ ст., необхідно водночас відзначити і його негативну роль у відході від багатьох прогресивних починань 20-х років, а також у переході шкіл у 30-х роках на рейки авторитарної педагогіки. Саме за його керівництва в Україні посилювався партійний тиск на розвиток педагогічної науки і практики. Від педагогічної науки, шкільного навчання й виховання передусім стали вимагати, щоб вони були політичними, класовими. Як нарком освіти Микола Олексійович Скрипник активно втілював лінію партії в життя. Численні документи того часу яскраво засвідчують це.

Трагізм постаті Миколи Олексійовича Скрипника, як і всього його покоління, полягав в тому, що він абсолютизував закони класової боротьби, пріоритет політичних ідеалів, протиставляючи їх основам наук та загальнолюдським цінностям, руйнуючи й відкидаючи їх як нічого не варту формальність, якщо ті заважали революційній практиці.

Водночас же, слід зазначити, що не без допомоги Миколи Олексійовича Скрипника, на зламі 20-30-х років ХХ ст. освіта й культура в Україні набували національних рис. Він був одним із небагатьох державних діячів, які намагалися зберегти хоча б основні ознаки української державності, виступав проти заходів тоталітарного сталінського режиму з денационалізації освіти і культури, підпорядкування їх своєму впливові. Через це його й було безпідставно звинувачено у «викривленні» національно-культурної політики⁶²⁶.

⁶²⁶ Сухомлинська, О. В., 2005. *Українська педагогіка в персоналіях ХХ століття : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах.* К. : «Либідь», кн. 2., с. 43-48.

Додаток Ф

Розпорядок дня та розподіл навчального часу

Додаток Ф.1

Розпорядок дня курсантів військових навчальних закладів

Підйом – 6.30 – 7.00

Ранкова перевірка, прибирання помешкання, вмивання, чай, ранкова гімнастика – 7.00 – 8.30

Шкільні заняття – 8.30 – 12.00

Сніданок – 12.00 – 12.30

Муштрові заняття – 12.30 – 16.00

Обід – 16.00 – 16.30

Тиха година – 16.30 – 18.00

Підйом, вмивання та другий чай – 18.00 – 18.30

Час на самостійні заняття, позашкільна робота, збори тощо – 18.30 – 22.30

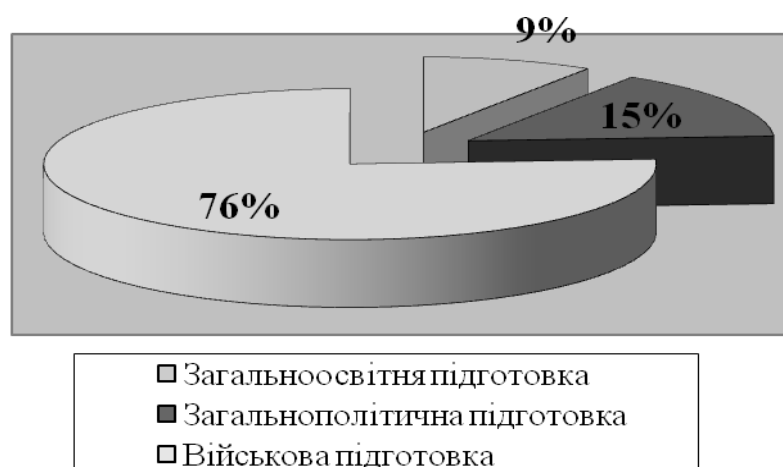
Вечірня прогулянка – 22.30 – 22.45

Перевірка та відбій – 22.45 – 23.00⁶²⁷.

Додаток Ф.2

Розподіл навчального часу у військових навчальних закладах у 1928 році

(відомості представлені у %)

⁶²⁷ Соколов, В., 1929. *Шлях до командира Червоної Армії: довідник для вступу до військових шкіл*. О.: Держ. Вид-во України.

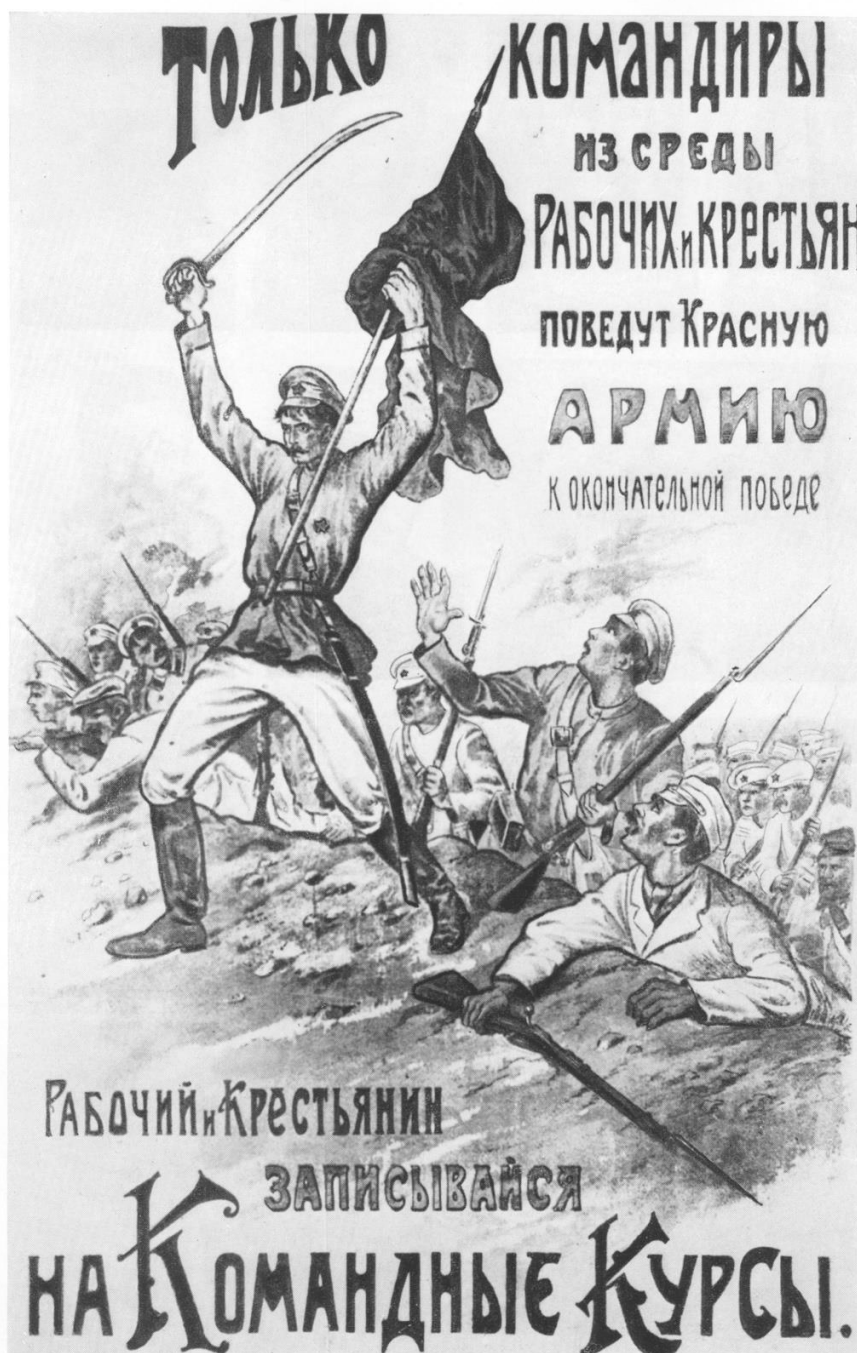
Додаток Х

Агітаційні плакати

Додаток Х.1

Агітаційні плакати для вступу молоді до військових курсів та Харківської школи

Червоних старшин⁶²⁸

⁶²⁸ Рабочий и крестьянин! Записывайся на командные курсы Красной Армии! [online]. – Доступно: <http://lewhobotov.livejournal.com/637276.html>; 1918 рік. Червоне козацтво з'явилося раніше Червоної армії. Спецпроект: Українська революція 1917-1921. Історична правда [online]. – Доступно: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/23/27111/view_comments/

224
 Был неграмотный я раньше,
 Не мог многого понять.
 А теперь о всем на свете
 Могу в книжке прочитать,

225
 ГРАМОТА — ПУТЬ
 К КОММУНИЗМУ.

224
 В ТЕМНОТЕ СОЛДАТ ДЕРЖАЛИ ПРИ ЦАРЕ.
 Свет и правду мы узнали
 В красной школе, в букваре.

231
 КРАСНОАРМЕЕЦ!
 БЕЙ ЕГО
 ТЕМ ЖЕ ОРУЖИЕМ!
 БУРЖУИ
 ГРАМОТЕН
 И УЧЕН-

Харьков. Типография Губисполкома. Изд. № 1307. Тираж 1000.

Агитпроп Харьковского Губокома И

Додаток Ц

Освітні рівні серед вступників, командного та особового складів

Додаток Ц.1

Рівень освіти особового складу Сумської артилерійської школи на 1 січня

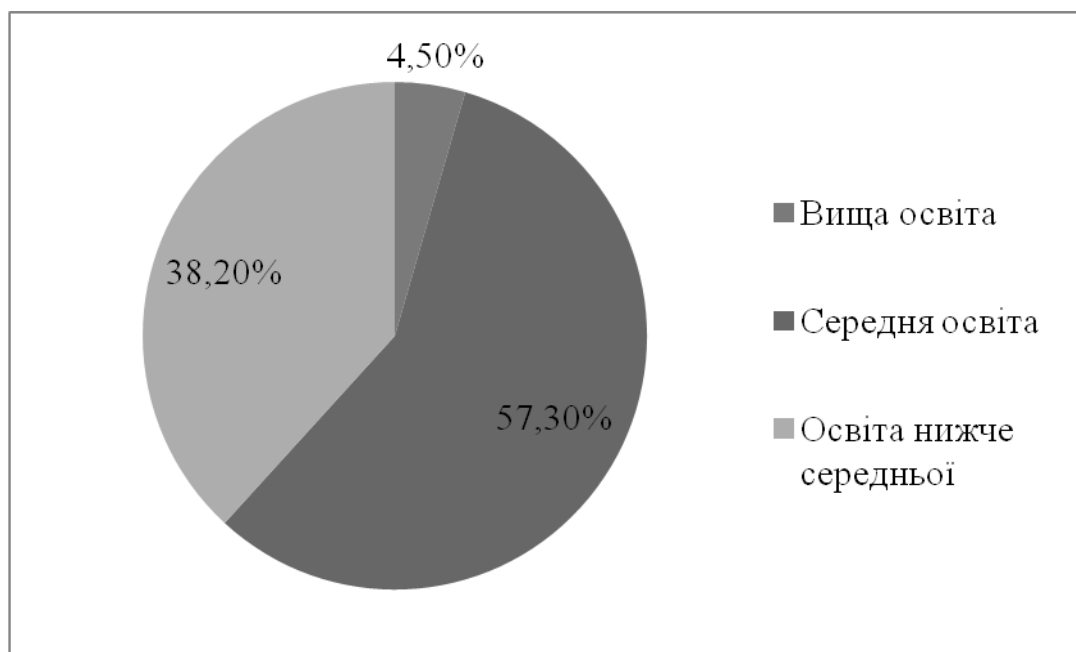
1929 рік⁶³⁰

	Партійність			Військова освіта					без військової освіти	Загальна освіта				
	Члени та кандидати ВКП (Б)	Члени ВЛКСМ	Безпартійні	В РСЧА			В царській армії	вища		середня	нижча	малограмотні	неграмотні	
				військові академії	Курси керівного складу	військова школа								в мирний час
Середній та вищий керівний склад	30	1	47	3	11	28	7	7	22	10	35	33		
Молодший керівний склад	3	2	15			8			12			20		
Рядовий склад	5	15	161						181			121	36	24

⁶³⁰ Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе 1918-1988, 1988. Краткий исторический очерк. Сумы.

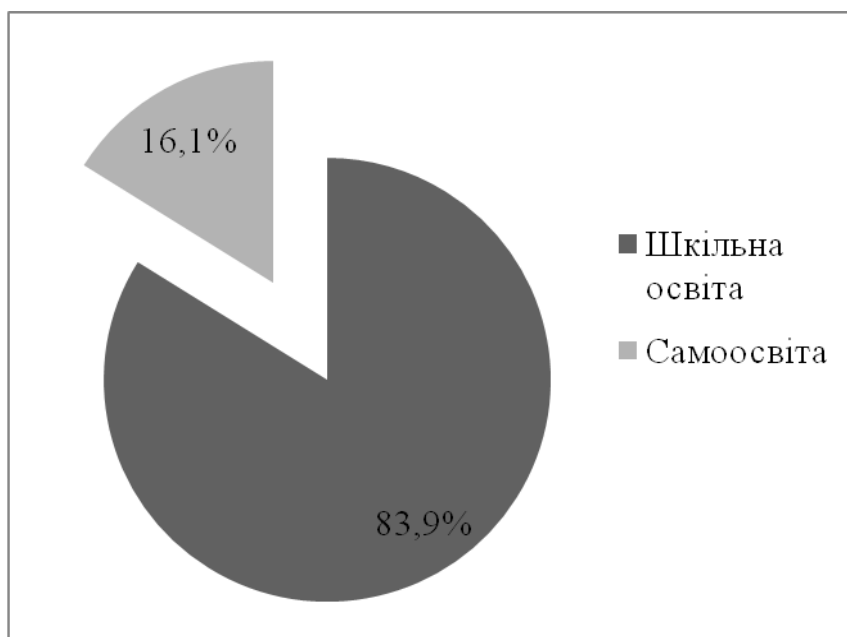
Додаток Ц.2

*Освітній рівень командного складу військових шкіл на кінець 1920-х років
(показники представлені у %)*

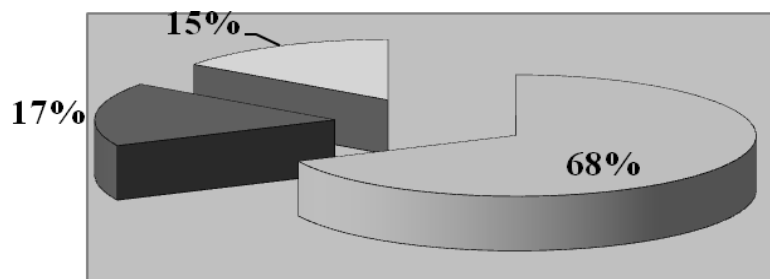

Додаток Ц.3

*Освітній рівень вступників по Київському округу на 1926-1927 навчальний рік
(у %)*

*Освітній рівень вступників у 1929 році на території рід радянської України
(у %)*

□ Вища освіта ■ Середня освіта □ Самоосвіта

Додаток Ш

Анкета для вступників до військових навчальних закладів у 1927 році

«Прізвище, ім'я та по-батькові _____

Рік народження _____

В якій місцевості народився _____ (район, село)

Що робили Ваші батьки:

До 1917 року _____

Після 1917 року _____

Що роблять зараз _____

(додати довідки, де зазначено скільки і де працюють)

Ваше соціальне походження _____

(з селян, робітників, міщан тощо, додати довідки)

Ваше соціальне становище:

А) Скільки років трудового стажу

Б) Де працювали, на якій роботі та скільки

В) Де працюєте зараз, з якого часу і на якій посаді (додати довідки)

Позапартійний або член ВКП(б) _____

Чи перебуваєте в ЛКСМ _____

У членстві, яких громадських організацій перебуваєте _____

Яку участь берете у роботі громадських організацій та які маєте навантаження _____ (додати довідки)

Хто Вас може рекомендувати для вступу до шкіл _____

Яку навчальну установу Ви закінчили або де перебуваєте на навчанні _____ (додати довідки)

В яку військову школу Ви бажаєте вступити _____

Ваша точна адреса _____

Підпис _____»⁶³¹.

⁶³¹ Анкета, 1927. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 2029, арк. 11.

Додаток Щ*Заяви вступників***Додаток Щ.1***Заяви вступників для зарахування у військовій школи (1926)*

Заява Прасола Йосипа Іпатовича, жителя села 1-го Радянського Волчанського району Харківського округу

«...Прошу територіальне військове управління прийняти мене до військової політичної школи на новий набір добровольців...»⁶³²

Заява Надеїна Степана, жителя села Меліновка Стровіровського району Харківського округу

«...В харківському «Комуністі» від 07.05.26 р. виявив заголовок про прийом до військових шкіл. Термін подачі заяви у комісії обмежений до 25 травня. Дуже шкодую, що цей номер потрапив до мене із запізненням з причин не залежних від мене (проживаю в умовах села). Але краще пізно ніж ніколи. Маю бажання навчатися в школі військово-політичного характеру. Прошу комісію зарахувати мене до лав слухачів такої школи. До заяви додаю автобіографію...»⁶³³

Заява Шабельнікова Василя Івановича, жителя села Масловка Чугуєвського району Харківського округу

«...Прошу окружну вербувальну комісію допустити мене до вступних випробувань до Київської артилерійської школи. Оскільки, маю бажання навчатися військовій справі. Додаю: 1) довідку щодо стану здоров'я, 2) довідку з сільради, 3) довідку про моє соціальне становище, 4) направа з чугуївського ВЛКСМ»⁶³⁴.

⁶³² Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 1, спр. 1161, 122 с., арк. 6.

⁶³³ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 1, спр. 1161, 122 с., арк. 13.

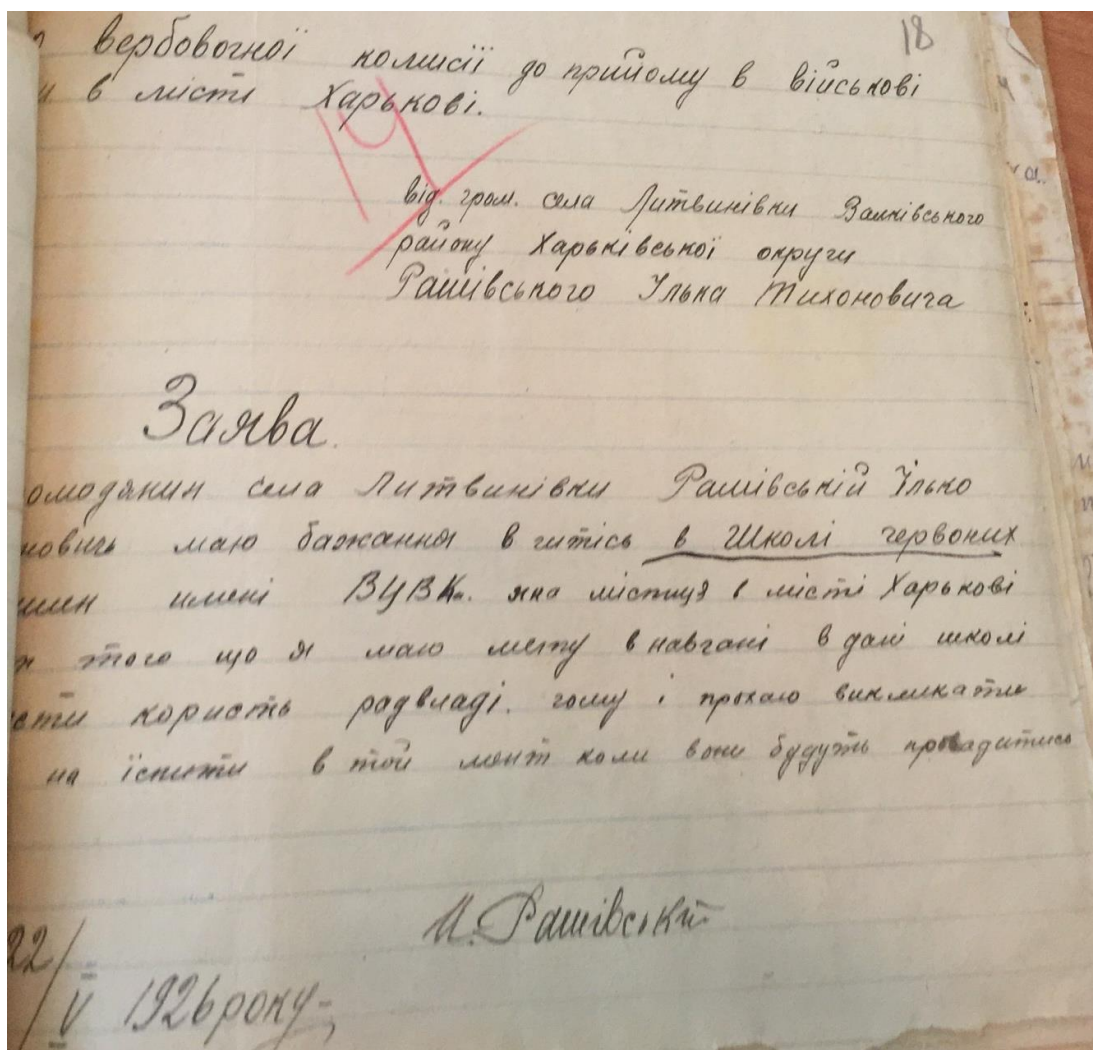
⁶³⁴ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1166, 108 с., арк. 29.

Заява Майбороди Павла Даниловича, член союзу Сахарників та ВЛКСМ
 «... прошу вербувальну комісію зарахувати мене в кандидати для вступу до
 кавалерійської школи імені Будьонного, Оскільки виникло сильне бажання
 пройти курс навчання у згаданій школі та зобов'язуюсь проявити ініціативу в
 рядах Червоних кавалеристів та службі в Червоній армії на захисті інтересів
 СРСР»⁶³⁵

Додаток Ш.2

Заяви вступників, написані українською мовою, з проханням зарахувати їх до
 військових шкіл на території тогочасної України (1926)⁶³⁶

Фотокопія

⁶³⁵ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1165, 108 с., арк. 84.

⁶³⁶ Заява, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 18; Заява. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 217; Заява, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1164, 257 с., арк. 241.

217

До школи Червоної армії
в с. Камодька № 2.

Задача.

Прочитавши Червоною армією
широкий лист в редакції вашої школи
заяк з записом підписаних такі
слова. Прочитав не відмовивши

до уваги М. П. Камодька.

19/11 26 року.

До Харківської окружної вербовочної комісії
в військовій школі Р. В. Ч. А.

Члена А. К. С. М. осередку сел. Камодьки
Краснодурського району Харків. округи
Моряника Федора Павловича

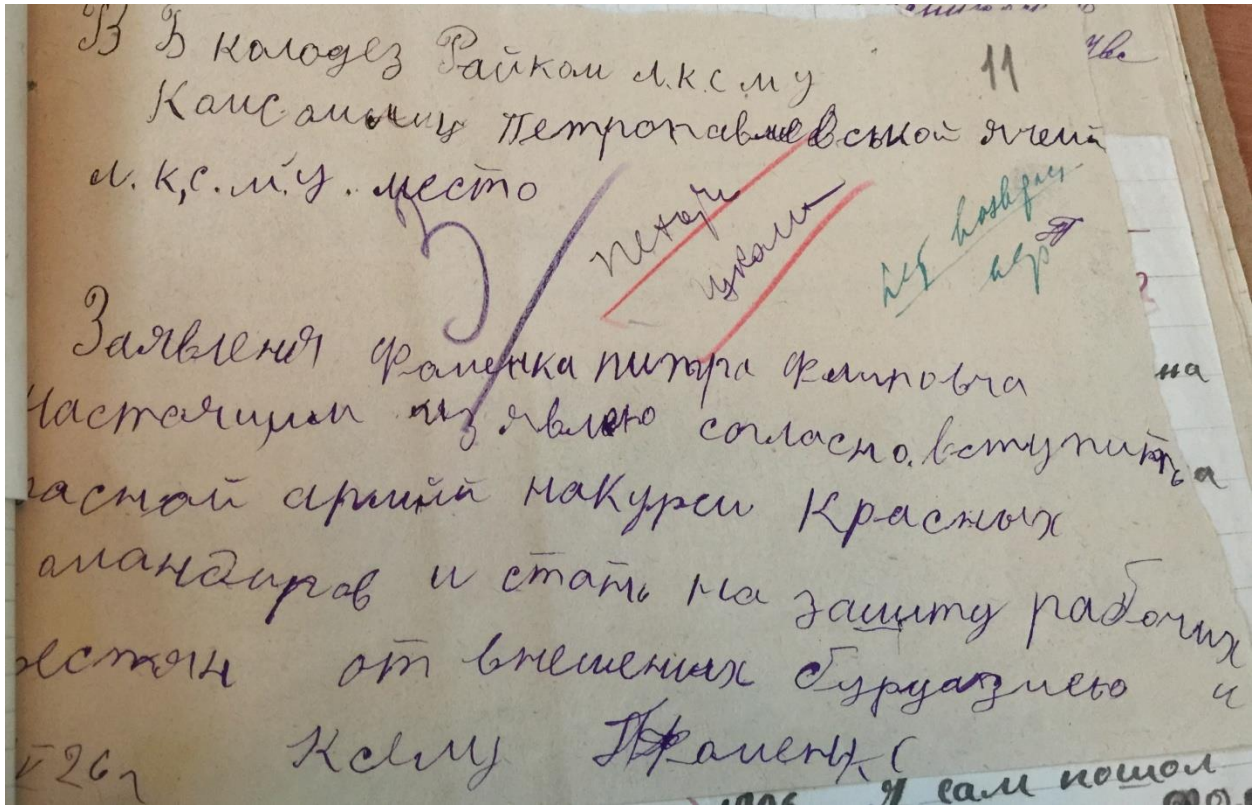
Задача.

Ввівши завдання Робітниче-Селянської влади, якою
ставило собі мету, здійснити заповіти Ульява, дійти
до пункту і знати, що робітниче-селянська червона армія є
визвольною обороною влади, допомогти їй найкращим бойцями
робітниче-селянської червоної армії і бути вірним захисником
її. Прочитавши комісію зараховувати мене якомога шкоро
на військову службу імені Р. В. Ч. А.

Ф. П. Моряник

Заяви вступника для зарахування на курси Червоних командирів (1926)⁶³⁷

Фотокопія

⁶³⁷ Заявление, 1926. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1170, 52 с., арк. 11.

Додаток Ю

*Документи, що підтверджують перепідготовку та підвищення кваліфікації
викладачів військових навчальних закладів*

Додаток Ю.1

*«Посвідчення», видане Київською вищою військово-педагогічною школою щодо
закінчення короткотермінових курсів*

«...Видано це викладачу Боніфат'єву Андрію, який закінчив короткотермінові курси при Київській вищій військово-педагогічній школі, що за час перебування в школі подобові кошти та дорожні видатки, відповідно наказів РВР № 2358 та 3955, не отримав, що підтверджується підписами»⁶³⁸.

Додаток Ю.2

*Виписка з приказу 58-х Запорізьких підготовчих курсів щодо направлення
викладача на курси вдосконалення до Київської вищої військово-педагогічної
школи*

«...Штатного викладача військових предметів товариша Темофеевського, відкомандирувати на вдосконалення викладачів до Київської вищої військово-педагогічної школи з 28 червня 1922 року...»⁶³⁹.

Додаток Ю.3

Посвідчення про направлення до вступу у Академію Генерального штабу у Москву

«...Дане посвідчення видане начальнику 1-ї Харківської школи Червоних старшин товаришу Клочко, що він дійсно направлений до Москви для вступу до Академії Генерального штабу...»⁶⁴⁰.

⁶³⁸ Удостоверение, 1922. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 338, 280 с., арк. 158.

⁶³⁹ Выписка из приказа, 1922. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 492, 298 с., арк. 135.

⁶⁴⁰ Удостоверение, 1921. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 328, 129 с., арк. 5.

Додаток Я

Динаміка зростання кількісних показників середньої військової освіти серед всього командного складу РСЧА Радянського Союзу 1922-1926 рр. (у % від загальної кількості командного складу)

